

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા વર્ષ ૭ પુ. ૪-૭ .: કુલ પુ. ૬૬-૭૨

શ્રી મદ્ રાજચંદ્ર જીવનકથા

લેખક

અ. ગોવર્ધનભાઈ કા. પટેલ

ખી. એ.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

સ ર સ્વ તી ગ્ર ન્ય મા લા નાં પુ સ્ત કે

વર્ષ ૧ જી

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
રાબજીની વાતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનું સ્વા. યુદ્ધ	૦-૪-૦
જાતકકથાસંગ્રહ	૦-૩-૦
કાન્તિ	૦-૬-૦
કાન્તિકારી લક્ષ્મ	૦-૩-૦
૧૮૫૭ [બળવાની બીજ બાજુ]	૦-૩-૬
ઘટાલીનો સુક્તિયજ્ઞ	૦-૬-૦
ગરીબની હાથ	૦-૩-૦

વર્ષ ૨ જી

વીરની હાકલ	૦-૧૨-૦
દાશનિષેધ અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
ગાંધીકૃત્ય [આલ્બમ]	૦-૮-૦
બારડોલીની હિજરત	૦-૨-૬
પૂજારીને પગલે	૦-૪-૦
બારસદની વીરાંગનાઓ	૦-૨-૦
લાલ ટોપી	૦-૩-૦
અધ્યાધ્યા ઓહિયાં	૦-૩-૦
લૂંટણું હિંદ	૦-૩-૦

વર્ષ ૩ જી

પચાસ વર્ષ પછી	૧-૦-૦
ગુફાનું કમળ	૦-૩-૦
કાન્તિને માર્ગે	૦-૫-૦
રૂપિયાનું ઝાડ	૦-૫-૦
ગાંધીવિચારદોહન	૦-૮-૦
ટુકને ખાતર	૦-૩-૦

વર્ષ ૪ થું

પરદેશી કાપડની હરીફાઈ	૦-૮-૦
ભારી કહાણી	૦-૮-૦
અખૂતરો	૦-૧૦-૦
કોયા ભગતની કડવી વાણી	૦-૮-૦
પ્રિન્સ બિરમાર્ક	૦-૮-૦
કળજીગ	૦-૩-૦

વર્ષ ૫ મું

તૂટેલા તાર	૦-૮-૦
તારુણ્યમાં પ્રવેશતી કન્યાને પત્રો	૦-૫-૦
જીવનચર્ચા	૦-૧૦-૦
નૂતન રશિયામાં ડોકિયું	૦-૮-૦
ચીન-ભાપાનની યાત્રા	૦-૮-૦
ગરીબાઈનો ગુનો	૦-૩-૦

વર્ષ ૬ ડું

બોલ્શેવિક્ષમ અને બીજી વાતો	૦-૬-૦
લક્ષ્મ કે પ્રપંચ ?	૦-૮-૦
દેવદાસ	૦-૮-૦
સામ્યવાદ અને સર્વોદય	૦-૬-૦
શહીદનો સંદેશ	૦-૧૨-૦
કાગાવા	૦-૩-૦

વર્ષ ૭ મું

આપણો આહાર	૦-૬-૦
સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા	૦-૫-૦
ગિરિરાજ આબુ	૦-૮-૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	૧-૪-૦
જીવનકળા	૧-૪-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

સરસ્વતી ગ્રંથમાળા વર્ષ ૭ પુ. ૪૭ .: કુલ પુ. ૬૬૭૨

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા

લેખક

અક્ષયારી ગોવર્ધનભાઈ કા. પટેલ

બી. એ.

પ્રકાશક

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

અમદાવાદ

સંચાલક અને પ્રકાશક
સ્વચ્છોડત્વ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ
પોષ : ૧૯૯૪

છટક
કિંમત

૧-૪-૦

૧-૮-૦

રૂપિયા અઢી

મુદ્રક
દેવીદાસ હનનલાલ પરીખ, ધી હાયમ'ડ ન્યુબિલ્ડી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
સલાપોસરોડ : અમદાવાદ

અર્પણ-પત્રિકા

“ અહો ! અહો ! શ્રી સદ્ગુરુ ! કરુણાસિંધુ અપાર,
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો અહો ! અહો ! ઉપકાર.
શું પ્રભુચરણ કને ધરું આત્માથી સૌ હીન,
તે તો પ્રભુએ આપીયો, વર્તુ ચરણાધીન. ”

મનસિ વચસિ કાયે પુણ્યપીયૂષપૂર્ણા :

ત્રિભુવનમુપકારધ્રેણીભિઃ પૂરયન્તઃ ।

પરગુણપરમાણૂપર્વતીકૃત્ય નિત્યં

નિજહૃદિ વિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ ॥

જેનાં મન, વચન અને કાયામાં પુણ્યરૂપી અમૃત ભરેલું છે; જે ત્રણે લોકને ઉપકારની પરંપરા વડે પૂરી દે છે; અન્યના પરમાણુ જેવડા ગુણોને પણ જે પર્વત જેવડા ગણી સદા પોતાના હૃદયમાં વિકાસ પામે છે તેવા સંતો જગતમાં કેટલાક હોય છે ?

આજા વિરલ સલુણા સંત શ્રીમદ્ લઘુરાજ મહારાજનો યોગ આ મનુષ્યલવનું સફળપણું થવામાં ઉત્તમ નિમિત્ત રૂપ બન્યો હોવાથી તથા જેમની છત્રછાયામાં આ ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા’ ની સંકલના રૂપ શુભ કાર્ય શરૂ થઈ પૂર્ણ થયું હોવાથી, તેમજ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના આત્મજ્ઞાનનો વારસો પામી અનેક આત્માઓને આત્મજ્ઞાનનો રંગ લગાડવામાં એંશી વર્ષની પકવ વય થઈ ગયા છતાં પ્રબળ પુરુષાર્થમાં પ્રવર્તતા હોવાથી, તેમના જ યોગબળે તૈયાર થયેલ ‘ફૂલ નહીં તો ફૂલની પાંખડી’ રૂપ આ પ્રયત્ન-પુષ્પ તેમની સેવામાં આત્મ-અર્પણ ભાવે સાદર સમર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઉં છું.

લિં

તે પ્રત્યુપકાર વાળવા

સર્વથા અસમર્થ, સદાઆભારી,

સત્પુરુષના ચરણકમળની સેવાનો ઇચ્છક

દાસાનુદાસ

બ્રહ્મચારી બાળ

ગોવર્ધન

નિવેદન

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળાદ્વારા આ એક જુદા જ પ્રકારનું પુસ્તક આપતાં મને આનંદ થાય છે. આજ સુધીનાં પુસ્તકો મોટે ભાગે રાજકીય વિષયને લગતાં અપાયાં છે; જ્યારે આ પુસ્તક ગૂજરાતના ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક જીવનમાં સૂક્ષ્મ પણ ક્રાન્તિકારી ફેરફાર કરનાર એક મહાન નરમણિનું જીવનચરિત્ર છે. ગૂજરાતનો આધુનિક યુગ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીને પૂ. ગાંધીજીની તેમના વિષેની સુપ્રસિદ્ધ ભક્તિથી જોળાયે છે અને જ્યારથી પૂ. ગાંધીજીએ એમના વિશેનો ઉલ્લેખ કર્યો ત્યારથી ગૂજરાત શ્રીમદ્જીના જીવનમાં અને એમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશેષ રસ લેતું થયું છે એમ કહી શકાય. આ ગ્રન્થની વિશેષતા એ છે કે એ, ચોવીસે કલાક શ્રીમદ્જીની કૃતિઓમાં તન્મય રહેતા, એમની કૃતિઓ અને ઉપદેશોનું-એમના તત્ત્વજ્ઞાનનું-અધ્યયન મનન ચિંતન કરતા એક નમ્ર ભક્તહૃદયની કૃતિ છે. અને એ એવી કૃતિ હોવાને કારણે જ આ માળામાં આપવા હું પ્રેરાયો છું.

આ માળા અને આ ગ્રન્થનો યોગ કરાવી આપવા બદલ હું મુરજી શ્રી. હીરાલાલ એમ. શાહનો આભારી છું.

આ ગ્રન્થના પ્રકાશનમાં શ્રી. હીરાલાલ શાહનાં ધર્મપત્ની સૌ. મેનાબહેન તરફથી મદદ મળી છે તે બદલ હું એમનો ઋણી છું.

આશા છે કે ગૂજરાત આ ગ્રન્થનો યોગ્ય લાભ લેશે.

પ્રકાશક

પરિચય

આ પુસ્તકની એક વિશેષતા છે.

*

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આત્મપ્રતીતિ કરી પરમાત્મ દર્શન પામ્યા.

તેમના જીવનકાલમાં સંસર્ગમાં આવનારામાંથી કેટલાકને તેમની ચમત્કારી લબ્ધિઓનો પરિચય થયો હતો; કોઈ કોઈને તેમણે આત્મપ્રતીતિ કરાવી હતી; કોઈને આત્મરૂપ ક્યાં હતા. શ્રી. લલ્લુજી મહારાજ—લઘુરાજ સ્વામી નામે પ્રસિદ્ધ—તેમના આત્મજ્ઞાનના વારસદાર થયા હતા.

તેમનાં અનેક વર્ષો તપશ્ચર્યા અને ધ્યાનમાં વ્યતીત થયાં. સાંપ્રદાયિકોએ તેમનો ત્યાગ કર્યો; અનેક પરીપક્ષો તેમને સહન કરવા પડ્યા. સીમમાં જતા આવતા ખેડૂતો તથા પાટીદાર બાંધો પાસેથી તેમને ભિક્ષા મળતી. તેમણે ‘ધર્મલાભ’ આ ભદ્રિક જનોને આપવા માંડ્યો, અને તેમાંથી અનેક ‘બુઝ્યા’; અનેક લલ્લુજી મહારાજના અન્તેવાસી થઈ રહ્યા; આમાંથી અગાસ આશ્રમનો જન્મ થયો.

શ્રી. લઘુરાજ સ્વામી શ્રીમદ્દના અનન્ય ભક્ત હતા; તેમની શુરભક્તિ ચમત્કારી હતી. ‘આ સંસારમાં એક આત્મા જ સાચો છે’ એ દેશનાનો સતત પ્રવાહ એમના તરફથી વહ્યા કરતો હતો. તેમણે પરમ કરુણાથી કેટલાયે સંશયગ્રસ્ત આધુનિકોને ‘આત્મા છે’ એવી ઝાંખી કરાવી હતી. તેમની ભાવનાનો પ્રવાહ અપ્રતિહત હતો.

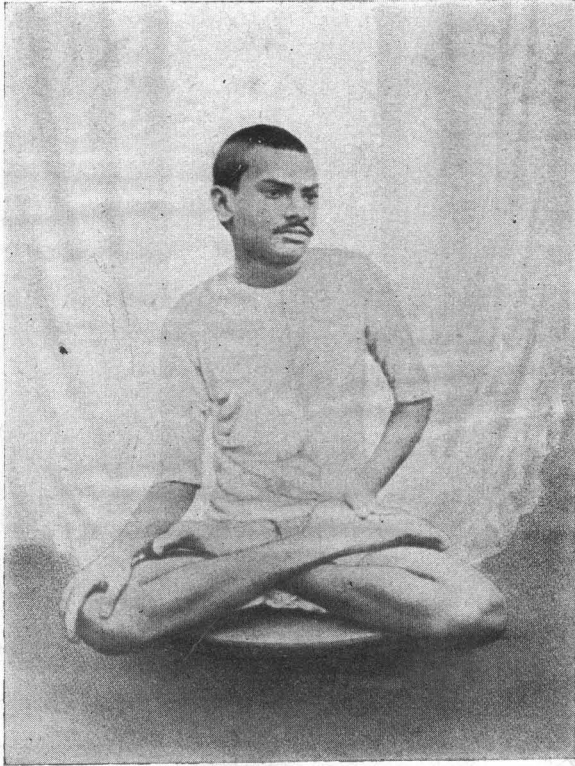
આ મહાત્માના અંતેવાસી બ્રહ્મચારી શ્રી. ગોવર્ધનભાઈએ આ પુસ્તક લખી તેમની સમક્ષ વાંચી સંભળાવ્યું હતું. પૂજ્યપાદ શ્રી. લઘુરાજ સ્વામીએ તેને કસોટીએ કસી મંજુર કર્યું હતું.

આ પુસ્તકની એ વિશેષતા છે.

રસિકલાલ છા. પરીખ

અનુક્રમણિકા

અર્પણપત્રિકા	૫
નિવેદન	૬
પરિચય	૭
કિરણ	
મંગલ-વચન	૩
૧ સ્વ-વૃત્તાંત	૬
૨ જાતિસ્મરણ જ્ઞાન	૧૨
૩ કુમાર-કાળ	૧૭
૪ ન્યાયાધીશ ઉપર નિષ્કામ ઉપકાર	૨૦
૫ મોક્ષમાળા-આલાવખોધ	૩૩
૬ ભાવના ખોધ	૬૫
૭ અવધાન	૭૬
૮ વીશ વર્ષની વય સુધીની લેખનપ્રવૃત્તિ	૮૬
૯ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ	૯૯
૧૦ અમદાવાદના જોળખીતાઓમાંથી યથાર્થ જોળખનાર	૧૦૬
૧૧ ભગતના ગામના ભક્તશિરોમણિ શ્રી સોભાગ્યભાઈ	૧૧૧
૧૨ ખભાતના મુમુક્ષુજનો	૧૧૭
૧૩ 'સમકીર્ત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે'	૧૨૨
૧૪ મુંબઈમાં મુનિસમાગમ	૧૨૮
૧૫ સુરત-કંઠારનો સમાગમ	૧૩૪
૧૬ ચરોતર પ્રદેશમાં વિચરવું	૧૩૯
૧૭ શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર	૧૪૫
૧૮ ચરોતરમાં પુનરાગમન	૧૬૫
૧૯ ઇડરના પહાડ ઉપર	૧૭૯
૨૦ ભાષાંતરો અને વિવેચનો	૧૯૧
૨૧ અંતિમ ચર્ચા	૧૯૫
૨૨ શ્રીમદ્દની સત્શિક્ષા	૨૦૭
૨૩ શ્રીમદ્દનાં સ્મારકો	૨૩૨
૨૪ અંતિમ પ્રશસ્તિ	૨૩૮

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

વર્ષ ૨૩મું

સં. ૧૯૪૭

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકથા

ૐ

મંગલ-વચન

- જે સ્વરૂપ સમન્વ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;
સમન્વયું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત. ૧
- દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો! વંદન અગણિત. ૨
- પરમ પુરુષ પ્રભુ સદ્ગુરુ, પરમજ્ઞાન સુખધામ;
જેણે આપ્યું ભાન નિજ, તેને સદા પ્રણામ. ૩

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આત્મસ્વરૂપ ભાઈઓ અને ભગિનીઓ,

જે મહાપુરુષની વિશ્વવિહારી પ્રજ્ઞા હતી, અનેક જન્મોમાં
આરાધેલો જેનો યોગ હતો એટલે જન્મથી જ યોગીશ્વર જેવી જેની
નિરપરાધી વૈરાગ્યમય દશા હતી, અદ્ય વયમાં આત્મજ્ઞાનનો જેને
ઉદય થયો હતો, રમરણશક્તિ જેની અદ્ભુત હતી અને સર્વ જીવો
પ્રત્યે જેનો વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ હતો, એવા આશ્ચર્યની મૂર્તિ સમા

મહાત્માનું અર્ચિત્ય માહાત્મ્ય ક્યાં અને ક્યાં આ અદ્વયમતિની પ્રતિભા-
રહિત સામાન્ય વાચ્યા ! ક્યાં ઝળહળતા સૂર્યનું તેજ અને ક્યાં
આગિયાનું અજવાળું ! આમ અણુ-છાજતાં છાજડામાં એક બાજુ
મેરુપર્વત મૂકી સામેના છાજડામાં સરસવનો દાણો મૂકી તુલના
કરવા જેવું સાહસ હું આરંભું છું તે હાસ્યપાત્ર છે, છતાં જગતમાં
વ્યવહાર કોઈ ને કોઈ પ્રકારે કરવો પડે છે. જેમ બીજનો ચંદ્ર
બતાવવા આકાશને અડે તેવી લાંબી આંગળી કોઈની પાસે હોતી
નથી તોપણ માત્ર અંગુલિ-નિર્દેશથી તે દિશા દર્શાવી જોનારની દષ્ટિ
ચંદ્ર પ્રત્યે વળે તેમ કરીએ છીએ, તેમ આ અદ્વય પ્રયત્ન શ્રીમદ્
રાજચંદ્રના પ્રતાપ પ્રત્યે દષ્ટિ દેનારને ઉપયોગી નીવડે અને મારી
વૃત્તિ મહાત્મા પુરુષનાં પ્રભાવશાળી વચનોમાં તથા તેના યોગસ્ફુરિત
ચરિત્રમાં રહે એ શુભ આશયથી અણુજુગતું કાર્ય માથે લેવાની
ધૃષ્ટતા કરું છું. સર્વતોભદ્ર-સ્વપર હિતકારી કાર્યની પ્રતીતિ થયા પછી
આ કલમ પકડી છે તેમ છતાં, મારી અયોગ્યતાથી એ મહાપુરુષ
શ્રી ચંદ્રની પ્રભામાં કલંકશ્પ હું ન ભાસું તો ઠીક એ ભાવનાથી તે
માની પુરુષના ચરણકમળમાં અહંભાવ અર્પણ કરી તેની કૃપાશ્પ
કિરણોમાં અભેદભાવે ફરી ફરી નમસ્કાર કરું છું.

“ મત્વેતિ નાથ તવ સંસ્તવનં મયેદમ્
આરમ્ભ્યતે તનુધિયાપિ તવ પ્રભાવાત્ ।
ચેતો હરિષ્યતિ સતાં નલિનીદલેષુ
મુક્તાફલદ્યુતિમુપૈતિ નનૂદર્બિંદુઃ ॥
આસ્તાં તવ સ્તવનમસ્તસમસ્તદોષમ્
ત્વત્સંકથાપિ જગતાં દુરિતાનિ હન્તિ ।
દૂરે સહસ્રકિરણઃ કુરુતે પ્રભૈવ
પદ્માકરેષુ જલજાનિ વિકાસમાંજિ ॥ ”

માનુતુંગાચાર્ય

ભાવાર્થ—હે નાથ, તારું સ્તવન અનેક ભવના પાપનો નાશ કરનાર છે એમ માનીને, અલ્પ બુદ્ધિ હોવા છતાં તારા પ્રભાવના આલંબનથી આ તારી સ્તુતિ શરૂ કરું છું તે—કમલિની પત્ર પર પડેલું જળખિંટું પણ મનોહર મોતીની શોભા ધારણ કરે છે, તેમ સત્પુરુષોનાં ચિત્તની પ્રસન્નતાનું કારણ તારા પ્રભાવથી બનશે.

સમસ્ત દોષોને દૂર કરે તેવું તારું સ્તવન તો શું પણ તારી કથા પણ ત્રણે લોકના લોકોનાં કષ્ટોને કાપી નાખે છે : સહસ્ર કિરણોવાળો સૂર્ય દૂર હોવા છતાં તેની અરુણોદયની પ્રભા જ સરોવર-માંના કમળોનો વિકાસ કરવા સમર્થ છે.

સ્વ-વૃત્તાંત

નિગ્રામાંથી જગતાં કોઈ આળસ મરડીને બેઠો થાય અને ધરમાં ચોરી થયાનાં ચિહ્ન જોતાં સંભ્રમમાં પડી જાય તેમ, ઇ. સ. ૧૮૫૭ના સંક્ષોભ કાળને એક દશકો વીત્યા પછી હિંદમાં સંસારસુધારો, દેશની આપ્તાદી, કેળવણી અને ધર્મોદ્ધારનાં બીજ વાવવાની શરૂઆત થતી હતી તે જાગૃતિકાળમાં, પૂર્વમાં બંગાળામાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને વિવેકાનંદના પ્રયત્નોનાં મૂળ જામતાં હતાં. ઉત્તરમાં આર્ય-સમાજ અને સ્વામી રામતીર્થની તૈયારીઓ થતી હતી. દક્ષિણમાં પેશ્વાઈનાં તાજાં સ્મરણોમાં લોકમાન્ય બાળગંગાધર ટિળક અને ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે ઊછરતા હતા. અને ગુજરાતને જગાડનાર મહાત્મા ગાંધીજીના જન્મ પહેલાં એક વર્ષે વવાણિયા બંદર નામના કાઠિયાવાડના એક શાંત રમણીય ગામના વણિક કુટુંબમાં સંવત ૧૯૨૪ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫ ને રવિવારે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જન્મ થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ મહેતા રવજીભાઈ પંચાણુભાઈ હતું અને તેમનાં માતાનું

નામ દેવઆઈ હતું. કળિકાળસવસુ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યની જન્મતિથિને દિવસે કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ આ મહાત્માએ પણ જન્મ લીધો હતો. એ જ વર્ષમાં આત્મજ્ઞાની ચિદાનંદજી મહારાજનો દેહ છૂટ્યાના સમાચાર સાંભળ્યા છે.

શ્રીમદ્ના પિતામહ શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત હતા. ભક્તિરૂપી જળનો પ્રવાહ એ કુટુંબરૂપી સરોવરમાં અસ્ખલિત વહ્યા કરતો તેમાં જોયા આકાશમાંની મનોહર સંખ્યાના રંગ કે ઈંદ્રધનુષ્યના રંગ સરોવરના નિર્ભળ જળમાં પ્રતિબિંબ પામે તેમ શ્રીમદ્નાં માતૃશ્રી દેવઆઈ જૈન સંસ્કારો લાવ્યાં હતાં. વવાણિયાનાં બીજાં વણિક કુટુંબો પણ જૈનધર્મને અનુસરતાં હતાં. તે સર્વ સંસ્કારોનું મિશ્રણ કોઈ અજળ રીતે ગંગા-યમુનાના સંગમની પેઠે આપણા બાળમહાત્માના હૃદયમાં રેલાતું હતું. પોતાની પ્રૌઢ વાણીમાં બાવીસ વર્ષની વયે આ બાળ વયનું વર્ણન ‘સમુચ્ચય વયચર્યા’ નામના લેખમાં પોતે કર્યું છે તે જ અહીં ઉતારી લઉં છું:

“સંવત્ ૧૯૨૪ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫, રવિએ મારો જન્મ હોવાથી આજે મને સામાન્ય ગણતરીથી બાવીસ વર્ષ પૂરાં થયાં. બાવીસ વર્ષની અદ્ય વયમાં મેં અનેક રંગ આત્મા સંબંધમાં, મન સંબંધમાં, વચન સંબંધમાં, તન સંબંધમાં અને ધન સંબંધમાં દીઠા છે. નાના પ્રકારની સૃષ્ટિરચના, નાના પ્રકારનાં સંસારી મોજાં, અનંત દુઃખમૂળ, એ બધાંનો અનેક પ્રકારે મને અનુભવ થયો છે. સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ અને સમર્થ નાસ્તિકોએ જે જે વિચારો કર્યા છે, તે જાતિના અનેક વિચારો તે અદ્ય વયમાં મેં કરેલા છે. મહાન ચક્રવર્તીએ કરેલા તૃણાના વિચાર, અને એક નિરપૃહી મહાત્માએ કરેલા નિરપૃહાના વિચાર મેં કર્યા છે. અમરત્વની સિદ્ધિ અને ક્ષણિકત્વની

સિદ્ધિ ખૂબ વિચારી છે. અદ્ય વયમાં મહત્ વિચારો કરી નાખ્યા છે. મહત્ વિચિત્રતાની પ્રાપ્તિ થઈ છે. એ સઘળું બહુ ગંભીર ભાવથી આજે હું દષ્ટિ દર્શાવું છું, તો પ્રથમની મારી ઉગતી વિચારશ્રેણી, આત્મદશા અને આજને આકાશ-પાતાળનું અંતર છે; તેનો છેડો અને આનો છેડો કોઈ કાળે જાણે મળ્યા મળે તેમ નથી. પણ શોચ કરશો કે એટલી બધી વિચિત્રતાનું કોઈ સ્થળે લેખન-ચિત્રન કર્યું છે કે નહીં ? તો ત્યાં એટલું જ કહી શકીશ કે લેખન-ચિત્રન સઘળું સ્મૃતિના ચિત્રપટમાં છે. બાકી પત્ર-લેખિનીનો સમાગમ કરી જગતમાં દર્શાવવાનું પ્રયત્ન કર્યું નથી. યદિ હું એમ સમજી શકું છું કે તે વચ-ચર્ચા જનસમૂહને બહુ ઉપયોગી પુનઃ પુનઃ મનન કરવા યોગ્ય અને પરિણામે તેઓ ભણીથી મને શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય તેવી છે; પણ મારી સ્મૃતિએ તે પરિશ્રમ લેવાની મને યોખી ના કહી હતી, એટલે નિરપાયતાથી ક્ષમા ઇચ્છી લઉં છું. પારિણામિક વિચારથી તે સ્મૃતિની ઇચ્છાને દબાવી, તે જ સ્મૃતિને સમજાવી તે વચચર્ચા ધીરે ધીરે બનશે તો, અવશ્ય ધવળ-પત્ર પર મૂકીશ. તોપણ સંભારી જઉં છું:—

સમુચ્ચય વચચર્ચા

“ સાત વર્ષ સુધી એકાંત બાળ વયની રમત ગમત સેવી હતી. એટલું મને તે વેળા માટે સ્મૃતિમાં છે કે વિચિત્ર કલ્પના—કલ્પનાનું સ્વરૂપ કે હેતુ સમજ્યા વગર—મારા આત્મામાં થયા કરતી હતી. રમત ગમતમાં પણ વિજય મેળવવાની અને રાજેશ્વર જેવી ઊંચી પદવી મેળવવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી. વસ્ત્ર પહેરવાની, સ્વચ્છ રાખવાની, ખાવાપીવાની સૂવાની બેસવાની, બધી વિદેહી દશા હતી; છતાં હાડ ગરીબ હતું. તે દશા હજી બહુ સાંભરે છે. અત્યારનું વિવેકી જ્ઞાન તે વયમાં હોત, તો મને મોક્ષ માટે ઝાઝી જિજ્ઞાસા રહેત નહિ; એવી નિરપરાધ દશા હોવાથી પુનઃ પુનઃ તે સાંભરે છે.

“સાત વર્ષથી અગિયાર વર્ષ સુધીનો કાળ કેળવણી ભેવામાં હતો. આજે મારી સ્મૃતિ જોટલી ખ્યાતિ ભોગવે છે, તેટલી ખ્યાતિ ભોગવવાથી તે કંઈક અપરાધી થઈ છે. પણ તે કાળે નિરપરાધી સ્મૃતિ હોવાથી એક જ વાર પાઠનું અવલોકન કરવું પડતું હતું; છતાં ખ્યાતિનો હેતુ નહોતો. એટલે ઉપાધિ બહુ ઓછી હતી. સ્મૃતિ એવી બળવત્તર હતી કે જેવી સ્મૃતિ બહુ જ થોડા મનુષ્યોમાં આ કાળે આ ક્ષેત્રે હશે. અભ્યાસમાં પ્રમાદી બહુ હતો, વાતડાહો, રમતિયાળ અને આનંદી હતો. પાઠ માત્ર શિક્ષક વંચાવે તે જ વેળા વાંચી તેનો ભાવાર્થ કહી જતો. એ ભણીની નિશ્ચિતતા હતી. તે વેળા પ્રીતિ-સરળતા વાતસલ્યતા-મારામાં બહુ હતી; સર્વથી એકત્વ ઇચ્છતો; સર્વમાં બ્રાતૃભાવ હોય તો જ સુખ, એ મને સ્વાભાવિક આવડ્યું હતું. લોકોમાં કોઈ પણ પ્રકારથી જુદાઈના અંકુરો જોતો કે મારું અંતઃકરણ રડી પડતું. તે વેળા કલ્પિત વાતો કરવાની મને બહુ ટેવ હતી. આઠમા વર્ષમાં મેં કવિતા કરી હતી, જે પાછળથી તપાસતાં સમાપ્ત હતી.

“અભ્યાસ એટલી ત્વરાથી કરી શક્યો હતો કે જે માણસે મને પ્રથમ પુસ્તકનો બોધ દેવો શરૂ કર્યો હતો, તેને જ ગુજરાતી કેળવણી ઠીક પામીને તે જ ચોપડીનો પાછો મેં બોધ કર્યો હતો. ત્યારે કેટલાક કાવ્યગ્રંથો મેં વાંચ્યા હતા. તેમ જ અનેક પ્રકારના બોધગ્રંથો-નાના-આડાઅવળા મેં જોયા હતા; જે પ્રાયઃ હજુ સ્મૃતિમાં રહ્યા છે.

“ત્યાં સુધી મારાથી સ્વાભાવિક રીતે ભદ્રિકપણું જ સેવાયું હતું; હું માણસજાતનો બહુ વિશ્વાસુ હતો; સ્વાભાવિક સૃષ્ટિરચના પર મને બહુ પ્રીતિ હતી.

“મારા પિતામહ કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા હતા. તેમની પાસે તે વયમાં કૃષ્ણકીર્તનનાં પદો મેં સાંભળ્યાં હતાં; તેમ જ જુદા જુદા અવતારો સંબંધી ચમત્કારો સાંભળ્યા હતા; જેથી મને ભક્તિની સાથે

તે અવતારોમાં પ્રીતિ થઈ હતી; અને રામદાસજી નામના સાધુની સમીપે મેં આળલીલામાં કંઠી બંધાવી હતી; નિલ કૃષ્ણનાં દર્શન કરવા જતો; વખતો વખત કથાઓ સાંભળતો; વારંવાર અવતારો સંબંધી ચમત્કારમાં હું મોહ પામતો; અને તેને પરમાત્મા માનતો, જેથી તેને રહેવાનું સ્થળ જોવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી. તેના સંપ્રદાયના મહંત હોઈએ, સ્થળે સ્થળે ચમત્કારથી હરિકથા કરતા હોઈએ અને લાગી હોઈએ તો કેવી મજા પડે? એ જ વિકલ્પના થયા કરતી; તેમજ કોઈ વૈભવી ભૂમિકા જોતો કે સમર્થ વૈભવી થવાની ઇચ્છા થતી. ‘પ્રવીણ-સાગર’ નામનો ગ્રંથ તેવામાં મેં વાંચ્યો હતો; તે વધારે સમજ્યો નહોતો; છતાં સ્ત્રી સંબંધી નાના પ્રકારનાં સુખમાં લીન હોઈએ, અને નિરૂપાધિપણે કથા કથન શ્રવણ કરતા હોઈએ, તો કેવી આનંદદાયક દશા, એ મારી તૃણ હતી. ગુજરાતી ભાષાની વાચનમાળામાં જગત્કર્તા સંબંધી કેટલેક સ્થળે બોધ કર્યો છે તે મને દૃઢ થઈ ગયો હતો; જેથી જૈન લોકો ભણી મારી બહુ જીગૃહ્સા હતી; અનાવ્યા વગર કોઈ પદાર્થ અને નહીં, માટે જૈન લોકો મૂર્ખ છે, તેને ખબર નથી. તેમજ તે વેળા પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુ લોકોની ક્રિયા મારા જોવામાં આવી હતી, જેથી તે ક્રિયાઓ મલિન લાગવાથી હું તેથી ખીતો હતો, એટલે કે તે મને પ્રિય નહોતી.

“જન્મભૂમિકામાં જોટલા વાણિયાઓ રહે છે, તે બધાની કુલશ્રદ્ધા ભિન્ન ભિન્ન છતાં, કાંઈક પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુને જ લગતી હતી, એથી મને તે લોકોનો જ પાનારો હતો. પહેલેથી સમર્થ શક્તિવાળો અને ગામનો નામાંકિત વિદ્યાર્થી લોકો મને ગણતા. તેથી મારી પ્રશંસાને લીધે ચાહીને તેવા મંડળમાં બેસી મારી ચપળ શક્તિ દર્શાવવાનો હું પ્રયત્ન કરતો. કંઠીને માટે વારંવાર તેઓ મારી હાસ્યપૂર્વક ટીકા કરતા; છતાં હું તેઓથી વાદ કરતો અને સમજણ પાડવા પ્રયત્ન કરતો. પણ હળવે હળવે મને તેમનાં પ્રતિક્રમણ સૂત્ર ઇત્યાદિક પુસ્તકો

વાંચવા મળ્યાં. તેમાં બહુ વિનયપૂર્વક સર્વ જગત્ ને જીવથી મિત્રતા ઇચ્છી છે, તેથી મારી પ્રીતિ તેમાં પણ થઈ; અને પેલામાં પણ રહી. હળવે હળવે આ પ્રસંગ વધ્યો. છતાં સ્વચ્છ રહેવાના તેમજ બીજા આચાર-વિચાર મને વૈષ્ણવના પ્રિય હતા; અને જગત્કર્તાની શ્રદ્ધા હતી. તેવામાં કંઠી તૂટી ગઈ, એટલે ફરીથી મેં બાંધી નહીં. તે વેળા બાંધવા—ન-બાંધવાનું કંઈ કારણ મેં શોધ્યું નહોતું. આ મારી તેર વર્ષની વયની ચર્ચા છે. પછી હું મારા પિતાની દુકાને બેસતો અને મારા અક્ષરની છટાથી કચ્છ-દરબારને ઉતારે મને લખવા માટે બોલાવતા ત્યારે હું જતો હતો. દુકાને મેં નાના પ્રકારની લીલા-દહેર કરી છે; અનેક પુસ્તકો વાંચ્યાં છે; રામ ઇત્યાદિનાં ચરિત્રો પર કવિતાઓ રચી છે; સંસારી તૃષ્ણાઓ કરી છે; છતાં કોઈને મેં બોધ્યું અધિકું તોળી દીધું નથી, એ મને ચોક્કસ સાંભરે છે.”

જાતિસ્મરણુ જ્ઞાન

જેમ આલ્યાવસ્થાને વિષે જે કાંઈ જોયું હોય અથવા અનુભવ્યું હોય તેનું સ્મરણુ વૃદ્ધાવસ્થામાં કેટલાકને થાય અને કેટલાકને ન થાય, તેમ પૂર્વભવનું જ્ઞાન કેટલાકને રહે ને કેટલાકને ન રહે. ન રહેવાનું કારણ એ છે કે પૂર્વ દેહ છોડતાં આજી પદાર્થોને વિષે જીવ વળગી રહી મરણુ કરે છે અને નવો દેહ પામી તેમાં જ આસક્ત રહે છે. આથી જિલટી રીતે પ્રવર્તનારને-અવકાશ રાખ્યો હોય તેને-પૂર્વભવ અનુભવમાં આવે છે.

“જાતિસ્મરણુ જ્ઞાન એ મતિજ્ઞાનનો ભેદ છે. પૂર્વ પર્યાય (દેહ) છોડતાં વેદનાના કારણને લઈને, નવો દેહ ધારણ કરતાં ગર્ભાવાસને લઈને, આલપણમાં મૂઢપણને લઈને, અને વર્તમાન દેહમાં અતિ લીનતાને લઈને પૂર્વ પર્યાયની સ્મૃતિ કરવાનો અવકાશ જ મળતો નથી; તથાપિ જેમ ગર્ભાવાસ તથા આલપણું સ્મૃતિમાં રહે નહીં તેથી કરી તે નહોતા એમ નથી, તેમ ઉપરનાં કારણોને લઈને પૂર્વ પર્યાય સ્મૃતિમાં રહે નહીં તેથી કરી તે નહોતા એમ કહેવાય નહીં. જેવી

રીતે આંખા આદિ વૃક્ષોની કલમ કરવામાં આવે છે તેમાં સાનુકૂળતા હોય તો થાય છે, તેમ જો પૂર્વ પર્યાયની સ્મૃતિ કરવાને સાનુકૂળતા યોગ્યતા હોય તો ‘જાતિસ્મરણ જ્ઞાન’ થાય. પૂર્વ સંજ્ઞા કાયમ હોવી જોઈએ. આ સંજ્ઞાનો ભવ આવવાથી ‘જાતિસ્મરણ જ્ઞાન’ ન થાય.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

ઉપરના ‘સમુચ્ચય વચચર્યા’ના લેખમાં પુનર્જન્મ કે જાતિસ્મરણ જ્ઞાનનો પોતે ઉલ્લેખ કર્યો નથી અને પછીનાં લખાણોમાં પણ તે વિષે વિશેષ વિસ્તૃત ચર્ચા કરી નથી. તો પણ મિત્રો સાથેના વાર્તાલાપમાં કે સીધો પ્રશ્ન પૂછનારને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન પોતાને હતું તે ક્યારે અને કેવા પ્રસંગે પ્રગટ થયેલું અને વર્ધમાનતાને પામ્યું તે વિષે એક ભાઈ સાથે થયેલી વાતચીત સપ્રમાણ લાગવાથી નીચે જણાવી છે:

ભાઈ પદમશી ઠાકરશી કચ્છી વાણિયા સંવત ૧૯૪૨થી શ્રીમદ્ના સમાગમમાં આવેલા. તેમણે એક વખતે ભૂલેશ્વર શાક મારકીટ પાસેના દિગંબર દેરાસરમાં શ્રીમદ્ને પ્રશ્ન પૂછેલો કે આપને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન છે અને ૯૦૦ ભવ દેખી શકો છો એમ મેં સાંભળ્યું છે, તે બાજબી છે ?

તેઓશ્રીએ ઉત્તરમાં જણાવ્યું: “હા, એવું કાંઈક છે; તેને આધારે આમ કહેવાયું છે.”

પદમશીભાઈએ ફરી પ્રશ્ન કર્યો: “આપને જાતિસ્મરણ કેટલી ઉમ્મરે અને કેવી રીતે થયું ?”

શ્રીમદ્ ઉત્તર આપ્યો: “અમે સાત વર્ષની વયના હતા, ત્યારે શ્રી વવાણિયામાં અમીચંદ નામના ગૃહસ્થ હતા; તેઓ ભાઈ કલ્યાણજીભાઈ જેવા કદાવર, રૂપાળા, ગુણી હતા. અમારા ઉપર તેઓ વહાલ રાખતા. તેઓને સર્પ ડર્યો તેથી તત્કાળ ગુજરી ગયા; એમ વાત સાંભળી અમે પિતામહ પાસે ઘેર આવ્યા. ગુજરી જવું એટલે શું તે અમે

જાણતા ન હોતા. પિતામહને અમે કીધું કે અમીચંદ ગુજરી ગયા કે ? પિતામહે વિચાર્યું-એ વાતની અમને ખબર પડશે તો ભય પામશું એ કારણથી પિતામહે કીધું કે રોઢો કરી લે (જમી લે) વગેરેથી એ વાત જાણાવવા ઘણી ઘણી યુક્તિઓ કરી પણ અમે ગુજરી જવા વિષે આ પહેલી જ વખત સાંભળેલ હોવાથી તે સમજવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા થયેલ, તેથી ફરી ફરી તેજ સવાલ કરતા રહ્યા. પછી પિતામહે કીધું હા, તે વાત ખરી છે.

“અમે પૂછ્યું કે ગુજરી જવું એટલે શું ?

“પિતામહે કીધું: ‘તેમાંથી જીવ નીકળી ગયો, અને હવે તે હાલી ચાલી ખોલી શકે નહિ; કે ખાવું પીવું કશું કરી શકે નહિ. માટે તેને તળાવ પાસેના મસાણામાં બાળી આવશે.’

“અમે થોડી વાર ઘરમાં આમ તેમ છૂપી રીતે ફરી છૂપી રીતે તળાવે ગયા. ત્યાં પાળ ઉપરના એ શાખાવાળા આવળ ઉપર ચઢી જોયું તો ખરેખર ! ચિતા બળતી હતી. કેટલાક માણસો આસપાસ એઠેલા જોયા. તે વખતે અમને વિચાર થયો કે આવા માણસને બાળી દેવો એ કેટલી ક્રૂરતા ? આમ શા માટે થયું ? વગેરે વિચારો કરતાં પડદો ખસી ગયો.” આટલું કહી તે તરત ઊભા થયા.

પદમશીલાઈએ કહ્યું: “સાહેબજી, એ વિષે હજી હું વધારે જાણવા માગું છું.”

શ્રીમદ્ દૂંકામાં પતાવતાં કહ્યું: “પછી શ્રી જૂનાગઢનો ગઢ જોયો ત્યારે ઘણો વધારો થયો. હવે ચાલો.”

વિચારવાન જીવને ક્રોધાદિ ક્રોધ પ્રકૃતિની પરવશતાને લઈને ઘણું સહન કરવું પડ્યું હોય, કે ક્રોધ ઇષ્ટ વિયોગના કે પ્રિયજનના મરણ પ્રસંગો અનેક વાર વેઠવા પડ્યા હોય, કે મહા વ્યાધિના પ્રસંગો આવી પડ્યા હોય તેની સ્મૃતિ લાવી સંસારનો વિચાર

કરે તો આ અનિત્ય પદાર્થો ઉપરની આસક્તિ ઓછી થઈ જાય છે; મમત્વ મોહ મોળાં પડે છે અને અજર, અમર અને નિત્ય એવા આત્મ પદાર્થનો નિર્ણય કરવા વૃત્તિ જાગે છે. તો પછી જેને અનેક ભવમાં આાધ, વ્યાધિ, ઉપાધિ તથા જન્મ, જરા, મરણનાં દુઃખ વેઠેલાં સ્મૃતિમાં તાજાં થયાં હોય; નરક આદિ ગતિનાં અકથ્ય દુઃખોની સ્મૃતિ જાગી હોય; તથા પરિભ્રમણનાં કારણો પૂર્વ ભવે સત્પુરુષો પાસે પ્રત્યક્ષ સાંભળ્યા હોય તે સર્વ ઉપદેશ જેને સ્મૃતિમાં પ્રત્યક્ષ ભાસતો હોય તેને જન્મ, જરા, મરણનો ત્રાસ કેટલો વર્તે તથા પૂર્વ ભવે જાણેલો અને આરાધેલો મુક્તિનો માર્ગ આરાધવા કેટલી તત્પરતા રહે તે આપણી કલ્પનામાં આવવું પણ મુશ્કેલ છે. બાળપણના એક કાવ્યમાં શ્રીમદ્ લખ્યું છે:

“અવળાં પણ સવળાં થશે, ઠોકર વાગ્યે ઠીક,
તારા લોહને ટીપતાં, સુધરી જશે અધિક.”

ક્રોધાદિ સ્વભાવવાળા અનેક જીવો પશ્ચાત્તાપ થતાં કે યોગ્ય સમજણ લાગી જતાં નાનપણમાં સારા કહેવાતા સાથીઓ કરતાં વિશેષ સારા નીવડ્યા છે.

જાતિસ્મરણ જ્ઞાન શ્રીમદ્ને સાત વર્ષે પ્રાપ્ત થયું અને વૈરાગ્ય વધવા લાગ્યો. ‘અપૂર્વ અનુસાર’ આવ્યો એમ સં. ૧૯૫૩માં લખેલાં નીચેના કાવ્યમાં પોતે જણાવે છે:

“ધન્ય રે દિવસ આ અહો, જાગી રે શાન્તિ અપૂર્વ રે,
દશ વર્ષે રે ધારા ઉલસી, મટ્યો ઉદય કર્મનો ગર્વ રે. ધન્ય૦ ૧
ઝોગણીસસેં ને ઝેકત્રીસે આપ્યો અપૂર્વ અનુસાર રે,
ઝોગણીસસેં ને એતાલીસે, અહભુત વૈરાગ્યધાર રે. ધન્ય૦ ૨

વળી એ જ અભિપ્રાયનું એક કાવ્ય સં. ૧૯૪૫ માં લખેલું તેમાં પોતે જણાવે છે:

“સુખડી સહેલી હૈ, અકેલી ઉદાસીનતા;
 અધ્યાત્મની જનની તે ઉદાસીનતા.
 લઘુ વયથી અહ્ભુત થયો, તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ,
 એ જ સૂચવે એમ કે, ગતિ આગતિ કાં શોધ?
 જે સંસ્કાર થવો ધટે, અતિ અભ્યાસે કાંય;
 વિના પરિશ્રમ તે થયો, ભવ શંકા શી ત્યાંય.
 જેમ જેમ મતિ અદ્વૈતા, અને મોહ ઉદ્વેગ;
 તેમ તેમ ભવશંકના, અપાત્ર અંતર જ્યોત.
 કરી કદ્દપના દઢ કરે, નાના નાસ્તિ વિચાર;
 પણ અસ્તિ તે સૂચવે, એ જ ખરો નિર્ધાર.”

‘ભાવના બોધ’ સંવત ૧૯૪૨માં લખેલો તેની શરૂઆતમાં શ્રીમદ્ લખે છે:

“ગમે તેવા તુચ્છ વિષયમાં પ્રવેશ છતાં ઉજ્જવલ આત્માઓનો સ્વતઃ વેગ વૈરાગ્યમાં ઝંપલાવવું એ છે. આજ દષ્ટિથી જ્યાં સુધી ઉજ્જવલ આત્માઓ સંસારના માયિક પ્રપંચમાં દર્શન દે છે, ત્યાં સુધી તે કથનની સિદ્ધતા કવચિત્ દુર્લભ છે; તો પણ સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી અવલોકન કરતાં એ કથનનું પ્રમાણ કેવળ સુલભ છે, એ નિઃસંશય છે.”

લઘુવયથી આ વૈરાગ્ય અને વિવેકની પ્રાપ્તિથી જે તત્ત્વબોધ થયો તેનું મુખ્ય કારણ જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ગણવા યોગ્ય છે. આ ભવની અપેક્ષાએ તો તે પાંચપંદર વર્ષના બાળક ગણાય પણ પાછળના ભવની સ્મૃતિના પ્રતાપે અનેક વર્ષોના અનુભવથી રંગાયેલી એ પુરુષની વાણી બહુ વિચારવા યોગ્ય, લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે.

કુમાર-કાળ

અદ્ભુત શક્તિઓનો આવિર્ભાવ

જાતિસ્મરણુ જ્ઞાન પ્રગટ થવા યોગ્ય આત્માની નિર્મળતા અથવા સ્મરણુશક્તિની પ્રબળતા પૂર્વે આરાધેલા યોગનું ફળ અને અનુસંધાન સામ્પ્રિત કરે છે. આળવચથી વિનય, વાફ્યાતુર્ય, તર્કશક્તિ અને વૈરાગ્યને લઈને ગામમાં તેમ જ આખી શાળાના વિદ્યાર્થીઓમાં તે પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. એક જ વખત વાંચવાથી કે સાંભળવાથી તેમને અક્ષરેઅક્ષર યાદ રહેતું એવી તીવ્ર સ્મરણુશક્તિ હતી, તેના પરિણામે તેમને ગોખવું શું તેની ખબર જ નહોતી; સાડાસાત વર્ષની વયે શાળામાં પ્રવેશ કર્યો, એક માસ પણ થયો નહિ હોય તેટલામાં હસતાં રમતાં આંક પૂરા કર્યો. બે વર્ષ જેટલી મુદતમાં સાતે ચોપડીઓનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. વડા વિદ્યાર્થીએ એમને પહેલી ચોપડીની શરૂઆત કરાવેલી, તેને પોતે સાતે ચોપડીઓ પૂરી કરીને પહેલી ચોપડી પૂરી કરાવી હતી. આટલી ટૂંકી મુદતમાં અભ્યાસ પૂરો થયો તે અજબ સ્મરણુશક્તિનો પ્રભાવ છે. વિદ્યાર્થીઓને

શિક્ષક તરફ સામાન્ય રીતે પ્રેમ ઓછો હોય છે; લય, અલુગમો અને અકળામણુ ઉત્પન્ન કરાવનાર શિક્ષક ગણાય છે. પરંતુ શ્રીમદ્ અધા સાઠે ૫ વિદ્યાર્થીઓનું લેસન લેતા અને શિક્ષક તો બેસી જ રહેતા; તેમ છતાં અધા વિદ્યાર્થીઓનો તેમના ઉપર અત્યંત પ્રેમ રહેતો.

એક વખત શિક્ષકે શ્રીમદ્ને ઠપકો આપ્યો એટલે બીજે દિવસે પોતે શાળામાં ન ગયા. બીજા છોકરાઓએ જાણ્યું કે રાયચંદભાઈ શાળાએ ગયા નથી એટલે તમામ છોકરાઓ તેમની પાસે ગયા. તે અધા છોકરાઓને લઈને ખેતરમાં દૂર ગયા; પોતાની પાસે ખોર હતો તે અધા વિદ્યાર્થીઓને વહેંચ્યાં. આમ અધા ખેતરમાં હતા તેથી શાળામાં શિક્ષક ગયા ત્યારે કોઈ વિદ્યાર્થી જણાયો નહિ. તેનું કારણ વિચારતાં શિક્ષકને લાગ્યું કે રાયચંદભાઈને ગઈ કાલે ઠપકો દીધો હતો તેથી અધા તેમની પાસે હશે. તપાસ કરતાં ખેતરમાં અધા છે એમ જાણી શિક્ષક ખેતરમાં ગયા અને રાયચંદભાઈને નમી પડ્યા અને ફરી હવે કોઈ દિવસ કાંઈ કહીશ નહિ એમ કહીને અધાને સમજાવી શાળામાં તેડી ગયા.

આઠ વર્ષની ઉંમરથી કવિતા રચવાની તેમણે શરૂઆત કરી હતી. પહેલે વર્ષે ૫૦૦૦ કડીઓ તેમણે રચેલી કહેવાય છે. નવ વર્ષની વયે તેમણે પદ્યમાં રામાયણ અને મહાભારત નાનાં નાનાં લખ્યાં હતાં, અને દશ વર્ષની વયે તો એમના વિચારો પુખ્ત ઉમ્મરના અનુભવીને છાજે તેવા હતા. નવું નવું શીખવાની, નવું નવું સાંભળવાની, નવું નવું મનન કરવાની અને નવું નવું સુંદર ભાષણ કરવાની એમની ઉત્કટ ઇચ્છા એ દશ વર્ષની વયમાં હદ પાર હતી. કવિત્વશક્તિ, સ્મરણશક્તિ, વક્તાપણું અને સદ્ગુણને લઈને નાની વયમાં અજબ શક્તિશાળી ગણાતા હતા. અગિયાર વર્ષની વયથી એમણે યોપાનિયામાં લેખ લખવા માંડ્યા હતા. અને ઇનામી નિબંધોમાં યોગ્ય ઇનામો પણ

સંપાદન કર્યા હતાં. સ્ત્રીકેળવણીની ઉપયોગિતા વિષે એક નિબંધ પણ લખ્યો હતો.

બાર વર્ષની વયે ત્રણ દિવસમાં ધડિયાળ ઉપર ત્રણસો કડીઓ લખી હતી. તેર વર્ષની વયે તેઓ અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરવા રાજકોટ ગયા. અંગ્રેજી અભ્યાસ કેટલો અને કેટલા વખતમાં થયો હતો તેની કોઈ સહાધ્યાયી કે શિક્ષક તરફથી માહિતી મળી શકી નથી. એક વખતે કચ્છના દીવાન મણિભાઈ જશભાઈએ શ્રીમદ્દને કચ્છ તરફ પધારવા વિનંતી કરી હતી તે ઉપરથી તે કચ્છ તરફ પધાર્યા હતા. ત્યાં ઘર્મ સંબંધી સારું ભાષણ કર્યું હતું. કચ્છના લોકો પ્રશંસા કરતા કે આ છોકરો મહાપ્રતાપી યશવાળો થશે.

તેર વર્ષની વયથી એમણે નિયમથી ખાનગીમાં નવા નવા વિષયોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો હતો અને પંદર વર્ષની વય સુધીમાં ઘણા વિષયો સંબંધી વિચક્ષણ જ્ઞાન એમણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

ન્યાયાધીશ ઉપર નિષ્કામ ઉપકાર

કુચ્છ-કોટડાના રહીશ શા. હેમરાજભાઈ તથા નલિયાના રહીશ શા. માલસીભાઈ એ બે જણાએ સાંભળ્યું કે વવાણિયાના નિવાસી કવિરાજ રાજચંદ્રભાઈ મહાપુદ્ધિશાળી છે; નાની વયમાં અવધાનો કરે છે. તેથી તેમને મળવું એમ વિચાર કરી બન્ને જણુ સાંઢણી ઉપર સવાર થઈ વવાણિયા તરફ રવાના થયા. વવાણિયામાં તપાસ કરતાં જણાયું કે તે તો મોરબી ગયા છે. એટલે તેઓ પણ મોરબી તરફ રવાના થયા.

શ્રીમદ્ મોરબી આવ્યા અને પોતાના મોસાળમાં રાજકોટ જવાનો તેમનો વિચાર હતો તેથી મોરબીના ભાઈઓએ સારા સાથની તપાસ કરી તો ખબર મળ્યા કે મોરબીના ન્યાયાધીશ ધારસીભાઈ રાજકોટ જવાના છે. તેથી તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે તમે આ રાજચંદ્રભાઈને રાજકોટ સાથે તેડી જશો ? રાજકોટ તેમને મોસાળે તેમને જવું છે. ધારસીભાઈએ હા પાડી અને પોતાની સાથે તેમને રાજકોટ તેડી ગયા.

ભાઈ હેમરાજ મોરબી આવ્યા ત્યારે તપાસ કરતાં ખબર મળી કે તે તો રાજકોટ ગયા છે; તેથી પોતે પણ રાજકોટ જવું એવો વિચાર કરી તે પણ રાજકોટ તરફ રવાના થયા.

ધારસીભાઈને શ્રીમદ્ સાથે માર્ગમાં વાતચીતનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તેમને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું કે આટલી લગભગ દશ વર્ષની વયમાં આ છોકરો કેવો ચાલાક છે? મોટી ઉમ્મરના માણસો પણ જે વાતો ન કરી શકે તેવી યુદ્ધિની વાતો સાંભળી ધારસીભાઈને એમ થયું કે શી આ છોકરાની યુદ્ધિ છે! તેમના ગુણથી આકર્ષાઈને ધારસીભાઈ બોલ્યા: “રાયચંદભાઈ, રાજકોટમાં અમારી સાથે જ તમે રહેજો.”

ત્યારે શ્રીમદે કહ્યું: “ના, મારા મોસાળે રહીશ.”

ધારસીભાઈએ ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે શ્રીમદે કહ્યું: “તમારે ત્યાં આવતો જઈશ, પણ રહેવાનું તો મોસાળમાં જ થશે.”

શ્રીમદ્ રાજકોટ પહોંચ્યા એટલે મોસાળમાં ગયા; ત્યારે તેમના મામાએ પૂછ્યું: “તમે કોની સાથે આવ્યા?”

શ્રીમદે કહ્યું: “ધારસીભાઈ સાથે આવ્યો છું.”

બન્ને મામાએ જણ્યું કે ધારસીભાઈ અત્રે આવ્યા છે; તો તેમને ઠેકાણું કરી દેવા એવી પ્રપંચની વાતો માંહોમાંહે તે કરવા લાગ્યા. જમતાં જમતાં શ્રીમદે તે સાંભળ્યું તેથી અનુમાન કર્યું કે આ ભાઈઓ ધારસીભાઈને મારી નાખવાના વિચાર કરે છે; તો મારે તેમને ત્યાં જઈ આ મોટો ઉપકાર કરવાનો પ્રસંગ ચૂકવો નહિ, તેમને ચેતાવી દેવા જોઈએ. એવો વિચાર કરીને જમ્યા પછી તે ધારસીભાઈને ત્યાં ગયા.

શ્રીમદે ધારસીભાઈને પૂછ્યું: “ધારસીભાઈ, તમારે મારા મામાઓ સાથે કંઈ સંબંધ છે?”

ધારસીભાઈએ પૂછ્યું: “કેમ?”

શ્રીમદે કહ્યું: “ હું પૂછું છું. ”

ત્યારે ધારસીભાઈએ કહ્યું: “ સગપણ સંબંધ નથી, પણ રાજ સંબંધી ખટપટ ચાલે છે. ”

શ્રીમદે કહ્યું: “ તેમ છે, તો તમારે સાવચેતીમાં રહેવું; કેમકે તમારે માટે તેઓ ઉપાય શોધતા હતા. લાગ ફાવે તો ઠેકાણે કરી દેવાની વાત કરતા હતા. માટે તે વિષે પ્રમાદી ન થવું. ”

ધારસીભાઈએ પૂછ્યું: “ પણ તમે એ કેમ જાણ્યું કે મારે માટે તેઓ આમ કરવા ધારે છે ? ”

શ્રીમદે ઉત્તર દીધો: “ હું જન્મતો હતો ત્યારે બહાર હું સાંભળું તેટલા મોટા સાદે તે વાતો કરતા હતા અને હું કોની સાથે આવ્યો તે તેમણે મને પૂછ્યું ત્યારે મેં તમારું નામ આપ્યું હતું, તે ઉપરથી તેમણે તે પ્રસંગે વાત ઉપાડી હતી. ”

ધારસીભાઈએ પૂછ્યું: “ પણ તમારા દેખતાં તેવી વાતો તે કેમ કરે ? ”

શ્રીમદે કહ્યું: “ આ નાનો બાળ છે, આને એ બાળતની શી સમજણ પડવાની છે ? એમ જાણી તે વાતો કરતા હતા. એટલે તમને કહેવા—ચેતાવવા માટે આવ્યો છું. ”

ધારસીભાઈના મનમાં થયું કે અહો ! આ બાળકમાં કેટલી ઉપકારપુદ્ધિ છે ? મોટા માણસને પણ ન સૂઝે તેવો મહાઉપકાર આ બાળક કરે છે ! સારું થયું કે હું એમને તેડી લાવ્યો. ધન્ય છે આ બાળ મહાત્માને ! ધન્ય મારાં ભાગ્ય કે એમનો મને સંગ થયો ! એમ તે વિચારી ધણે આનંદ પામ્યા.

શ્રીમદ્માં અદ્ભુત શક્તિઓ હતી; જ્ઞાન નિર્મળ હતું તેથી તેમને જ્ઞાનમાં જણાયું કે એ કચ્છીભાઈએ સાંઢણી ઉપર સવાર ચર્ધલાંબી મુસાફરી કરતા આવે છે; એટલે તેમણે ધારસીભાઈને પૂછ્યું: “ એ જણ કચ્છથી આવનાર છે, તેમનો ઉતારો તમારે ત્યાં રાખશો ? ”

ધારસીભાઈએ કહ્યું: “હા, ખુશીથી મારે ત્યાં તેમનો ઉતારો રાખજો, હું તેમને માટે સર્વ બંદોબસ્ત કરીશ.”

પછી નિશ્ચિત થઈ શ્રીમદ્ તે કચ્છીભાઈએને આવવાના માર્ગ તરફ સામા ગયા. દૂરથી હેમરાજભાઈએ અટકળ કરી કે સામે આવે છે તે રાયચંદ નામનો છોકરો તો નહિ હોય ?

નજીક આવ્યા એટલે શ્રીમદે તેમને નામ દઈને બોલાવ્યા: “કેમ હેમરાજભાઈ ? કેમ માલસીભાઈ ?”

તે બન્નેને વિચાર થયો કે આપણાં નામ એ ક્યાંથી જાણે છે ? કોઈને આપણે ખબર તો આપી નથી ?

બન્નેએ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું: “તમે જ રાયચંદભાઈ છો કે ?”

તેમણે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: “તમે કેમ જાણ્યું કે અમે અત્યારે જ આ જ માર્ગે આવીએ છીએ ?”

તેના ઉત્તરમાં શ્રીમદે જણાવ્યું: “આત્માની અનંત શક્તિઓ છે, તે વડે અમે જાણીએ છીએ.”

પછી ધારસીભાઈને ઉતારે ગયા. ત્યાં ધારસીભાઈએ નહાવા, ઘોવા વગેરેની બધી તજજીજ કરી. કચ્છીભાઈએ મનમાં સમજી ગયા હતા કે આમને આપણે કાશીએ ભણવા લઈ જવા આવ્યા છીએ પણ આટલી શક્તિવાળાને શું ભણવાનું બાકી હશે ?

જમી રહ્યા પછી ધારસીભાઈને કચ્છીભાઈએએ વિનંતી કરી કે અમારે રાયચંદભાઈ સાથે ખાનગી વાત કરવી છે તો એકાંત સ્થળ અમને મળશે ? ત્યારે તેમણે તેવું સ્થાન બતાવ્યું. ત્યાં એકાંત સ્થાનમાં શ્રીમદ્ની સાથે તેઓ બેઠા.

પ્રથમ અવધાન સંબંધી તેમણે સાંભળેલું, તે જોવા તેમણે વિનંતી કરી, તે શ્રીમદે સ્વીકારી એટલે તેમણે ‘સંઘપટ્ટક’ નામના ગ્રંથમાંથી ગાથા તે લેતા આવ્યા હતા, તેના અક્ષરો આડા અવળી શ્રીમદ્ને

સંભળાવ્યા, તે યાદ રાખી તેમણે આખો શ્લોક બોલી બતાવ્યો, તેથી બન્ને ચકિત થઈ ગયા.

એ બન્ને કચ્છીભાઈએના મનમાં એમ થયું કે આમને આપણે કાશીએ શું લઈ જવા? છતાં જે માટે આવ્યા છીએ તે માટે પ્રયત્ન તો કરવો; પછી જેમ થવાનું હશે, તેમ થશે. આપણે તો ૨૫૪ હેતુ કહી બતાવવો. પછી તેમણે કહ્યું: “આપને ભણાવવા માટે કાશી લઈ જવા માટેની વિનંતી કરવા અમે આવ્યા છીએ. માટે આપ કાશી ચાલો. આપના કુટુંબને માટે તેમજ આપને માટે સર્વ ખાવાપીવા વગેરે સર્વ સગવડ પગાર વગેરે અમે કરીશું. પણ આપ અમારી સાથે ચાલો તો મોટો ઉપકાર થાય.” આમ બન્નેક લાલચો વગેરે આપવા માટે કહ્યું. છતાં તેમણે ના પાડી અને જણાવ્યું કે અમારાથી આવવાનું નહિ બને. એટલે તેઓ મનમાં સમજી ગયા કે પ્રથમથી જ અનુમાન કરેલું કે આપણી ધારણા પાર પડે તેમ નથી અને તેમજ બન્યું. એ તો ભણેલા જ છે; કાશી જઈ તેમને કંઈ વિશેષ શીખવું પડે તેમ નથી.

પછી ધારસીભાઈ પાસે તેઓ ગયા ત્યારે ધારસીભાઈએ તે બન્નેને એકાંતમાં જણાવ્યું કે રાજચંદ્રભાઈ સાથે થયેલી વાત મને કહેવા લાયક હોય તો કહો. ત્યારે હેમરાજભાઈ બોલ્યા: “છુપાવવા જેવી કોઈ પણ વાત નથી. પણ અમારી જે ધારણા હતી તે પાર ન પડી.”

ધારસીભાઈએ પૂછ્યું: “કેમ પાર ન પડી?” તેના ઉત્તરમાં તેમણે ઉપર બનેલો પ્રસંગ કહી બતાવ્યો. તથા વિશેષમાં જણાવ્યું: “અમે જણાવ્યું ન હોતું તો પણ પોતાની મેળે સામા આવ્યા, અમને અમારા નામથી બોલાવ્યા, અહીં બધી તૈયારી કરાવી, આ કોઈ આશ્ચર્યકારી મહાપુરુષ છે.”

તે સાંભળી ધારસીભાઈને પણ પ્રથમ તો આનંદ સહિત આશ્ચર્ય

લાગ્યું કે અહો ! રાયચંદભાઈ ભૂલ કરે છે કે આટલી બધી સગવડ કરી આપે છે છતાં હા કેમ કહેતા નથી ? તેમણે જવું જોઈએ. પણ પછીથી એમને પણ સમજાયું કે જે વ્યક્તિ આટલી નાની ઉંમરમાં આવી અજબશક્તિ ધરાવે છે, તેને ભણવું પણ શું હોય ? વળી એમની ગંભીરતા પણ કેટલી છે કે સાગરની પેઠે સર્વ સમાવી શકે છે, લગાર માત્ર પણ છલકાતા નથી; એમ એમના જ્ઞાનાદિ ગુણની મહત્તા તેમને ભાસી; તેથી પ્રથમ પોતાની જોડે તેમને ગાદી ઉપર બેસારતા તેને બદલે જ્યારથી આ મહાપુરુષ છે એમ લાગ્યું એટલે પોતાના આસને-ગાદીતકીએ શ્રીમદ્દને બેસારતા અને પોતે તેમની સામે વિનયભાવથી બેસતા; પૂજ્યભાવ ધારણ કરી વિનય સાચવતા. અને જેમ-જેમ શ્રીમદ્દને સમાગમ પાછળની જિંદગીમાં વધતો ગયો તેમ તેમ વિશેષ માહાત્મ્ય તેમને લાગ્યું હતું તથા તેમને સદ્ગુરુ તરીકે માની તેમનું શરણ સ્વીકાર્યું હતું.

શ્રીમદ્દને પાછું વવાણિયા જવા વિચાર થયો ત્યારે તેમને માટે મોસાળમાંથી મિઠાઈનો એક ડબ્બો લાયા માટે ભરી આપ્યો હતો. તે લઈને તથા બધાંની રજા લઈને ચાલ્યા. ભાઈ ધારસીભાઈને પણ મળીને તેમની રજા લઈને ચાલ્યા. પોતાની પાસે ભાડાના પૈસા નહોતા. તેથી એક કંદોઈને ત્યાં એ ભાઈ વેચીને ભાડા જેટલા પૈસા મેળવ્યા; પણ ધારસીભાઈ સાથે આટલું બધું ઓળખાણ થયું હતું છતાં કાંઈ પણ માગણી ન કરી કે ઉછીના પૈસા પણ ન લીધા. ‘પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જણાય’ એવી કહેવત છે તે પ્રમાણે તેમનામાં આટલી નિરપ્રહતા આટલી નાની ઉંમરે પણ ઊગી નીકળી હતી. સમજી ગૃહસ્થની પેઠે તેમનો સિદ્ધાંત હતો કે

“મર જાઉં માગું નહીં, અપને તનકે કાજ
પરમારથ કે કારણે માંગું, ન સમજું લાજ.”

કચ્છીભાઈ ઝોની સગવડ યથાયોગ્ય થાય તે માટે ધારસીભાઈને વિનંતી કરી તેમની આગતા-સ્વાગતા સાચવી, પણ પોતાને થોડા ભાડાના પૈસા જોઈતા હતા તોપણ તે ખાતર હાથ લાંબો કરી દીનતા કરી નહિ.

સં. ૧૯૪૦માં બહાર પડેલ ‘સ્ત્રીનીતિ બોધક વિભાગ ૧લો’ શ્રીમદ્દના સોળ વર્ષ પહેલાં લખેલાં લખાણોમાંનું પ્રથમ પુસ્તક છે. તેના મુખપૃષ્ઠ ઉપર જીવંગી છંદની એક કડી છે:

“ થવા દેશ આખાદ સૌ હેંશ ધારો,
ભણાવી ગણાવી વનિતા સુધારો;
થતી આર્યભૂમિ વિષે જે હાનિ,
કરો દૂર તેને તમે હિત માની. ”

સ્ત્રીકેળવણીની આમ સૂચના કરી, સંસાર-સુધારાની પ્રેરણારૂપે સ્ત્રીકેળવણી વિષે નીચેનો મનહર છંદ પ્રથમ પાને પાછળ છાપેલો છે:

“ કુધારે કરેલો બહુ, હુમલો હિંમત ધરી,
વધારે વધારે જોર, દરશાવિયું ખરે;
સુધારાની સામી જોણે, કમર કસી છે હસી,
નિત્ય નિત્ય કુસંપ જે, લાવવા ધ્યાને ધરે;
તને કાઢવાને તમે, નાર-કેળવણી આપો,
કુચાલો નહારા કાઢો, ખીજા જે બહુ નહે;
રાયચંદ પ્રેમે કહે, સ્વદેશી સુખાણુ જનો,
દેશહિત કામ હવે, કેમ નહીં આદરે ? ”

પચાસ પાનાંના પુસ્તકને શોભે તેવી નાની બેત્રણ પાનાંની પ્રસ્તાવના બહુ સુંદર રીતે લખી છે. સ્ત્રીકેળવણી વધતી જાય તેની સાથે વાંચવાનો શોખ વધે, તેને માટે સ્ત્રીઓને યોગ્ય સારાં પુસ્તકો

લખવા વિદ્વાનોને વિનંતી કરી, જૂના વિચારના લોકોના સ્ત્રીકેળવણી સામે મૂકાતા આલેખો દૂર કર્યા છે. તે વખતે છપાયેલાં સ્ત્રીઓને વાંચવા યોગ્ય પાંચસાત પુસ્તકોનાં નામ આપ્યાં છે. સ્ત્રીઓ નહિ સુધરવાનું કારણ આળસ, કળેઝાં અને વહેમ કે અજ્ઞાન છે એમ જણાવી આળસની હાનિ વિચારવા વિનંતી કરી છે. ત્રણ ભાગમાં ‘સ્ત્રીનીતિ બોધક’ લખવા વિચાર રાખી આ પ્રથમ ભાગ બહાર પાડ્યો છે. થોડી કિંમત રખાય અને ઘણા લાભ લઈ શકે એ હેતુથી ચાર આનામાં પ્રથમ વિભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

હાલ શાળાઓમાં બાળ-ગરબાવળી ચાલે છે તે પ્રકારનું આ પુસ્તક છે. પરંતુ બેત્રણ ચોપડી ભણી જીડી ગયેલી મોટી ઉમ્મરની બહેનોને પણ વાંચવું ગમે તેવી સરળ ભાષા અને ઉપયોગી વિષયો વિષે તેમાં પદો છે. સ્ત્રીઓમાં ગવાતા રાગમાં-ગીત, ધોળ, ગરબાની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાર ભાગ પાડી પુસ્તક છાપ્યું છે. પહેલા ભાગમાં ઈશ્વરપ્રાર્થના, ભક્તિ અને ઉપકાર ઉપરાંત ક્ષણભંગુર દેહ, માતાએ પુત્રીને દીધેલી શિખામણ, વખત નકામો ન ગુમાવવો, ઉદ્ધમ અને ઉદ્ધમથી થયેલાં કામ વિષે ગરબીઓ છે.

બીજા ભાગમાં વિદ્યા, કેળવણીના ફાયદા, કેળવણી, અભણ સ્ત્રીને ધિક્કાર, સુગ્રંથ વાંચવા વિષે, સારી શીખ સુણવા વિષે ગરબીઓ છે.

ત્રીજા ભાગમાં સુધરવા વિષે, સદ્ગુણ સજવા વિષે, સુનીતિ વધારવા વિષે, સત્ય વિષે, પરંપુરુષ વિષે અને વ્યભિચાર વિષે ગરબીઓ છે.

અને ચોથા ભાગમાં સદ્ગુણી સજ્જની તથા સદ્બોધ શતક છે.

કવિ નર્મદાશંકરના સુધારાનો જુસ્સો અને કવિ દલપતરામની સરળ નીતિનાં લખાણોનું મિશ્રણ આ નાના પુસ્તકમાં સુંદર રીતે દેખાય છે. પહેલી જ ગરબીમાં પ્રાર્થના કરેલી છે કે

“દેશહિત દયાળુ કરાવ, નમું તને હેતે રે,
જેથી ઉપજે આનંદ ભાવ, નમું તને હેતે રે.”

ગરબી રરમીમાં લખે છે:

“ ડાટ કૃષ્ણ-ગીતથી જેમ છે વળ્યો રે લોલ;
એથી વધ્યો વ્યભિચાર કલેશ તો ભળ્યો રે લોલ.”

ગરબી ૧૬મીમાં 'સુધરવા' વિષે લખે છે:

“ સંપીને સાથે નારીઓ ભરો વનિતા કુરો જ સમાજ-સુધરજો રનેહથી
વાતો કરો સુધર્મા તણી, વળી કરજો સુધારા કાજ-
દુષ્ટ ધારા નડ્યા દેશને, જેથી પડતી થઈ છે બે’ન
જેથી કુસંપ વધી ગયો, હરી લીધું સુખ ને ચેન

પંદર વર્ષ જેટલી વયમાં પણ ભાષા ઉપર સારો કાબુ હોવાથી અને સ્વાભાવિક કવિત્વ હોવાથી પ્રાસ કે ચમક માટે તાણી ખેંચીને પ્રયત્ન કરેલો પણ જણાતો નથી. પાણીના પ્રવાહની પેઠે ભાષા ભાવને અનુસરી વહે છે. દાખલા તરીકે:

કેવળ પૈસામાં નહીં ચિત્ત જ જોડવું,
તેમ ન કરવો ઝાઝો કો દી લોભ જો;
મંસારી મુસાફરીમાં ફરીતે જવું,
નહીં કરનારો એનો કાઈ થોભ જો—
ક્ષણભંગુર જાણીતે તું તો દેહને
ભજજો ભાવ ધરી ભગવાન જો,
નથી ભરોસો પળનો એમજ જાણજો
માટે કરજો મા તોફાન જો.—ક્ષણભંગુર૦

✱

હિમ્મત - કિમ્મત હર્ષે તે પીછાણતી,
આગસ ન મળે જેને કાંઈ અંગ જો;
વખત નકામો કો દી જાવા દે નહીં.

કીધો જેણે વે'મ તણો બહુ ભંગ જો-
સજ્જની સારીનાં સુલક્ષણ સાંભળી,
તેવી થાવા કરજો રૂડાં કામ જો;
સદ્ગુણી થાવાનું જો કોઈ ઇચ્છશે,
શાણી નારી જાણો તેનું નામ જો- સજ્જનીં

છેલ્લું કાવ્ય 'સદ્બોધ-શતક' છે તે સ્ત્રીઓના નીતિશતક સંમાન છે. તેમાં સંપ, નીતિ, ધીરજ, હિમ્મત, સત્ય, નિષ્કપટપણું, ભક્તિ, દેશદાઝ, સુધારો, ઉદ્ધમ, કુસંગનો ત્યાગ, વિદ્યા, ગર્વનો ત્યાગ, પરપુરુષત્યાગ, નાસ્તિકતાનો ત્યાગ, દયા, ધર્મપ્રેમ, ગ્રંથલેખન, ખર્ચ ઘટાડવું, ક્ષમા, પુણ્ય, નમ્રતા, વિનય, સજ્જનીનો સંગ, મૂરખ નારીનો ત્યાગ, જીગરનો ત્યાગ, મરણનો વિચાર, જ્ઞાનમાર્ગની શોધ, પતિ-ભક્તિ, પાત્રદાન, પરમાર્થ પ્રેમ, વાચન વધારવા ભલામણ વગેરે વિષયો ટૂંકામાં રમરણ રાખવા ધોળમાં ગાયા છે.

“ ઉપાય ઘટતા આદરો, દેશ-હિતને કામ;
દેશનું હિત ન ધારશે, તે મૂરખનું નામ- વિશ્વપિતા વંદન કરું.
દેશ તણી સેવા કરો, ધરો પ્રીતિ ને ભાવ;
મમતા આણી નેહથી, લહો એટલો લ્હાવ. વિશ્વપિતાં
પુરુષ પર એ નર્કની, જાણો ખાણ જરૂર;
એવા ક્ષણિક સુખમાં કેમ બનો ચક્રચુર. વિશ્વં
ગર્વ નહિ ઉર આણતાં, બની કો દી શ્રીમંત;
કો દિન આવશે નાર એ ! એહ લક્ષ્મીના અંત. વિશ્વં
રાખવી તો દયા દેહમાં, હે ! શાણી ગુણવાન;
'દયા જ ધર્મનું મૂળ છે' કે'વળ સત્ય પ્રમાણ. વિશ્વં

*

વિવેક રાખી વર્તજો, ગુણ તણી ચર્ધ જાણ;
ગરીબ જનોને આપજો, રૂડી રીતે માન. વિશ્વં

*

વિનય વિધે હું શું કહું, એ તો ગુણ અમુલ્ય;
 નથી ગુણ ખીજો અરે ! નારી ! એની તુલ્ય. વિશ્વં
 જલ જીવો નરમાશયી, રહી છે વચ્ચે દાંત;
 ક્રોધ કરે જો કારખી, માર ખાય ધરી ખાંત. વિશ્વં

*

સજ્જની રત્ન સમાન છે, મણિ પારસ છે એહ;
 લોહું કંચન થાય છે, તે તો જાણે તેહ. વિશ્વં
 ગંગા સમાન સુસંગ છે, ખરું દઉં છું ચિત્ર;
 સુમિત્ર સુખ શું વર્ણવું ? કળા પરમ પવિત્ર. વિશ્વં

*

કાળ ગતિ તો મોટી છે, નહીં એને દરકાર;
 આવ્યે ઘડી નહીં મૂકશે, માટે કરો વિચાર. વિશ્વં
 તર્કટ કરશે કો કદી, આપે તેવો લાભ;
 પુણ્ય કરે તો તેમને, મળશે સત્-ધર્મ આલ. વિશ્વં
 નવરી એસી રહીશ નહિ, કારણ વખત અમુલ્ય;
 સોનું પણ નહીં આવશે કો દી એની તુલ્ય. વિશ્વં
 સજ્જનીના પગ પૂજજો એથી થાશે હીક;
 મૂળો અનનિતિનાં વાઢશે, કાઠી યુદ્ધિ અહીક. વિશ્વં

*

નાના કેરી સેવા સજો, એ તીરથનું સ્થાન;
 મોહિત થાવું ન મૂરખી બહુ થાજે ગુણવાન. વિશ્વં
 પરમારથ કરવા સદા ધારો ઉર ઉમંગ;
 ઈશ્વર પ્રીતિ મેળવો, કરો સદા સત્સંગ. વિશ્વં

વાચન-વ્યસન વધારજે, રાખી લીધું* જ્ઞાન;
વાંચ્યાથી કહું છું થશે કાઢી તું વિદ્વાન. વિશ્વં
લક્ષણ સારા રાખીને કરેા રૂડેરાં કામ;
સજ્જનમાં વખણાઓ તો, તો જ સજ્જની નામ. વિશ્વં

હાલ આ પુસ્તકની છાપેલી પ્રત મળી શકતી નથી અને પચાસ વર્ષ પહેલાંના આ સમાજને અતિ ઉપયોગી પુસ્તકનો કંઈક પરિચય વાંચનારને કરાવવાના હેતુથી વિસ્તૃત અવતરણે ટાંકવામાં સંકોચ રહેવા છતાં જરૂર જણાયાથી તેમ કર્યું છે. આ ‘સ્ત્રીનીતિ બોધક’ ની ફરી આવૃત્તિ જે બહાર પડે તો મોટી ઉમ્મરે ભણવાનું સર કરનાર સ્ત્રીઓને અત્યંત ઉપયોગી નીવડે એમ લાગે છે.

હાલ કન્યાશાળાઓમાં ચાલતી પં. નવલરામ લક્ષ્મીરામની આળ-ગરબાવળી કરતાં ભાષા સરળ અને સ્ત્રીસ્વભાવને અનુકૂળ તથા નીતિના ધોરણથી લખાયેલ ‘સ્ત્રીનીતિ બોધક’ પુસ્તક માતા-પિતાએ પોતાની પુત્રીને, ભાઈએ પોતાની બહેનને અને પતિએ પોતાની ધર્મપત્નીને તથા સગાંવહાલાંએ મંગળ પ્રસંગોમાં કન્યાઓને અને વાંચતાં શીખવાની ભાવનાવાળી કે થોડું ભણેલી યુવાન સ્ત્રીઓને ભેટ આપવા લાયક છે.

પાછળના જે ભાગ લખાયા જણાતા નથી. આ પ્રથમ ભાગ જેતાં એમ અનુમાન થાય છે કે જે અને ભાગ લખાયા હોત તો સ્ત્રીસાહિત્યમાં અગ્રભાગ ભજવે તેવા ગ્રંથો શ્રીમદે લખ્યા હોત.

‘સ્ત્રીનીતિ બોધક’ ને અંતે જાહેર ખર્ચમાં લખેલું છે કે ‘કાવ્યમાળા’ એ નામનું એક સુનીતિ બોધક પુસ્તક મેં રચીને તૈયાર

* પ્રમાદ અને અહંકારથી જ્ઞાન સૂકાઈ જાય છે, શુષ્કજ્ઞાન ગણાય છે. વિષય અને ભક્તિના રસસિંચનથી જ્ઞાનનાં મૂળ હૃદયમાં જાડાં બતરે છે અને જ્ઞાન લીધું રહે છે.—લેખક

કરેલું છે, જેની અંદર એકસો ને આઠ કાવ્યો છે અને તેના ચાર ભાગ પાડેલા છે. તેનું કદ બસો પૃષ્ઠનું થશે. અગાઉથી ગ્રાહક થનાર પાસે રૂ. ૧૦-૦-૦ લેવામાં આવશે. નીતિદર્શક પુસ્તકોનો ફેલાવ થવાનો આધાર પ્રગ્ન પર રહે છે. આ કાવ્યમાળા પ્રસિદ્ધ થઈ છે કે નહિ તેની માહિતી મળી નથી. લખેલી નકલ પણ મળી શકી નથી.

કોઈને એમ પ્રશ્ન થાય કે નીતિનાં પુસ્તકો લખવાની આ મહાપુરુષને શી જરૂર હતી ? આત્મ અનુભવ વિષે કે ધર્મના મૂળ મુદ્દા વિસ્તારથી સમજાવવાની શરૂઆત કેમ ન કરી ? તેનું સમાધાન તેમના જ શબ્દોમાં નીચે લખ્યું છે:

“ જે મુમુક્ષુ જીવ ગૃહસ્થ વ્યવહારમાં વર્તતા હોય, તેણે તો અખંડ નીતિનું મૂળ પ્રથમ આત્મામાં સ્થાપવું જોઈએ; નહીં તો ઉપદેશાદિનું નિષ્ફળપણું થાય છે. દ્રવ્યાદિ ઉત્પન્ન કરવા આદિમાં સાંગોપાંગ ન્યાય સંપન્ન રહેવું તેનું નામ નીતિ છે. એ નીતિ મૂકતાં પ્રાણુ જાય એવી દશા આવ્યે ત્યાગ, વૈરાગ્ય ખરા સ્વરૂપમાં પ્રગટે છે; અને તે જ જીવને સત્પુરુષનાં વચનનું તથા આજ્ઞાધર્મનું અદ્ભુત સામર્થ્ય, માહાત્મ્ય અને રહસ્ય સમજાય છે અને સર્વ વૃત્તિઓ નિજપણે વર્તવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. ”

મોક્ષમાળા-ખાલાવખોધ

જેમ ગંગા નદી જાંચા હિમાલય પર્વતનાં સરોવર અને ઝરણાંનાં પાણીના પ્રવાહોને વહાવતી પથ્થરોના સમૂહમાં થઈને અનેક આશ્રમો, ગામડાં, ગુરુકુળો અને શહેરો તથા વન ઉપવન અને ક્ષેત્રોને ઉપકાર કરતી સપાટ પ્રદેશમાં મોટા પટ સહિત યમુના આદિ નદીઓમાં ભળી સાગરમાં જઈને શમાય છે; તેમ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની પ્રજા પૂર્વે આરાધેલા અનેક મહાપુરુષોના ઉપદેશામૃતના સંચયના સરોવરમાંથી ઉદ્ભવી અનેક વિષયના ગ્રંથોના વાચનનો સાર સંગ્રહી અને મુશ્કેલીઓ વટાવીને પોતાના પરિચિત, અપરિચિત, નરનારીઓ, આળક-યુવાન-વૃદ્ધ, પુસ્તકાલય, શાળાઓ, શિક્ષકો અને અનેક જમાનાની પ્રજાને ઉપકાર કરતી વિશાળ અનુભવ પ્રગટ કરતી મોક્ષમાર્ગને ઉપયોગી વૈરાગ્ય, વિવેક અને ઉપશમ ને વિસ્તારથી આત્માની અનંત શક્તિઓના નિધાનરૂપ મોક્ષમાં શમાય છે.

વાચન, સ્મરણ, વિચાર, નિર્ધાર અને તેના વારંવાર અભ્યાસ, ભાવના રૂપ પરિણુમાવવાથી જે અનુભવના આનંદની વૃદ્ધિ પોતાને

પ્રગટતી તેની વાનગીરૂપ ખાનગી નોંધ, પત્ર કે પુસ્તક તે આકારે પ્રગટ થતાં અન્ય જીવોને લાલ થતો. તેવાં લખાણોનો સંગ્રહ ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ પુસ્તકમાં થયેલો છે. તેમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયેલી ‘પુષ્પમાળા’ છે. સોળ વર્ષ પહેલાંનાં લખાણોમાં એ ગણાય છે.

‘સ્ત્રીનીતિ બોધક’માં અનીતિ દૂર થાય અને નીતિ—સદાચાર પ્રત્યે પ્રેમ થાય તે પ્રકારે સત્ય, શીલ, ઉદ્યમ આદિ વિષયોનો વિસ્તાર મર્યાદિત પ્રમાણમાં કર્યો છે અને આ ‘પુષ્પમાળા’માં સૂત્રાત્મક વાક્યોની શૈલીથી ઘણો અર્થ ટૂંકાં વાક્યોમાં સમાય તે પ્રકારે ૧૦૮ બોલ લખ્યા છે. તે વાક્યો વાંચનારની આજીવન શૈક્ષણિક પોતાને આજીવન કે હવે પછી શું કરવું ઘટે તે વિચારમાં પ્રેરે તેવાં છે; અને નીતિ, વ્યવહારની સાથે ધર્મ પ્રત્યે વૃત્તિ વાળે તેવાં છે. વાંચનારની વિચારસક્તિ ઉત્તેજિત કરી શબ્દસમૂહ પાછળ રહેલા અર્થ અને પરમાર્થના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રેરણા કરી તેવાં ટૂંકાં પણ તીક્ષ્ણ આણુની પેઠે જોડાં ઊતરી જાય તેવાં તે વાક્યો છે. આ વાક્યો છપાયેલાં હોવાથી એકવાર વાંચી જવાથી પણ વિચારવાન મનુષ્યને તેનું મહત્ત્વ જણાયા વિના નહિ રહે એટલે તેમાંથી અવતરણ આપવા કરતાં માત્ર વાંચવાની ભલામણ કરીને વિરમું છું. છેલ્લા ૧૦૮મા બોલમાં પોતે જ જણાવ્યું છે: “લાંબી ટૂંકી કે ક્રમાનુક્રમ ગમે તે સ્વરૂપે આ મારી કહેલી પવિત્રતાનાં પુષ્પોથી છવાયેલી માળા પ્રભાતના વખતમાં, સાયંકાળે અન્ય અનુકૂળ નિવૃત્તિએ વિચારવાથી મંગળદાયક થશે. વિશેષ શું કરું?”

‘મોક્ષમાળા’ વિષે સં. ૧૯૫૫ માં શ્રીમદે પોતે જણાવ્યું છે:

“મોક્ષમાળા અમે સોળ વરસ અને પાંચ માસની ઉમ્મરે ત્રણ દિવસમાં રચી હતી. ૯૭મા પાઠ ઉપર શાહી ઢોળાઈ જતાં તે પાઠ ફરી લખવો પડ્યો હતો, અને તે ઠેકાણે ‘બહુ પુણ્ય કરા પુંજથી’નું અમૂલ્ય તાત્ત્વિક વિચારનું કાવ્ય મૂક્યું હતું.

“જૈનધર્મને યથાર્થ સમજવવા તેમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જિનોક્ત માર્ગથી કાંઈ પણ ન્યૂનાધિક તેમાં કહ્યું નથી. વીતરાગ માર્ગ પર આબાલ-વૃદ્ધની રુચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું ખીજ હૃદયમાં રોપાય તેવા હેતુએ બાલાવબોધ રૂપ યોજના તેની કરી છે. તે શૈલી તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમૂનો આપેલ છે. એનો પ્રજ્ઞાવબોધ ભાગ ભિન્ન છે તે કાંઈ કરશે.

“એ છપાતાં વિલંબ થયેલ તેથી (અગાઉથી થયેલા) ગ્રાહકોની આકુળતા ટાળવા ‘બાવનાબોધ’ ત્યારપછી રચી ઉપહાર રૂપે ગ્રાહકોને આપ્યો હતો.

“ઝાઝા, લાંબા લેખથી કાંઈ જ્ઞાનની, વિકૃત્તાની તુલના ન થાય, પણ સામાન્યપણે જીવોને એ તુલનાની ગમ નથી.”

સં. ૧૯૫૬માં ‘મોક્ષમાળા’ ની ખીજ આવૃત્તિના પ્રસંગે પોતે પ્રકાશકને સૂચના કરી છે:

“ૐ મોક્ષમાળામાં શબ્દાંતર અથવા પ્રસંગ વિશેષમાં કાંઈ વાક્યાંતર કરવાની વૃત્તિ થાય તો કરશો. ઉપોદ્ધવાત આદિ લખવાની વૃત્તિ હોય તો લખશો. જીવનચરિત્રની વૃત્તિ ઉપશાંત કરશો.

“ઉપોદ્ધવાતથી વાચકને, શ્રોતાને, અદ્ય અદ્ય મતાંતરની વૃત્તિ વિસ્મરણ થઈ જ્ઞાની પુરુષોના આત્મ-સ્વભાવરૂપ પરમધર્મનો વિચાર કરવાની સ્ફુરણા થાય એવો લક્ષ સામાન્યપણે રાખશો. સહજ સૂચના છે. શાંતિ:

“મોક્ષમાળાના પાઠ અમે માપી માપીને લખ્યા છે.

“ફરી આવૃત્તિ અંગે સુખ ઉપજે તેમ પ્રવર્તો. કેટલાંક વાક્ય (અંડર લાઇન) નીચે લીટી દોરી છે, તેમ કરવા જરૂર નથી.

“શ્રોતા-વાંચકને બનતાં સુધી આપણા અભિપ્રાય ન દોરવા લક્ષ રાખવું. શ્રોતા-વાંચકમાં પોતાની મેજે અભિપ્રાય ઉગવા દેવો.

સારાસાર તોલ કરવાનું વાંચનાર-શ્રોતાના પોતાના પર છોડી દેવું. આપણે તેમને દોરી તેમને પોતાને ઉગી શકે એવા અભિપ્રાયને થંભી ન દેવો. ”

એક પ્રૌઢ અનુભવી કેળવણીકાર જેમ પોતાની પહેલાંના જમાનાનો વિચાર કરી પૂર્વે થઈ ગયેલા કેળવણીકારોનો અનુભવ લક્ષમાં લઈ, પોતાના જમાનાની જરૂરિયાતો તથા ભાવિ જમાનાઓની જરૂરિયાતો ઉપર પહોંચે તેટલી દીર્ઘદષ્ટિ મૂકી, માનવ સ્વભાવને લક્ષમાં લઈને માર્ગદર્શક ગ્રંથો ગૂંથે તથા શિક્ષણપદ્ધતિ યોજે, તેથી પણ વિશેષ યોગ્યતા અને વિશેષ દીર્ઘદષ્ટિથી શ્રીમદે મોક્ષમાળાની યોજના વિચારી તેની શરૂઆત કરી છે. સામાન્ય કેળવણી લઈ શાળામાંથી ભડી ગયેલાં કે વિશેષ કેળવણી પામેલાં નરનારીઓ તથા જેમણે લખવા વાંચવાનો પણ અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેમ છતાં વિચાર કરી શકે તેવાં શક્તિવાળાં નરનારીઓની વિચારશક્તિનો પ્રવાહ કયો દિશામાં વાળવો હિતકારી છે, શું વિચારવાથી પોતાને અને પરને ઉપકારી જીવન તે ગાળી શકે, મનુષ્ય જન્મની મહત્તા અને સફળતા સમજ્યા તથા સાધવા તેમણે કેમ વર્તવું, મનુષ્યભાવ પામેલો હારી જવાય તેવી ભૂલવણીનાં ક્યાં સ્થાનકો છે અને તે કેમ તજવાં,—આદિ અનેક પ્રશ્નોના ઉકેલ રૂપે કે મનુષ્યધર્મ અથવા આત્મધર્મની ઓળખાણ કરાવવા મોક્ષમાળાની તેઓએ સંકલના વિચારી ત્વરાથી તેની શરૂઆત કરી ત્રણ દિવસમાં જ પ્રથમ પુસ્તક તૈયાર કરી જનસમાજને તેનો લાભ લેવા બહાર કરેલું; તેનો લાભ લેવા અગાઉથી ગ્રાહકો પણ મળી આવેલાં, પણ તે જમાનામાં છાપખાનાંની અનુકૂળતા હાલના જેટલી નહિ તથા અન્ય પરાધીન પ્રસંગોને વશ પુસ્તક છપાતાં ઢીલ થઈ અને લગભગ બસો પાનાંનું પુસ્તક છપાઈને તૈયાર થઈ જતાં ઘણો વખત લાગશે તેથી ગ્રાહકો

અધીરા સ્વભાવથી અકળાશે એમ પોતાને સમજાયાથી પચાસ પાનાંનું એક નવું પુસ્તક રચી ‘ભાવના બોધ’ નામે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરી અગાઉથી મદદ કરનાર ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપ્યું. સોળસત્તર વર્ષની ઉમ્મરમાં કેટલી કાર્યકુશળતા તથા જવાબદારીનું ભાન તેમને હતું તેનો આ અચૂક પુરાવો છે.

શાળાનાં પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે વાંચી જવાનું કે ભણી જવાનું આ પુસ્તક નથી. પણ પરીક્ષા જીવન ઉપર અસર કરે છે તેથી વિશેષ મહત્ત્વનું અને જીવનની સફળતાનું સાધન હોવાથી, તેનું મનન નિદિધ્યાસન કરી પોતાના દોષો દેખી તે દોષો ટાળવામાં આ પુસ્તક દ્વારા શી મદદ મળી શકે એમ છે તે વિચારી જીવન સુધારવાના સાધન તરીકે વાપરવાની ભલામણ આપતાં જે ‘શિક્ષણપદ્ધતિ અને મુખ્યમુદ્રા’ નામ રાખી પ્રથમ પ્રસ્તાવના લખી છે, તે શિક્ષકોએ, માળાપોએ અને વિચારવાન અભ્યાસીઓએ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે:

“મધ્યસ્થતાથી એમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને શીલ બોધવાનો ઉદ્દેશ છે. આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો હેતુ ઊછરતા બાળ યુવાનો અવિવેકી વિદ્યા પામી આત્મસિદ્ધિથી બ્રજ થાય છે તે બ્રજતા અટકાવવાનો પણ છે. બહુ ઊંડા ઊતરતાં આ મોક્ષમાળા મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડશે.

“પાઠક અને વાચક વર્ગને મુખ્ય ભલામણ એ છે કે શિક્ષાપાઠ પાઠે કરવા કરતાં જેમ અને તેમ મનન કરવા, તેનાં તાત્પર્ય અનુભવવાં, જેમની સમજણમાં ન આવતા હોય તેમણે જ્ઞાતા શિક્ષક કે મુનિઓથી સમજવા, અને એ જોગવાઈ ન હોય તો પાંચસાત વખત તે પાઠો વાંચી જવા. એક પાઠ વાંચી ગયા પછી અર્ધ ઘડી તે પર વિચાર કરી અંતઃકરણને પૂછવું કે શું તાત્પર્ય મળ્યું? તે તાત્પર્યમાંથી હેય (તજવાયોગ્ય), જ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય) અને ઉપાદેય (આદરવા યોગ્ય) શું છે? એમ કરવાથી આખો ગ્રંથ સમજી શકાશે, હૃદય કોમળ

થશે; વિચારશક્તિ ખીલશે; અને જૈનતત્ત્વ પર રૂઢી શ્રદ્ધા થશે. આ ગ્રંથ કંઈ પઠન કરવા રૂપ નથી; પણ મનન કરવા રૂપ છે. અર્થ રૂપ કેળવણી એમાં યોગ્ય છે તે યોજના બાળાવબોધ રૂપ છે. વિવેચન અને પ્રજ્ઞાવબોધ ભાગ ભિન્ન છે. આ એમાંનો એક કકડો છે, છતાં સામાન્ય તત્ત્વ રૂપ છે.”

કોઈ પણ ઉપયોગી પુસ્તક માટે આ ઉત્તમ શિખામણ છે. હેય, જેય અને ઉપાદેયની કસોટી ઉપર ચઢાવીને ચોપાનિયાં, માસિક કે અન્ય ગ્રંથમાળાઓ વાંચવાની ટેવ જો વાચકને પડે તો જીવનનો અમૂલ્ય વખત નિરર્થક અક્ષરો ઉકેલવામાં જતો ઘણો બચી જાય અને જેમાંથી વિશેષ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય લાગે તેમાં તે વખતનો ઉપયોગ અવશ્ય થાય.

મોક્ષમાળાનો પ્રથમ પાઠ પણ ‘વાંચનારને ભલામણ’ છે. તેમાં પણ પોતે જણાવ્યું છે:

“કેટલાંક અજ્ઞાન મનુષ્યો નહીં વાંચવાયોગ્ય પુસ્તકો વાંચીને અમૂલ્ય વખત વૃથા ખોઈ દે છે; જેથી તેઓ અવજો રસ્તે ચઢી જાય છે, આલોકમાં અપકીર્તિ પામે છે; અને પરલોકમાં નીચ ગતિએ જાય છે.

“તમે આ પુસ્તકનો વિનય અને વિવેકથી ઉપયોગ કરજો. વિનય અને વિવેક એ ધર્મના મૂળ હેતુઓ છે.

“તમને ખીજી એક આ પણ ભલામણ છે કે, જેઓને વાંચતાં આવડતું ન હોય, અને તેઓની ધૃત્તિ હોય તો આ પુસ્તક અનુક્રમે તેમને વાંચી સંભળાવવું.

“તમારા આત્માનું આથી હિત થાય; તમને જ્ઞાન, શાંતિ અને આનંદ મળે; તમે પરોપકારી, દયાળુ, ક્ષમાવાન, વિવેકી અને બુદ્ધિશાળી થાઓ; એવી શુભ યાચના અર્હત ભગવાન પાસે કરી આ પાઠ પૂરો કરું છઉં.”

બાળ પ્રસ્તાવના, આશિષ અને સૂચના રૂપે પ્રથમ પાઠ જણાવી, આ ગ્રંથના પાયારૂપ ‘સામાન્ય ધર્મ’ નામે ઉત્તમ કાવ્યમાં દયાનું સ્વરૂપ કે ‘એ ભવતાર કે સુંદર રાહ’ બતાવ્યો છે. અને ઊંડો વિચાર કરવા પાણ સૂચના આપી છે. “તત્ત્વરૂપી એ ઝોળખે, તે જન પહોંચે શાશ્વત સુખે.”

જ્ઞાની પુરુષોનાં વચનોમાં અપૂર્વ ચમત્કાર રહેલો છે; તે આત્માને જાગ્રત કરનાર છે. કોઈ જીવ એક જ વાક્યથી આત્મજ્ઞાન પામ્યા છે. અષ્ટાવક્રે જનકવિદેહીને ‘બ્રહ્મ સત્ય, જગત મિથ્યા’ એટલું જ જણાવતાં ‘પેંગડે પગ અને બ્રહ્મ ઉપદેશ’ની કહેવત પ્રમાણે તેમને આત્મસ્વરૂપ સમજતાં વાર ન લાગી અને કોઈને માટે અનેક ગ્રંથોના ઉપદેશની જરૂર પડે છે. તેમ કોઈ યોગ્ય આત્માને ‘દયા ધર્મનું મૂળ’ છે કે ‘અહિંસા પરમો ધર્મ’ છે એમ વિચારતાં આત્મધર્મનું ઝોળખાણ થઈ જાય, તેવું પ્રથમ કાવ્ય અત્યંત મહત્ત્વનું છે.

કોઈ વિચારવાન જીવેને આ જગતની વિચિત્રતા વિચારતાં પાણ આત્મજ્ઞાન થયું છે. વર્તમાન સ્થિતિનો વિચાર કરતાં પૂર્વ ભવનું સ્મરણ થયું છે, અને તેથી પહેલાં હતો, હાલ છે અને અનંતકાળ સુધી રહેનાર એવા શાશ્વત આત્માનું અસ્તિત્વ અને ઝોળખાણ થયું છે. તે વિચારમાં પ્રેરવા ‘કર્મના ચમત્કાર’ નામે ત્રીજો પાઠ બાળકોને સમજાય તેવી સરળ છતાં છટાદાર ભાષામાં-જીવ બાંધેલા કર્મ ભોગવે છે-એ વિષે યોજ્યો છે.

બાંધેલા કર્મથી જીવ છૂટી શકે છે અને સર્વ કર્મથી મુક્ત થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ સાધન મનુષ્યદેહ છે. તેની મહત્તા આત્મધર્મ આરાધવાથી છે પણ મનુષ્યની આકૃતિથી નથી. વાંદરાને પણ મનુષ્યને મળતી આકૃતિ છે વગેરે ઉપદેશથી તથા મહાપુરુષો અદ્વય વયમાં પણ આત્મા ઝોળખી મનુષ્યજીવન સફળ કરી ગયા છે માટે મરણ આવતાં પહેલાં ચેતી જવા માટે ‘માનવદેહ’ નામનો પાઠ ચોથો મૂક્યો છે.

દૃષ્ટાંત અને કથાઓથી ઉપદેશની ઊંડી છાપ પડે છે. કડવી પણ હિતકારી ગોળા ગોળે વિંટાળીને ખવરાવવાથી રુચિ સહિત ખાળકો ખાઈ જાય છે, તેમ શાસ્ત્રોમાં પણ ઉત્તમ સિદ્ધાંતો સમજાવવા કથાનકોનો ઉપયોગ થયેલો છે. ‘ઉત્તરાધ્યયન’ નામના જૈન શાસ્ત્રમાં શ્રેણિક નામના મહારાજને અનાથી મુનિના સમાગમે આત્મપ્રકાશક બોધથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું તે વાત છે. તે વાત આજના જમાનાનાં યુવાન-યુવતીઓને આકર્ષક લાગે તેવી ભાષા અને શૈલીથી ત્રણ પાઠમાં વર્ણવી સમ્યક્દર્શન કે આત્મજ્ઞાન માટે મનુષ્યદેહ ઉપરાંત આત્મજ્ઞાની ગુરુના ઉપદેશની જરૂર છે તે સિદ્ધ કર્યું છે. ‘ભાવના બોધ’ પ્રથમ છપાવ્યો છે તે ગ્રંથમાં પણ અશરણ ભાવનાના ઉદાહરણમાં આ જ કથા પોતે મૂકેલી છે.

જેણે નરકનું આયુષ્ય બાંધ્યું હતું એવા શ્રેણિક રાજાને પણ સદ્ગુરુનો યોગ થતાં ભાવ ફરી ગયા અને આત્માનું ઝોળખાણ થયું તથા જીવનની દિશા બદલાઈ જતાં શ્રી મહાવીર સ્વામીના યોગે એવા ધર્મભાવમાં રંગાઈ ગયા કે નરકમાં જઈ આવી આવતા કષ્ટમાં તે પોતે તીર્થંકર બની અનેક ભવ્ય જીવોના ઉદ્ધારક બનશે.

જેમ રત્નની પરીક્ષામાં ભૂલ થાય, કોઈ ખાઈ જાય, તો હજારો કે લાખો રૂપિયાનું નુકસાન સહન કરવું પડે છે તેમ ગુરુને ગ્રહણ કરવામાં ભૂલ આવે તો ધર્મને નામે ઘાડ પડે. માટે સદ્દેવ અને સદ્ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવનાર ગુરુ સત્સ્વરૂપ એટલે આત્મપ્રાપ્ત પુરુષ હશે તો તરવાનો માર્ગ હાથ આવશે, એમ જાણી પછીના ચાર પાઠમાં સદ્દેવનું માહાત્મ્ય, સદ્ગુરુની યોગ્યતા અને મહત્તા તથા સદ્ધર્મનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે.

ધર્મ એ ગહન વિષય છે. પરંતુ તેમાં પ્રવેશ કરનારનું મહત્વની બાબત તરફ લક્ષ્ય દોરવા પૂરતા આ પાઠ લખેલા છે. પરંતુ જેમ જેમ જીવની યોગ્યતા વધે તેમ તેમ તેનો વિશેષ વિચાર કરી શકે.

તેમ છતાં આ ત્રણ તત્ત્વ-દેવ, ગુરુ અને ધર્મનું સ્વરૂપ યથાર્થ જાણે જ સત્ધર્મમાં પ્રવેશ થશે તથા આત્મજ્ઞાની ગુરુના મોધ વિના યથાર્થ સ્વરૂપે ત્રણે તત્ત્વો સમજવાં મુશ્કેલ છે એટલું પણ દઢતાથી સમજાય તો તેવા ગુરુની શોધમાં આત્માર્થી જીવ રહે અને અન્ય કાર્યો કે અન્ય પ્રસંગોમાં બધું જીવન વહું જવા ન દે, એ લક્ષ્યથી ટૂંકામાં ત્રણે તત્ત્વની માત્ર રૂપરેખા દર્શાવી છે. ‘પ્રજ્ઞાવમોધ’ની સંકલનામાં આ ત્રણે તત્ત્વનો વિશેષ વિચાર દર્શાવવાનો અભિપ્રાય રાખ્યો લાગે છે.

પછી સત્ય ધર્મની પ્રાપ્તિ જેને થઈ છે તે ગૃહસ્થ કેવી રીતે વર્તે તો ઉત્તમ ગતિ પામે તે વિષે સૂત્રાત્મક પણ સુંદર માર્ગદર્શક પાઠ લખ્યો છે.

જિનેશ્વરની ભક્તિ વિષે એ પાઠ અને ભક્તિ વિષે એક કાવ્ય લખ્યું છે. તેમાંનો પ્રથમનો પાઠ સંવાદ રૂપે લખેલો છે અને સત્ દેવ કોને કહેવા તે વિષે ચર્ચા કરીને “શુદ્ધ, સમ્યક્દાનંદ સ્વરૂપ જીવનસિદ્ધ ભગવાન તેમજ સર્વ દૂષણરહિત, કર્મમલહીન, મુક્ત, વીતરાગ, સકળ ભયરહિત, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, જિનેશ્વર ભગવાનની ભક્તિથી આત્મશક્તિ પ્રકાશ પામે છે” એમ સાબિત કર્યું છે.

તેર વર્ષ સુધીની ‘સમુચ્ચય વચચર્યા’ માં પોતે જણાવ્યું છે કે પ્રથમ જગતકર્તામાં શ્રદ્ધા હતી. તે જન્મભૂમિના જૈનોના સંસર્ગથી તથા પ્રતિક્રમણાદિ પુસ્તકોના વાચનથી જિનેશ્વર દેવ ઉપર પણ શ્રદ્ધા થઈ હતી. પછીના કાળમાં વૈરાગ્ય અને વિચારના બળે એક જિનેશ્વર દેવ ઉપર શ્રદ્ધા દઢ થયેલી અને ખીજા શિવ વિષણુ આદિ દેવોની ભક્તિ મોક્ષ આપે તેવી લાગતી નથી એવી માન્યતા થયેલી સ્પષ્ટ આ પાઠમાં તેમણે દર્શાવી છે. મોક્ષમાળામાં પાઠ ૬૦, ૯૭, અને ૧૦૬ માં પણ એ માન્યતા કેવા વિચારોથી થઈ છે તેનું કંઈક ખ્યાન આપેલું

છે, તે નીચેના ઉતારા વાંચવાથી સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે:

“ બીજા ધર્મમતોમાં તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી યથાર્થ સૂક્ષ્મ વિચારો નથી. કેટલાક જગતકર્તાનો બોધ કરે છે; જગતકર્તા પ્રમાણ વડે સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.”

“ પવિત્ર જૈનદર્શનને નાસ્તિક કહેવરાવનારાઓ એક મિથ્યા દલીલથી કાવવા ઇચ્છે છે, કે જૈનદર્શન આ જગતના કર્તા પરમેશ્વરને માનવું નથી. અને જગતકર્તા પરમેશ્વરને જે નથી માનતા તે તો નાસ્તિક જ છે, એવી માની લીધેલી વાત ભદ્રિક જનોને શીઘ્ર ચોંટી રહે છે. કારણ તેઓમાં યથાર્થ વિચાર કરવાની પ્રેરણા નથી. પણ જો એ ઉપરથી એમ વિચારમાં આવે કે ત્યારે જૈન જગતને અનાદિ અનંત કહે છે તે કયા ન્યાયથી કહે છે ? જગતકર્તા નથી એમ કહેવામાં એમનું નિમિત્ત શું છે ? એમ એક પછી એક ભેદ સ્પષ્ટ વિચારથી તેઓ જૈનની પવિત્રતા પર આવી શકે. જગત રચવાની પરમેશ્વરને જરૂર શી હતી ? રચ્યું તો સુખદુઃખ મૂકવાનું કારણ શું હતું ? રચીને મોત શા માટે મૂક્યું ? એ લીલા કોને બતાવવી હતી ? રચ્યું તો કયા કર્મથી રચ્યું ? તે પહેલાં રચવાની ઇચ્છા કાં નહતી ? ઈશ્વર કોણ ? જગતના પદાર્થ કોણ ? અને ઇચ્છા કોણ ? રચ્યું તો જગતમાં એક જ ધર્મનું પ્રવર્તન રાખવું હતું; આમ ભ્રમણમાં નાખવાની જરૂર શી હતી ? કદાપિ એમ માનો કે એ બિચારાની ભૂલ થઈ ! હશે ! ક્ષમા કરીએ ! પણ એવું દોઢડહાપણ ક્યાંથી સૂઝ્યું કે એને જ મૂળથી ઉખેડનાર એવા મહાવીર જેવા પુરુષોને જન્મ આપ્યો ? એનાં કહેલાં દર્શનને જગતમાં લક્ષમાનતા કાં આપી ? પોતાના પગ પર હાથે કરીને કુહાડો મારવાની એને શું અવશ્ય હતી ? એક તો જાણે એ પ્રકારે વિચાર, અને બાકી બીજા પ્રકારે એ વિચાર કે જૈનદર્શન પ્રવર્તકોને એનાથી કંઈ દ્વેષ હતો ? જગતકર્તા હોત તો એમ કહેવાથી એઓના લાભને કંઈ હાનિ પહોંચતી હતી ? જગતકર્તા નથી, જગત

અનાદિ અનંત છે એમ કહેવામાં એમને કંઈ મહત્તા મળી જતી હતી? — આવા અનેક વિચારો વિચારતાં જણાઈ આવશે કે જગતનું સ્વરૂપ છે તેમજ તે પવિત્ર પુરુષોએ કહ્યું છે. એમાં ભિન્ન ભાવ કહેવાનું એમને લેશ માત્ર પ્રયોજન નહોતું. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જંતુની રક્ષા જેણે પ્રણીત કરી દે, એક રજકણથી કરીને આખા જગતના વિચારો જેણે સર્વ ભેદે કલા છે તેવા પુરુષોનાં પવિત્ર દર્શનને નાસ્તિક કહેનારા કયી ગતિને પામશે એ વિચારતાં દયા આવે છે!”

“પ્રશ્ન: આટલું તો મને લાગે છે કે મહાવીરાદિક જિનેશ્વરનું કથન ન્યાયના કાંટા પર છે, પરંતુ જગતકર્તાની તેઓ ના કહે છે, અને જગત અનાદિ અનંત છે એમ કહે છે તે વિષે કંઈ કંઈ શંકા થાય છે કે આ અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રયુક્ત જગત વગર બનાવ્યે કયાંથી હોય?”

“ઉત્તર: આપને જ્યાં સુધી આત્માની અનંત શક્તિની લેશ પણ દિવ્ય પ્રસાદી મળી નથી, ત્યાં સુધી એમ લાગે છે; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાને એમ નહીં લાગે. ‘સમ્મતિ તર્ક’ આદિ ગ્રંથોનો આપ અનુભવ કરશો એટલે એ શંકા નીકળી જશે.

“પ્રશ્ન: પરંતુ સમર્થ વિદ્વાનો પોતાની મૃષા વાતને પણ દૃષ્ટાંતાદિકથી સિદ્ધાંતિક કરી દે છે: એથી એ ત્રુટી શકે નહીં પણ સત્ય કેમ કહેવાય?”

“ઉત્તર: પણ આને કંઈ મૃષા કથવાનું પ્રયોજન નહોતું, અને પળભર એમ માનીએ, કે એમ આપણને શંકા થઈ કે એ કથન મૃષા હશે તો પછી જગતકર્તાએ એવા પુરુષને જન્મ પણ કાં આપ્યો? નામભોજક પુત્રને જન્મ આપવા શું પ્રયોજન હતું? તેમ વળી એ પુરુષો સર્વજ્ઞ હતા; જગતકર્તા સિદ્ધ હોત તો એમ કહેવાથી તેઓને કંઈ હાનિ નહોતી.”

શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર મં. ૧૯૫૨માં રમ્યું તેમાં પણ પોતે ઈશ્વર વિષે જણાવ્યું છે:

“કર્તા ઇશ્વર કોઇ નહીં, ઇશ્વર શુદ્ધ સ્વભાવ;
અથવા પ્રેરક તે ગણ્યે, ઇશ્વર દોષ પ્રભાવ.”

ભાવાર્થ—જગતનો અથવા જીવોનાં કર્મોનો ઇશ્વર કર્તા કોઈ છે નહિ; શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ જેનો થયો છે તે ઇશ્વર છે, અને તેને જો પ્રેરક એટલે કર્મકર્તા ગણીએ તો તેને દોષનો પ્રભાવ થયો ગણાવો જોઈએ; માટે ઇશ્વરની પ્રેરણા જીવના કર્મ કરવામાં પણ કહેવાય નહીં.

જો ઇશ્વરાદિ કર્મના વળગાડનાર હોય તો તે જીવ નામનો વચ્ચે કોઈ પણ પદાર્થ રહ્યો નહિ. કેમકે પ્રેરણાદિ ધર્મે કરીને તેવું અસ્તિત્વ સમજાવું હતું, તે પ્રેરણાદિ તો ઇશ્વરકૃત ઠર્યાં અથવા ઇશ્વરના ગુણ ઠર્યાં; તો પછી બાકી જીવનું સ્વરૂપ શું રહ્યું કે તેને જીવ એટલે આત્મા કહીએ? એટલે કર્મ ઇશ્વરપ્રેરિત નહીં પણ આત્માનાં પોતાનાં જ કરેલાં હોવાં યોગ્ય છે.”

‘જિનેશ્વરની ભક્તિ ભાગ રજો’ અને ‘ભક્તિનો ઉપદેશ’ એ બંને પાઠમાં ગદ્યપદ્ધતિ દ્વારા ઉત્તમ નિમિત્તના સંયોગે આપણા ભાવ ઉલ્લાસ પામે છે અને તેનું ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિષે વિવેચન છે.

લક્ષ્મી, મહાન કુટુંબ, પુત્ર અને અધિકારની પ્રાપ્તિને લોકો મહત્તા માને છે. તેમાં મહત્તાને બદલે લઘુતા છે એમ સાબિત કરી આત્માની મહત્તા તો સત્યવચન, દયા, ક્ષમા, અહમ્કાર, પરોપકાર અને સમતામાં રહી છે તે દર્શાવવા ‘ખરી મહત્તા’ નો પાઠ લખ્યો છે.

‘જગતમાં માન ન હોત તો અહીં જ મોક્ષ હોત’ એ વાક્યની ચથાર્થતા દર્શાવતું ભરત ચક્રવર્તીના ભાષ્ય બાહ્યબળનું દર્શાવતું દૂંકામાં ‘બાહ્યબળ’ નામના પાઠમાં આપ્યું છે.

પછી ‘ચાર ગતિ’ અને ‘સંસારને ચાર ઉપમા’ વિષે ત્રણ પાઠ આપી સંસાર દુઃખમય અને અસાર છે એમ ઉપદેશી વૈરાગ્યમાં પ્રવેશ કરાવ્યો છે અને તે વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાય તેવું ‘ચાર ભાવના’ વિષે સંક્ષિપ્ત વિવેચન છે. આજ પાઠનો વિસ્તાર કરી દૃષ્ટાંતો અને પ્રમાણ શિક્ષાથી વિશેષ વિવેચન કરી ‘ભાવના બોધ’ નામના લઘુ ગ્રંથની રચના કરી છે.

કાયોત્સર્ગ એટલે કાયાની ઉપેક્ષા કરી આત્મસ્વરૂપમાં રહેવાની પ્રતિજ્ઞા અમુક કાળ સુધી કરવી અને તેમાં કેવી દૃઢતા રાખવી તેનું દૃષ્ટાંત ‘કામદેવ શ્રાવક’ ના પાઠમાં આપ્યું છે અને હાલના શ્રાવકોની ધર્મદૃઢતા એક પાઠ જેવા લાભ માટે ધર્મશાખ કાઢે તેવી છે તેનો ખેદ પ્રગટ કર્યો છે.

લોઈ બેકનના નિબંધોની સ્મૃતિ કરાવે તેવો ‘સત્ય’ વિષે પાઠ છે તેમાં વસુરાજ અસત્ય બોલવાથી અધોગતિ પામ્યો તેની કથા પણ આપી છે.

‘સત્સંગ’ વિષે જે નિબંધના રૂપમાં લખાણ છે તેવું અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ક્યાંય પણ મળી શકે તેવું નથી.

‘પરિગ્રહને સંકોચવો’ એ વિષે બહુ અસરકારક અને વિચારવા યોગ્ય સૂચનાઓ સહિત સુભુમ ચક્રવર્તીનું દૃષ્ટાંત આપી પરિગ્રહની અનિષ્ટતા દર્શાવી છે તથા પરિગ્રહ એ પાપનું મૂળ છે, પાપનો પિતા છે એમ સાબિત કર્યું છે.

‘તત્ત્વ સમજવું’ એ પાઠમાં પોપટ પેઠે મુખપાઠે શાસ્ત્રો કરે પણ અર્થ ન સમજે તે ઉપર હાસ્યોત્પાદક દૃષ્ટાંત સાથે તત્ત્વવિચાર કરનારને સુખ આનંદ વિવેક અને પરિણામે મહદ્ભૂત ફળ થાય છે તે વિષે અતિ મહત્ત્વની સૂચના કરી છે.

‘યતના’ વિષેના પાઠમાં ગૃહસ્થે ગૃહકાર્યાદિમાં કાળજી રાખીને કામ કરવાથી ઘણી જીવહિંસા બચે છે તે ઉપરાંત આ લોકમાં

અસ્વચ્છતા, અગવડ, અનારોગ્યતા આદિ દૂર થાય છે અને પરલોકમાં દુઃખદાયી મહાપાપનાં ફળ ભોગવવાં પડતાં નથી, ઇત્યાદિ અનેક વ્યવહારુ સૂચનાઓ સહિત ટૂંકામાં ઘણું લખ્યું છે.

‘રાત્રિભોજન’ ના પાઠમાં રાત્રિભોજનનો નિષેધ ધર્મશાસ્ત્રમાં અને આયુર્વેદ વગેરે વૈદક શાસ્ત્રોમાં કેમ કરેલો છે તેનાં કારણો આપી ‘ચારે પ્રકારના આહાર રાત્રિને વિષે ત્યાગવાથી મહત્ ફળ છે’ એ જિનવચનનું સમર્થન કર્યું છે.

‘સર્વ જીવની રક્ષા’ વિષે એ પાઠ લખ્યા છે. ‘દયા એ જ ધર્મનું સ્વરૂપ છે’ એ વિષે અનેક ધર્મોમાં વર્ણન હોવા છતાં દયાનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ મહાવીર ભગવાને નિરૂપણ કર્યું છે અને તેના અનુયાયીઓ ચાહીને જીવ હણવાની લેશ ઈચ્છા કરતા નથી તેનું કારણ ખરું ધર્મતત્ત્વ કે તેની શ્રદ્ધા કે તેનો થોડો અંશ છે, વગેરે પ્રથમ ભાગમાં જણાવી ખીજા ભાગમાં શ્રેણિક રાજના માંસાહારી સામંતોને માંસાહારનો ત્યાગ કરાવે તેવી બુદ્ધિશાળી અભયકુમાર પ્રધાને યોગ્યેલી ઉત્તમ યુક્તિની કથા આપેલી છે. અને એવી શુભેચ્છા દર્શાવી છે: “એમ જ તત્ત્વબોધને માટે યૌક્તિક ન્યાયથી અનાર્થ જેવા ધર્મવાદીઓને શિક્ષા આપવાનો વખત મળે તો આપણે કેવા ભાગ્યશાળી!”

‘પ્રત્યાખ્યાન’ એટલે અમુક વસ્તુ ભણી ચિત્ત ન કરવું એમ તત્ત્વથી સમજી હેતુપૂર્વક નિયમ કરવો. નિયમ પાળવાની પ્રતિજ્ઞાથી મનને શુભ રાહમાં પ્રવર્તવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે એકાગ્ર, વિચારશીલ અને વિવેકી બને છે વગેરે લાભ દર્શાવી, નિયમરહિત દશામાં પાળેલા સદાચાર કેવા શિથિલ હોય છે તેની સમજ ‘પ્રત્યાખ્યાન’ પાઠમાં આપી છે.

‘વિનય વડે તત્ત્વની સિદ્ધિ છે’ એ પાઠમાં શ્રેણિક રાજએ વિદ્યા લેવા ચંડાળને સિંહાસન પર બેસાડી પોતે સામા ભલા રહ્યા ચારે ચંડાળ પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ એ વિસ્તૃત કથા દ્વારા વિનય

તત્ત્વ પામવામાં પ્રથમ જરૂરનો ગુણ જણાવ્યો છે.

‘સુદર્શન શેઠ’ નામના તેત્રીસમા પાઠમાં એકપત્નીવ્રત પાળનાર સુદર્શન શેઠના ઉપર મોહ પામેલી અભ્યારાણીએ તેને ચળાવવા કરેલા સર્વ પ્રયત્નો વ્યર્થ થયા ત્યારે તેના ઉપર આરોપ મૂકી તેને ફાંસીએ ચઢાવવાનો હુકમ કરાવ્યો. પણ અક્ષયચર્યના પ્રભાવથી શુણી ફાટીને તેનું ઝળહળતું સોનાનું સિંહાસન થયું એ કથા આપેલી છે.

પછીના પાઠમાં ‘અક્ષયચર્ય વિષે’ સુંદર કાવ્ય છે. તેની છેલ્લી કડી :

“ પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાનઃ

પાત્ર થવા સેવો સદા, અક્ષયચર્ય, મતિમાન ! ”

‘નમસ્કાર મંત્ર’ પાઠમાં પંચ પરમેષ્ટિનાં નામ સહિત પાંચેય પૂજ્ય પદના સ્મરણથી તેમના સ્વરૂપ, ગુણ, આદિનો વિચાર થતાં આત્મકલ્યાણ થાય છે વગેરે કારણો આપીને એ મંત્રનો અવશ્ય કરીને વિમળ ભાવે જાપ કરવો એવી ભલામણ કરી છે.

‘અનુપૂર્વિ’ પાઠમાં પિતા-પુત્રના સંવાદરૂપે નમસ્કાર મંત્રમાં ચિત્ત એકાગ્ર કરી નિર્જરા કરવાના સાધન તરીકે ‘અનુપૂર્વિ’ ના કોષ્ટકોવાળી નાની ચોપડીનો જૈનો ઉપયોગ કરે છે તેનો પરમાર્થ સમજાવ્યો છે.

‘સામાયિક વિચાર’ ત્રણ પાઠમાં વિસ્તારથી જણાવ્યા છે. સામાયિક એટલે સમભાવથી ઉત્પન્ન થતો જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ મોક્ષમાર્ગનો લાભ, એવો અર્થ જણાવી દશ મનના, દશ વચનના, અને આર કાયાના એમ બત્રીસ દોષોના અર્થ એ ભાગમાં જણાવી, ત્રીજા ભાગમાં નિર્દોષ સામાયિક વિધિપૂવક કરવા સવિસ્તર સૂચના સહિત પ્રેરણા કરી છે.

‘પ્રતિક્રમણ વિચાર’ પાઠમાં જે જે દોષ થયા હોય તે એક પછી એક અંતરાત્માથી જોઈ જવા અને તેનો પશ્ચાત્તાપ કરી તે

દોષથી પાછું વળવું તેનું નામ પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે, એવો અર્થ જણાવી રૂઢિ માર્ગે થતી જૈનોની આ આવશ્યક ક્રિયામાં કેટલું માહાત્મ્ય છે તે જણાવી છેવટે ભલામણ કરી છે કે જેમ અને તેમ પ્રતિક્રમણ ધીરજથી, સમજાય એવી ભાષાથી, શાંતિથી, મનની એકાગ્રતાથી અને ચતનપૂર્વક કરવું.

‘ભીખારીનો ખેદ’ નામની વાર્તા એ પાઠમાં આપી, સ્વાન સમાન આ સંસાર અનિત્ય અને ચપળ છતાં મોહાંધ પ્રાણીઓ તેમાં સુખ માને છે પણ પરિણામે ખેદ, દુર્ગતિ અને પશ્ચાત્તાપ પામે છે એવી શિખામણ આપી છે. તથા આત્મા અવિનાશી, અખંડ અને નિત્ય છે એનો ઉપદેશ કર્યો છે.

‘અનુપમ ક્ષમા’ નામના પાઠમાં સમભાવથી ક્ષમા રાખનાર મનુષ્ય સાગર તરીકે જાય છે એ દર્શાવવા કૃષ્ણ વાસુદેવના નાનાભાઈ ગજસુકુમારની ઉત્તમ ક્ષમાની કથા આપી છે. છેવટે જણાવ્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાનીઓનાં વચન છે કે, આત્મામાત્ર સ્વસદ્ભાવમાં આવવો જોઈએ અને તે આવ્યો તો મોક્ષ હથેળીમાં જ છે.

‘રાગ’ નામના પાઠમાં ગૌતમ સ્વામીને કેવળજ્ઞાન થવામાં અટકાવનાર ભગવાન મહાવીરનાં અંગોપાંગ, વર્ણ, વાણી, રૂપ ઇત્યાદિ પરનો મોહ હતો એ વિષે કથાનો પ્રસંગ જણાવી, સંસાર ઉપર પામર પ્રાણીઓનો રાગ અનંત દુઃખનું કારણ દર્શાવી છેવટે નિર્ણય કર્યો છે: “જ્યાં રાગ નથી ત્યાં દ્વેષ નથી આ માન્ય સિદ્ધાંત છે. રાગ તીવ્ર કર્મગંધનનું કારણ છે; એના ક્ષયથી આત્મસિદ્ધિ છે.”

‘સામાન્ય મનોરથ’ નામના કાવ્યમાં સ્વરૂપના વિચાર સહિત આર વ્રત અંગીકાર કરી જ્ઞાન, વિવેક, વિચારની વૃદ્ધિ કરવાની તથા નવ તત્ત્વનો ઉત્તમ બોધ દર્શાવવાની ભાવના સહિત મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તવાનો મનોરથ દર્શાવ્યો છે.

‘કપિલમુનિ’ની કથા ત્રણ ભાગમાં પાઠી તૃષ્ણાની કનિષ્ઠતા તથા અનંતતા જણાવી, તેના ત્યાગથી સંતોષરૂપ કલ્પવૃક્ષ દ્વારા કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એવો ઉપદેશ કરતી સુંદર કથા કહી છે.

‘તૃષ્ણાની વિચિત્રતા’ વિષે કાવ્ય દ્વારા તૃષ્ણા, મમતા, જંજળ વચ વધે તેમ વધતી જાય છે પણ શાંત થતી નથી એ વાત સુંદર મનહર સુભાષિત પદ્યમાં સમજાવી છે.

‘પ્રમાદ’નો પાઠ નિબંધના રૂપમાં ઉત્તરાધ્યન સૂત્રના દ્રુમપત્ર અધ્યનના સારરૂપ અસરકારક શૈલીથી લખાયો છે. “અતિ વિચક્ષણ પુરુષો સંસારની સર્વોપાધિ ત્યાગીને અહોરાત્ર ધર્મમાં સાવધાન થાય છે; પળનો પણ પ્રમાદ કરતા નથી. વિચક્ષણ પુરુષો અહોરાત્રના થોડા ભાગને પણ નિરંતર ધર્મકર્તવ્યમાં ગાળે છે; અને અવસરે અવસરે ધર્મકર્તવ્ય કરતા રહે છે. પણ મૂઢ પુરુષો નિદ્રા, આહાર, મોજશોખ અને વિકથા તેમજ રંગરાગમાં આયુ વ્યતીત કરી નાંખે છે. એનું પરિણામ તેઓ અધોગતિરૂપ પામે છે. એક પળ પણ વ્યર્થ ખોવાથી એક ભવ હારી જવા જેવું છે: એમ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ છે !”

‘વિવેક એટલે શું?’ એ પાઠ ગુરુ-શિષ્યના સંવાદ રૂપે ‘વિવેક એ જ ધર્મનું મૂળ અને ધર્મરક્ષક’ છે તે સમજાવવા લખ્યો છે. તેમાં ગુરુ વિવેકનો સૂક્ષ્મ પણ સુંદર અર્થ સમજાવ્યો છે. “સંસારનાં સુખો અનંતવાર આત્માએ ભોગવ્યાં છતાં, તેમાંથી હજુ પણ મોઢ ટલ્યો નહીં, અને તેને અમૃત જેવાં ગણ્યાં એ અવિવેક છે; કારણ સંસાર કડવો છે, કડવા વિપાકને આપે છે. તેમજ વૈરાગ્ય જે એ કડવા વિપાકનું ઔષધ છે, તેને કડવો ગણ્યો; આ પણ અવિવેક છે. જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણોને અજ્ઞાન-દર્શને ઘેરી લઈ જે મિશ્રતા કરી નાંખી છે

તે ઝોળખી ભાવ-અમૃતમાં આવવું, એનું નામ વિવેક છે.”

‘જ્ઞાનીઓએ વૈરાગ્ય શા માટે બોધ્યો?’ એ પાઠમાં સંસાર એકાંત દુઃખમય, અવ્યવસ્થિત, ચળવિચળ અને અનિત્ય વર્ણવી મોહનીને લીધે પતંગિયું દીવામાં પડે તેમ સંસારમાં જીવ રાચી રહ્યો છે તે જણાવવા ચક્રવર્તી અને ભૂંડ બન્નેને ભોગની આસક્તિ અનેક રૂપે સરખી વર્ણવી છે. છેવટે જણાવે છે:

“ભોગ ભોગવવામાં બન્ને તુચ્છ છે. બન્નેનાં શરીર ૫૩ માંસાદિકનાં છે; અસાતાથી પરાધીન છે; સંસારની ઉત્તમોત્તમ પદ્ધતિ આવી રહી, તેમાં આવું દુઃખ, આવી ક્ષણિકતા, આવી તુચ્છતા, આવું અંધપણું, એ રહ્યું છે. તો પછી બીજે સુખ શા માટે ગણવું જોઈએ? એ સુખ નથી, છતાં સુખ ગણો તો જે સુખ ભયવાળાં અને ક્ષણિક છે તે દુઃખ જ છે. અનંત તાપ, અનંત શોક, અનંત દુઃખ જોઈને જ્ઞાનીઓએ એ સંસારને પૂઠ દીધી છે તે સત્ય છે. એ ભણી પાછું વાળી જેવા જેવું નથી. ત્યાં દુઃખ દુઃખ ને દુઃખ જ છે. દુઃખનો એ સમુદ્ર છે.

“વૈરાગ્ય એ જ અનંત સુખમાં લઇ જનાર ઉત્કૃષ્ટ ભોમિયો છે.”

‘મહાવીર શાસન’ જેવા વિશાળ વિષયને એક પાઠમાં અદ્ભુત શૈલીથી સાગરને ગાગરમાં શમાવે તેમ શમાવ્યો છે. જન્મથી નિર્વાણ સુધીની મહાવીર જીવનની રૂપરેખા દોરી ૨૧૦૦૦ વર્ષ સુધી ધર્મ-તીર્થ પ્રવર્તનાર જણાવ્યું છે:

“જૈન સમુદાયમાં પરસ્પર મતભેદ બહુ પડી ગયા છે. પરસ્પર નિંદાગ્રંથોથી જંગલ માંડી બેઠા છે. મધ્યસ્થ પુરુષો મતમતાંતરમાં નહીં પડતાં વિવેક વિચારે જિન શિક્ષાનાં મૂળતત્ત્વ પર આવે છે; ઉત્તમ શીલવાન મુનિઓ પર ભાવિક રહે છે, અને સત્ય એકાગ્રતાથી પોતાના આત્માને દમે છે. આપણે કયાં તત્ત્વનો વિચાર કરીએ

છીએ ? ક્યાં ઉત્તમ શીલનો વિચાર કરીએ છીએ ? નિયમિત વખત ધર્મમાં ક્યાં વ્યતીત કરીએ છીએ ? ધર્મતીર્થના ઉદ્યતે માટે ક્યાં લક્ષ રાખીએ છીએ ? ક્યાં દાઝ વડે ધર્મતત્ત્વને શોધીએ છીએ ? . . . પણ તત્ત્વને કોષક જ જાણે છે; જાણ્યા કરતાં ઝાઝી શંકા કરનારા અર્ધદગ્ધો પણ છે; જાણીને અહંપદ કરનાર પણ છે. પરંતુ જાણીને તત્ત્વના કાંટામાં તોળનારા કોષક વિરલા જ છે . . . ટૂંકામાં કહેવાનું કે આપણે આપણા આત્માના સાર્થક અર્થે મતભેદમાં પડવું નહીં.

“ઉત્તમ અને શાંત મુનિઓનો સમાગમ, વિમળ આચાર, વિવેક, તેમજ દયા, ક્ષમા આદિનું સેવન કરવું. મહાવીર તીર્થને અર્થે બને તો વિવેકી બોધ કારણ સહિત આપવો. તુચ્છ બુદ્ધિથી શંકિત થવું નહીં, એમાં આપણું પરમ મંગળ છે એ વિસર્જન કરવું નહીં.”

‘અશુચિ કોને કહેવી ?’ એ પાઠમાં બ્રહ્મચર્યની નવ વાડમાં ભગવાને સ્નાન કરવાની ના કહી છે તેનો ખુલાસો સંવાદ રૂપે રૂપે દર્શાવ્યો છે:

“શરીરની મલિનતાને અશુચિ કહેવી એ વાત કંઈ વિચાર-પૂર્વક નથી. શરીર પોતે શાનું બન્યું છે એ તો વિચાર કરો. રક્ત, પિત્ત, મળ, મૂત્ર, શ્લેષ્મનો એ ભંડાર છે. તે પર માત્ર ત્વચા છે; છતાં એ પવિત્ર કેમ થાય ? વળી સાધુએ એવું સંસાર કર્તવ્ય કર્યું ન હોય કે જેથી તેઓને સ્નાન કરવાની આવશ્યકતા રહે. નહાવાથી કામાગ્નિની પ્રદીપ્તતા, વ્રતનો ભંગ, પરિણામનું બદલવું, અસંખ્યાતા જંતુનો વિનાશ, એ સઘળી અશુચિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એથી આત્મા મહામલિન થાય છે. પ્રથમ એનો વિચાર કરવો જોઈએ. આત્માની મલિનતા એ જ અશુચિ છે. ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ સાંસારિક પ્રવર્તનથી થયેલી અનિશ્ચિત જીવલેસાદિ યુક્ત એવી શરીર સંબંધી અશુચિ સમજણપૂર્વક ટાળવી જ જોઈએ. જૈન જેવું એકે પવિત્ર દર્શન નથી; યથાર્થ પવિત્રતાનો બોધક તે છે. પરંતુ શૈયાશૈયનું

સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ.”

‘સામાન્ય નિત્ય નિયમ’ પાઠમાં આખા દિવસમાં ધર્માત્મા ગૃહસ્થે પાળવા યોગ્ય સદાચાર ટૂંકામાં જણાવ્યો છે. “વિશેષ વિચારવાથી અને તેમ પ્રવર્તવાથી તે વિશેષ મંગળદાયક અને આનંદદાયક થશે.”

‘ક્ષમાપના’ એ ગદ્યપ્રાર્થનાનો પાઠ છે. દરરોજ આત્માર્થી જીવે તે પાઠ લખવા યોગ્ય છે. તેમાં પોતાના દોષો અત્યંત લઘુતાથી ભગવાનની સમક્ષ રજુ કરી પોતાનું અનાથપણું દર્શાવ્યું છે તથા ભગવાનનું, ભગવાને કહેલા ધર્મનું અને તેમના મુનિનું શરણ ગ્રહણ કરી સર્વ પાપથી મુક્ત થવાની અભિલાષા અને પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરી સૂક્ષ્મ વિચારથી ઊંડા ઊતરી ભગવાનના સ્વરૂપના વિચારથી પોતાના સ્વરૂપની ખાતરી કરી ભગવાને કહેલાં તત્ત્વોમાં નિઃશંક થવાની અને ભગવાને કહેલા માર્ગમાં અહોરાત્ર રહેવાની વૃત્તિ યાચી છે. અંતે પશ્ચાત્તાપથી કર્મજન્ય પાપની ક્ષમા ઇચ્છી છે. હજારો નરનારીઓ આ પાઠ મુખપાઠ કરી દરરોજ નિયમિતપણે પ્રાર્થના કરે છે, એવો ઉત્તમ આ પાઠ છે.

‘વૈરાગ્ય એ ધર્મનું સ્વરૂપ છે’ એ પાઠમાં સત્યધર્મ તરફ વાંચનારનું લક્ષ કરાવવા કંઈકે પરીક્ષક બુદ્ધિ જગત્ર થાય તે પ્રકારે ટૂંકામાં અસરકારક ઉપદેશ છે. “આ જગતમાં અનેક ધર્મમતો ચાલે છે, તે સંબંધી અપક્ષપાતે વિચાર કરતાં આગળથી આટલું વિચારવું અવશ્યનું છે કે જ્યાં સ્ત્રીઓ ભોગવવાનો ઉપદેશ કર્યો હોય, લક્ષ્મીલીલાની શિક્ષા આપી હોય, રંગ રાગ ગુલતાન અને એશઆરામ કરવાનું તત્ત્વ બતાવ્યું હોય ત્યાં આપણા આત્માની સત્ શાંતિ નથી, કારણ એ ધર્મમત ગણીએ તો આખો સંસાર ધર્મમતયુક્ત જ છે. તત્ત્વજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ આત્મા સંસારમાં વિપયાદિક મલિનતાથી પર્યટન કરે છે. તે મલિનતાનો ક્ષય વિશુદ્ધ ભાવજળથી હોવો

જોઈએ. અહીંતનાં તત્ત્વરૂપ સાચુ અને વૈરાગ્યરૂપી જળ વડે, ઉત્તમ આચાર રૂપ પત્થર પર, આત્મવસ્ત્રને ધોનાર નિર્ઐશ ગુરુ છે. આમાં જો વૈરાગ્યજળ ન હોય તો ખીજાં બધાં સાહિત્યો કંઈ કરી શકતાં નથી. માટે વૈરાગ્યને ધર્મનું સ્વરૂપ કહી શકાય. અહીંતપ્રણીત તત્ત્વ વૈરાગ્ય જ બોધે છે, તો તે જ ધર્મનું સ્વરૂપ ગણવું. ”

‘ધર્મના મતભેદ’ વિષે ત્રણ પાઠમાં પ્રશ્નોત્તર રૂપે પરીક્ષક બુદ્ધિ કેળવાય તેવી ચર્ચા કરેલી છે. વેદાંત, સાંખ્ય, બોધ, ન્યાયમત, વૈશેષિક, શકિતપંથ, વૈષ્ણવ, ઇસ્લામી, ક્રાઈસ્ટ મતના ઉપદેશકો પોતાનું કહેલું સત્ય અને બાકીના બધા અસત્ય, કૃતકવાદી છે એમ માની યોગ્ય અયોગ્ય ખંડન કરે છે; ત્યારે આપણે શો વિચાર કરવો ? અનેક ધર્મના મતભેદનું કારણ શું ? “તેનું સમાધાન એમ છે કે તે ધર્મમતબાળાઓની જ્યાં સુધી બુદ્ધિની ગતિ પહોંચી ત્યાં સુધી તેમણે વિચારો કર્યા. અનુમાન, તર્ક અને ઉપમાદિક આધાર વડે તેઓને જે કથન સિદ્ધ જણાયું તે પ્રત્યક્ષ રૂપે જાણે સિદ્ધ છે એવું તેમણે દર્શાવ્યું; જે પક્ષ લીધો તેમાં મુખ્ય એકાંતિક વાદ લીધો; ભક્તિ, નીતિ, જ્ઞાન, ક્રિયા આદિ એક પક્ષને વિશેષ લીધો, એથી ખીજા માનવા યોગ્ય વિષયો તેમણે દૂષિત કરી દીધા. વળી જે વિષયો તેમણે વર્ણવ્યા તે સર્વ ભાવભેદે તેઓએ કંઈજાણ્યા નહોતા, પણ પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર બહુ વર્ણવ્યા. તાર્કિક સિદ્ધાંત દષ્ટાંતાદિથી સામાન્ય બુદ્ધિવાળા આગળ કે જડભરત આગળ તેઓએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો. કીર્તિ, લોકહિત કે ભગવાન મનાવાની આકાંક્ષા એમાંની એકાદિ પણ એમના મનની ભ્રમણા હોવાથી અત્યુગ્ર ઉચ્ચમાદિથી તેઓ જય પામ્યા. કેટલાકે શૃંગાર અને લોકચ્છિત સાધનોથી મનુષ્યોનાં મન હરણ કર્યા. દુનિયા મોહમાં તો મૂળે ડૂબી પડી છે, એટલે એ ઇચ્છિત દર્શનથી ગાડર રૂપે થઈને તેઓએ રાજી થઈ તેનું કહેવું માન્ય રાખ્યું. કેટલાકે નીતિ, તથા કંઈ વૈરાગ્યાદિ ગુણ દેખી તે

કથન માન્ય રાખ્યું. પ્રવર્તકની બુદ્ધિ તેઓ કરતાં વિશેષ હોવાથી તેને પછી ભગવાન ૩૫ જ માની લીધા. કેટલાકે વૈરાગ્યથી ધર્મમત ફેલાવી પાછળથી કેટલાંક સુખશીલિયાં સાધનનો ભોધ ખોશી પોતાના મતની વૃદ્ધિ કરી. પોતાનો મત સ્થાપન કરવાની ભ્રમણાએ અને પોતાની અપૂર્ણતા ઇત્યાદિક ગમે તે કારણથી ખીખનું કહેલું પોતાને ન રુચ્યું એટલે તેણે જુદો જ રાહ કાઢ્યો. આમ અનેક મતમતાંતરની જાળ થતી ગઈ. ચારપાંચ પેઢી એક ધર્મમત રહ્યો એટલે પછી તે કુળધર્મ થઈ પડ્યો. એમ સ્થળે સ્થળે થતું ગયું.

“વેદ સિવાયના ખીખ મતોના પ્રવર્તકોનાં ચરિત્રો અને વિચારો ઇત્યાદિક જાણવાથી તે મતો અપૂર્ણ છે એમ જણાઈ આવે છે. વર્તમાનમાં જે વેદો છે તે ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથો છે તેથી તે મતનું પ્રાચીનપણું છે, પરંતુ તે પણ હિંસાએ કરીને દુષિત હોવાથી અપૂર્ણ છે. તેમજ સરાગીનાં વાક્ય છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

“જે પૂર્ણ દર્શન વિષે અત્રે કહેવાનું છે તે જૈન એટલે નિરાગીના સ્થાપન કરેલા દર્શન વિષે છે. એના ભોધદાતા સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી હતા. કાળભેદ છે તોપણ એ વાત સિદ્ધાંતિક જણાય છે. દયા, બ્રહ્મચર્ય, શીલ, વિવેક, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, ક્રિયાદિ એના જેવાં પૂર્ણ એકેએ વર્ણવ્યા નથી. તેની સાથે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન, તેની કોટિઓ, જીવનાં વ્યવન, જન્મ, ગતિ, વિગ્રહગતિ, યોનિદ્વાર, પ્રદેશ, કાળ, તેનાં સ્વરૂપ-એ વિષે એવો સૂક્ષ્મ ભોધ છે કે જે વડે તેની સર્વજ્ઞતાની નિઃશંકતા તેઓના કેટલાક સિદ્ધાંતો એવા સૂક્ષ્મ છે કે જે એકેક વિચારતાં આખી જિંદગી વહી જાય. બહુ મનનથી સર્વ ધર્મમત જાણી પછી તુલના કરનારને આ કથન અવસ્ય સિદ્ધ થશે.”

‘સુખ વિષે વિચાર’ બહુ મનન કરવા યોગ્ય કથા છ પાઠમાં યોજી, મહાપુરુષના જીવનની છાપ જેમ વાચક વર્ગ ઉપર અજબ

પડે છે તેમ એક ગરીબ બ્રાહ્મણ કેવું સુખ દેવ પાસે માગવું તે શોધવા પ્રવાસ કરી થાકી ગયો. પણ કોઈ ખરો સુખી જણાયો નહિ. છેવટે દારિકાના એક મહાધનાઢયને ત્યાં જઈ ચઢ્યો અને તેને સુખી જોઈ નિશ્ચય કરે છે કે હવે તપ કરીને જો હું માયું તો આ મહા-ધનાઢય જેવું જ સઘળું માયું, બીજી ચાહના કરું નહિ. એ વિચાર સાંભળી તે ધનાઢયે જણાવ્યું કે “મારો સિદ્ધાંત તો એવો છે કે જગત દુઃખથી કરીને દાઝતું છે. તમે મને સુખી જુઓ છો પરંતુ વાસ્તવિક રીતે હું સુખી નથી.” એમ કહી પોતાનું વૃત્તાંત તેને જણાવે છે. તેમાં સંસારની અનેક વિદ્યનાઓમાં ક્રોધાવધિ ધનનો નાશ થતાં થયેલાં દુઃખ, કુટુંબીઓના વિયોગનાં પડેલાં દુઃખ; ફરી પરદેશનાં દુઃખ વેઠી ધન કમાવા કરેલા પુરુષાર્થ, તેની સાથે કરવાં પડેલાં પાપ, સહન કરેલાં દુઃખ, કુટુંબીઓના વિયોગ વડે વગર દમડીએ જાવે જે વખતે તે ગયો તે વખતની સ્થિતિ અજ્ઞાન દષ્ટિએ આંખમાં આંસુ આવે તેવી વર્ણવી જણાવ્યું કે “આ વખતે પણ ધર્મમાં લક્ષ રાખ્યું હતું, દિવસનો અમુક ભાગ તેમાં રોકતો હતો, તે લક્ષ્મી કે એવી લાલચે નહિ; પરંતુ સંસારદુઃખથી એ તારનાર સાધન છે એમ ગણીને. મોતનો ભય ક્ષણ પણ દૂર નથી, માટે એ કર્તવ્ય જેમ અને તેમ ત્વરાથી કરી લેવું, એ મારી મુખ્ય નીતિ હતી. દુરાચારથી કંઈ સુખ નથી; મનની તૃપ્તિ નથી; અને આત્માની મલિનતા છે. એ તત્ત્વ ભણી મેં મારું લક્ષ દોરેલું હતું.” પછી પોતાની સમૃદ્ધિ તથા વર્તમાન સુખ અને સદાચારના નિયમો બ્રાહ્મણને જણાવી કહ્યું: “હું બહુ વિચારી વિચારી વ્યાપાર વહીવટ કરતો હતો, તોપણ મારે આરંભોપાધિ, અનીતિ અને લેશ પણ કપટ સેવવું પડ્યું નથી, એમ તો નથી જ. અનેક પ્રકારનાં આરંભ અને કપટ મારે સેવવાં પડ્યાં હતાં. આપ જો ધારતા હો કે દેવોપાસનથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવી, તો તે જો પુણ્ય ન હોય તો કોઈ કાળે મળનાર

નથી. પુણ્યથી પામેલી લક્ષ્મી વડે મહારંભ, કપટ અને માન પ્રમુખ વધારવાં તે મહાપાપનાં કારણ છે; પાપ નરકમાં નાખે છે. પાપથી આત્મા મહાન મનુષ્યદેહ એળે ગુમાવી દે છે. લક્ષ્મીની અને તે વડે આખા સંસારની ઉપાધિ ભોગવવી તે હું ધારું છઉં કે વિવેકી આત્માને માન્ય ન હોય. જેમ આપની ઇચ્છા હોય તેમ કરો. આપ વિદ્વાન છો. હું વિદ્વાનને ચાહું છઉં. આપની અભિલાષા હોય તો ધર્મધ્યાનમાં પ્રસક્ત થઈ સહકુટુંબ અહીં ભલે રહો.”

પછી પોતાના સામાન્ય વિચારો તે બ્રાહ્મણને કહે છે:

“જેઓ માત્ર લક્ષ્મીને ઉપાર્જન કરવામાં કપટ, લોભ અને માયામાં મુંઝાયા પડ્યા છે તે બહુ દુઃખી છે. તેનો તે પૂરો ઉપયોગ કે અધૂરો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. માત્ર ઉપાધિ જ ભોગવે છે. તે અસંખ્યાત પાપ કરે છે. તેને કાળ અચાનક ઉપાડી જાય છે. અધોગતિ પામી તે જીવ અનંત સંસાર વધારે છે. મળેલો મનુષ્યદેહ નિર્માલ્ય કરી નાખે છે જેથી તે નિરંતર દુઃખી જ છે.

“જેઓએ પોતાનાં ઉપજીવિકા જેટલાં સાધન માત્ર અદ્વારંભથી રાખ્યાં છે, શુદ્ધ એકપત્નીવ્રત, સંતોષ, પરાત્માની રક્ષા, યમ, નિયમ, પરોપકાર, અદ્વ્ય રાગ, અદ્વ્ય દ્રવ્યમાયા અને સત્ય તેમજ શાસ્ત્રાધ્યયન રાખેલ છે, જે સત્પુરુષોને મેલે છે, જેણે નિર્ગ્રંથતાનો મનોરથ રાખ્યો છે, બહુ પ્રકારે કરીને સંસારથી જે ત્યાગી જેવા છે, જેના વૈરાગ્ય અને વિવેક ઉત્કૃષ્ટ છે તેવા પુરુષો પવિત્રતામાં સુખ-પૂર્વક કાળ નિર્ગમન કરે છે.

“સર્વ પ્રકારના આરંભ અને પરિગ્રહથી જેઓ રહિત થયા છે, દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી જેઓ અપ્રતિબંધપણે વિચરે છે, શત્રુ-મિત્ર પ્રત્યે જે સમાન દૃષ્ટિવાળા છે અને શુદ્ધ આત્મ-ધ્યાનમાં જેમનો કાળ નિર્ગમન થાય છે, અથવા સ્વાધ્યાય ધ્યાનમાં જે લીન છે, એવા જિતેન્દ્રિય અને જિતકષાય તે નિર્ગ્રંથો પરમ સુખી છે.

“સર્વ ધનધાતી કર્મનો ક્ષય જેમણે કર્યો છે, ચાર કર્મ પાતળાં જેનાં પડયાં છે; જે મુક્ત છે, જે અનંતજ્ઞાની અને અનંતદર્શી છે તે તો સંપૂર્ણ સુખી જ છે. મોક્ષમાં તેઓ અનંત જીવનનાં અનંત સુખમાં સર્વ કર્મવિરક્તતાથી ખિરાજે છે.

“આમ સત્પુરુષોએ કહેલો મત મને માન્ય છે. પહેલો તો મને ત્યાજ્ય છે. ખીજો હમણાં માન્ય છે; અને ઘણે ભાગે એ ગ્રહણ કરવાનો મારો બોધ છે. ત્રીજો બહુમાન્ય છે. અને ચોથો તો સર્વમાન્ય અને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે.

“જે વિવેકીઓ આ સુખ સંબંધી વિચાર કરશે તેઓ બહુ તત્ત્વ અને આત્મશ્રેણિની ઉત્કૃષ્ટતાને પામશે. એમાં કહેલા અદ્વારંભી, નિરારંભી અને સર્વમુક્ત લક્ષણો લક્ષ્યપૂર્વક મનન કરવા જેવાં છે. જેમ બને તેમ અદ્વારંભી થઈ સમભાવથી જનસમુદાયના હિત ભણી વળવું; પરાંપકાર, દયા, શાંતિ, ક્ષમા અને પવિત્રતાનું સેવન કરવું એ બહુ સુખદાયક છે. નિર્ઐશ્યતા વિષે તો વિશેષ કહેવાનું નથી. મુક્તાત્મા અનંત સુખમય જ છે.”

‘અમૂલ્ય તત્ત્વવિચાર’ નામના કાવ્યમાં મનુષ્યભવની દુર્લભતા દર્શાવી તે વ્યર્થ વહી ન જાય, કાદ્વપનિક સુખ શોધવામાં મોક્ષસાધન રહી ન જાય તે વિષે ચેતવણી આપી છે; સંસારમાં લક્ષ્મી, અધિકાર, કુટુંબપરિવારની વૃદ્ધિને મહાભાગ્ય માનવામાં આવે છે અને તે માટે આખો મનુષ્યભવ હારી જાય છે તેનો વિચાર કરવા સૂચના જણાવી આત્મિક આનંદ ગમે ત્યાંથી પ્રાપ્ત કરવા સૂચવ્યું છે. આત્મવિચાર જોગે તેવો વિચાર પ્રેરતાં જણાવે છે:

“હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું ?
કોના સંબંધે વળગણા છે ? રાખું કે એ પરિહરું ?
એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંત ભાવે જો કર્યાં,
તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનનાં સિદ્ધાંત-તત્ત્વ અનુભવ્યાં.”

કોઈ આત્મઅનુભવી પુરુષના વચન ઉપર વિશ્વાસ કરવાથી આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાવી, છેલ્લી બે લીટી હૃદયમાં લખી રાખવા યોગ્ય લખી છે:

“રે ! આત્મ તારો ! આત્મ તારો ! શીઘ્ર એને ઓળખો;

સર્વાત્મમાં સમ દષ્ટિ દોઃ આ વચનને હૃદયે લખો.”

‘જિતેન્દ્રિયતા’ પાઠ નિબંધના રૂપે મનને વશ કરવા વિષે બહુ ઉપયોગી સૂચનાઓ સહિત લખાયેલો છે:

“મન કોઈથી જ અકસ્માત જીતી શકાય છે, નહીં તો ગૃહસ્થાશ્રમે અભ્યાસે કરીને જીતાય છે; એ અભ્યાસ નિર્ઘ્રંથતામાં બહુ થઈ શકે છે; છતાં સામાન્ય પરિચય કરવા માંગીએ તો તેનો મુખ્ય માર્ગ આ છે કે તે જે દુરિચ્છા કરે તેને ભૂલી જવી; તેમ કરવું નહીં. તે જ્યારે શબ્દ સ્પર્શાદિ વિલાસ ધૃષ્ટે, સારે આપવા નહીં. ટૂંકામાં આપણે એથી દોરાવું નહીં પણ આપણે એને દોરવું; મોક્ષમાર્ગ ચિંતવ્યામાં રોકવું. જિતેન્દ્રિયતા વિના સર્વ પ્રકારની ઉપાધિ ઊભી જ રહી છે. ત્યાગે ન લાગ્યા જેવો થાય છે, લોકલજ્ઞાને તેને સેવવો પડે છે. માટે અભ્યાસે કરીને પણ મનને સ્વાધીનતામાં લઈ અવશ્ય આત્મહિત કરવું.”

‘બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ’ એ પાઠમાં બ્રહ્મચર્યરૂપી એક સુંદર ઝાડ અને તેને રક્ષા કરનારી નવ વિધિઓ તેને નવ વાડનું રૂપ આપી આચાર પાળવામાં વિશેષ સ્મૃતિ રહી શકે એવી સરળતા કરી છે.

‘સનતકુમાર’ નું ચરિત્ર અશુચિભાવના દર્શાવવા બે પાઠમાં લખ્યું છે. સનતકુમાર ચક્રવર્તીનું રૂપ જોવા બે દેવો સ્વર્ગમાંથી આવ્યા હતા, જોઈને આનંદ પામ્યા પરંતુ પૂર્વનાં પાપને લઈને તથા આ કાયાના મદ સંગંધી મેળવણુ થવાથી બે ઘડીમાં ચક્રવર્તીની કાયા ઝેરમય થઈ ગઈ. “કાયાનો આવો પ્રપંચ જોઈને સનતકુમારને

અંતઃકરણમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. આવીને આવી અશુચિ સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્રાદિનાં શરીરમાં રહી છે. એ સધળું મોહ, માન કરવા યોગ્ય નથી, એમ વિચારી તે છ ખંડની પ્રભુતા ત્યાગી ચાલી નીકળ્યા. સાધુરૂપે જ્યારે વિચરતા હતા ત્યારે તેઓને મહારોગ ઉત્પન્ન થયો. તેના સત્યત્વની પરીક્ષા લેવાને કોઈ દેવ ત્યાં વૈદરૂપે આવ્યો ને કહ્યું જો ધૃષ્ટિ હોય તો તત્કાળ હું તે રોગને ટાળી આપું. સાધુ બોલ્યાઃ “હે! વૈદ, કર્મ રૂપી રોગ મહાઉન્મત્ત છે; એ રોગ ટાળવાની તમારી જો સમર્થતા હોય તો ભલે મારો એ રોગ ટાળો, એ સમર્થતા ન હોય તો આ રોગ ભલે રહ્યો. મળમૂત્ર, નર્ક, હાડ, માંસ, પર અને શ્લેષ્મથી જેનું બંધારણ ટક્યું છે, ત્વચાથી માત્ર જેની મનોહરતા છે તે કાયાનો મોહ, ખરે! વિભ્રમ જ છે.”

‘અત્રીશ યોગ’ આત્માને ઉજ્જવળ કરવા માટે અત્રીશ બોલ આ પાઠમાં જણાવ્યા છે. એકેક યોગ અમૂલ્ય છે. સધળા સંગ્રહ કરનાર પરિણામે અનંત સુખને પામે છે. જેમકે: મમત્વનો ત્યાગ કરવો, ગુપ્ત તપ કરવું, સમક્તિ શુદ્ધ રાખવું, શુદ્ધ કરણીમાં સાવધાન થવું, આપત્તિકાળે પણ ધર્મનું દૃઢત્વ ત્યાગવું નહીં, મરણકાળે આરાધના કરવી ઇત્યાદિ.

‘મોક્ષસુખ’ નામના પાઠમાં શાસ્ત્રાધારે એક કથા લખી છે: ભગવાનને ગૌતમ સ્વામીએ મોક્ષના અનંત સુખ વિષે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ભગવાને ઉત્તરમાં કહ્યું: “ગૌતમ, એ અનંત સુખ હું જાણું છઉં; પણ તે કહી શકાય એવી અહીં આગળ કંઈ ઉપમા નથી. જગતમાં એ સુખના તુલ્ય કોઈ વસ્તુ કે સુખ નથી.”

એક ભીલે રાજને વનમાં પાણી પાયાથી તેના પર પ્રસન્ન થઈને રાજનગરમાં તેને રાજ લઈ ગયો અને અનેક વસ્તુઓ ખાવાની, જોવાની, સુંઘવાની તેને આપી પણ સગાંવહાલાં સાંભરતાં તે છાનો-માનો વનમાં જતો રહ્યો. ત્યાં તેનાં સગાંએ પૂછ્યું: “તું ક્યાં હતો?”

ભીલે કહ્યું: “અહુ સુખમાં; ત્યાં મેં અહુ વખાણવા લાયક વસ્તુઓ જોઈ.”

કુટુંબીઓએ ફરી પૂછ્યું: “પણ તે કેવી તે તો અમને કહે?”

ભીલ કહે: “શું કહું, અહીં એવી એક વસ્તુ જ નથી.” ઘણી વસ્તુઓ-શંખલા, છીપ, કોડાં બતાવી તેમણે વારંવાર પૂછ્યું પણ તે કહી શક્યો નહીં; તેમ અનુપમેય મોક્ષને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમય નિર્વિકારી મોક્ષનાં સુખના અસંખ્યાતમા ભાગને પણ યોગ્ય ઉપમા અપાય તેવું અહીં કોઈ સુખ નથી. ક્ષણિક સુખ સંબંધી વિચાર આડે સત્સુખનો વિચાર આવી શકતો નથી.

‘ધર્મધ્યાન’ વિષે ત્રણ પાઠમાં ચાર ભેદ, ચાર લક્ષણો, ચાર આલંબન અને ચાર અનુપ્રેક્ષા એમ સોળ પ્રકારે હિતકારી અને ઉપયોગી વર્ણન કર્યું છે. એ ધ્યાન વડે કરીને આત્મા મુનિત્વભાવમાં નિરંતર પ્રવેશ કરે છે. એમાંના કેટલાક ભાવ સમજવાથી તપ, શાંતિ, ક્ષમા, દયા, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનનો અહુ અહુ ઉદય થશે.

‘જ્ઞાન સંબંધી એ જોલ’ નામના ચાર પાઠમાં નીચેના પ્રશ્નોની ચર્ચા ટૂંકામાં વિચારણાની વૃદ્ધિ થાય તે પ્રકારે કરી છે:

- (૧) જ્ઞાનની શી આવશ્યકતા છે?
- (૨) જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં કંઈ સાધન છે?
- (૩) તેને અનુકૂળ દ્રવ્ય, દેશ, કાળ, ભાવ છે?
- (૪) તે ક્યાં સુધી અનુકૂળ છે?
- (૫) વિશેષ વિચારમાં એ જ્ઞાનના ભેદ કેટલા છે?
- (૬) જાણવા રૂપ છે શું?
- (૭) એના વળી કેટલા ભેદ છે?
- (૮) જાણવાનાં સાધન ક્યાં ક્યાં છે?
- (૯) કયો કયો વાટે તે સાધનો પ્રાપ્ત કરાય છે?
- (૧૦) એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કે પરિણામ શું છે?

‘પંચમ કાળ’ નામના પાઠમાં આ કળિકાળમાં કેવું વર્તન આ ભરતક્ષેત્રે થવું જોઈએ તેને માટે સત્પુરુષોએ કેટલાક વિચારો જણાવ્યા છે તે અનુસાર પ્રત્યક્ષ આપણી નજરે જણાય તેવી પડતીની નિશાનીઓ ગણાવી છે. છેવટે જણાવ્યું છે કે “પંચમ કાળનું આવું સ્વરૂપ જાણીને વિવેકી પુરુષો તત્ત્વને ગ્રહણ કરશે. કાળાનુસાર ધર્મ-તત્ત્વ શ્રદ્ધા પામીને ઉચ્ચ ગતિ સાધી પરિણામે મોક્ષ સાધશે. નિર્ગ્રંથ પ્રવચન, નિર્ગ્રંથ ગુરુ ઇત્યાદિ ધર્મતત્ત્વ પામવાનાં સાધનો છે. એની આરાધનાથી કર્મની વિરાધના છે.”

‘તત્ત્વાવખોધ’ વિષે ૧૭ પાઠ લખી તેમાં નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જણાવ્યાની જરૂર જણાવા લાગે છે: “નિર્ગ્રંથ પ્રવચનનો જે જે સૂક્ષ્મ ખોધ છે, તે તત્ત્વની દૃષ્ટિએ નવતત્ત્વમાં શમાઈ જાય છે; તેમજ સઘળા ધર્મમતોના સૂક્ષ્મ વિચાર એ નવતત્ત્વ વિજ્ઞાનના એક દેશમાં આવી જાય છે. આત્માની જે અનંત શક્તિઓ ઢંકાઈ રહી છે તેને પ્રકાશિત કરવા અર્હત લગવાનનો પવિત્ર ખોધ છે; એ અનંત શક્તિઓ ત્યારે પ્રકુલિત થાય કે જ્યારે નવતત્ત્વ વિજ્ઞાનમાં પારાવાર જ્ઞાની થાય.”

વર્તમાન સ્થિતિ વર્ણવતાં તેઓ જણાવે છે:

“મહાવીર લગવંતના શાસનમાં બહુ મતમતાંતર પડી ગયા છે, તેનું મુખ્ય કારણ તત્ત્વજ્ઞાન બાળીથી ઉપાસક વર્ગનું લક્ષ ગયું એ છે. માત્ર ક્રિયાબાવ પર રાચતા રહ્યા; જેનું પરિણામ દૃષ્ટિગોચર છે. વર્તમાન શોધમાં આવેલી પૃથ્વીની વસતિ લગભગ દોઢ અબજની ગણાઈ છે; તેમાં સર્વ ગચ્છતી મળીને જૈનગ્રંથ માત્ર વીશ લાખ છે. એ ગ્રંથ તે શ્રમણોપાસક છે. એમાંથી હું ધારું છું કે નવ તત્ત્વને પઠન રૂપે એ હજાર પુરુષો પણ માંડ જાણતા હશે; મનન અને વિચારપૂર્વક તો આંગળીને ટેરવે ગણી શકીએ તેટલા પુરુષો પણ જાણતા નહીં હશે. ...એ નવતત્ત્વ વિચાર સંબંધી પ્રત્યેક મુનિને મારી વિજ્ઞપ્તિ છે કે વિવેક અને ગુરુગમ્યતાથી એનું જ્ઞાન વિશેષ

વૃદ્ધિમાન કરવું; એથી તેઓનાં પવિત્ર પંચ મહાવ્રત દઢ થશે; જિનેશ્વરના વચનામૃતના અનુપમ આનંદની પ્રસાદી મળશે; મુનિત્વ-આચાર પાળવામાં સરળ થઇ પડશે; જ્ઞાન અને ક્રિયા વિશુદ્ધ રહેવાથી સમ્યક્ત્વનો ઉદય થશે; પરિણામે ભવાંત થઇ જશે.” “નવતત્ત્વ એટલે તેનું એક સામાન્ય ગુંથનયુક્ત પુસ્તક હોય તે નહીં; પરંતુ જે જે સ્થળે જે જે વિચારો જ્ઞાનીઓએ પ્રણીત કર્યા છે, તે તે વિચારો નવતત્ત્વમાંના અમુક એક એ કે વિશેષ તત્ત્વના હોય છે.”

એક સમર્થ વિદ્વાન સાથે શ્રીમદ્ને નિર્ગ્રંથ પ્રવચનની અમત્કૃતિ વિષે વાતચીત થયેલી તેમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય કે ઉપત્તેવા વિધનેવા, ધ્રુવેવા-એ લખ્ધિ વાક્યને અનુસાર જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, જીવ નાશ પામે છે, અને જીવ નિત્ય કે ધ્રુવ છે એમ હા પાડીને પછી જીવ ઉત્પન્ન નથી થતો, જીવ નાશ નથી પામતો અને જીવ ધ્રુવ નથી એમ હા પાડતાં અઢાર દોષ આવે છે એમ તે વિદ્વાને વિસ્તારથી જણાવ્યું તેની સ્થાદ્વાદ્વારા કેવી રીતે ‘હા’ અને ‘ના’ પાડતાં છતાં કોઈ દોષ ન આવે તે વિષે સૂક્ષ્મ ચર્ચા થોડા વિચારે પણ સમગ્રય તેવી સરળતાથી ત્રણ ચાર પાઠમાં કરી છે. અને ન્યાયના ગ્રંથોમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય સંસ્કારો વાચક અને શ્રોતાને પડે તે શૈલીથી તે પાઠ લખાયા છે. છેવટે, તત્ત્વાવબોધના પાઠો કેવા ઉદ્દેશથી લખ્યા છે તે પોતે જણાવે છે:

“જે જે હું કહી ગયો તે કંઈ કેવળ જૈનકુળથી જન્મ પામેલા પુરુષને માટે નથી. પરંતુ સર્વને માટે છે. તેમ આ પણ નિઃશંક માનજો કે હું જે કહું છઉં તે અપક્ષપાતે અને પરમાર્થ બુદ્ધિથી કહું છઉં.

“તમને જે ધર્મતત્ત્વ કહેવાનું છે તે પક્ષપાત કે સ્વાર્થ બુદ્ધિથી કહેવાનું મને કંઈ પ્રયોજન નથી, પક્ષપાત કે સ્વાર્થથી હું તમને અધર્મતત્ત્વ બોધી અધોગતિને શા માટે સાધું? વારંવાર તમને હું

નિર્ગથનાં વચનામૃતો માટે કહું છઉં, તેનું કારણ તે વચનામૃતો તત્ત્વમાં પરિપૂર્ણ છે, તે છે. જૈનમતપ્રવર્તકો પ્રતિ મારે કંઈ રાગ યુદ્ધિ નથી, કે એ માટે પક્ષપાતે હું કંઈ પણ તમને કહું; તેમજ અન્યમતપ્રવર્તકો પ્રતિ મારે કંઈ વૈર યુદ્ધિ નથી, કે મિથ્યા એનું ખંડન કરું. યત્નેમાં હું તો મંદમતિ મધ્યસ્થ રૂપ છઉં. બહુ બહુ મનનથી અને મારી મતિ જ્યાં સુધી પહોંચી ત્યાં સુધીના વિચારથી હું વિનયથી કહું છઉં, કે પ્રિય ભવ્યો ! જૈન જેવું એકંકે પૂર્ણ અને પવિત્ર દર્શન નથી, વીતરાગ જેવો એકંકે દેવ નથી, તરીને અનેક દુઃખથી પાર પામવું હોય તો એ સર્વસ્વ દર્શન રૂપ કલ્પવૃક્ષને સેવો. ... આમ કહેવાનું કારણ શું ? તો માત્ર તેની પરિપૂર્ણતા, નિરાગીતા, સત્યતા અને જગદ્ભૂતિષિતા.”

“પરંતુ જગત મોહાંધ છે; મતભેદ છે ત્યાં અંધારું છે, મમત્વ કે રાગ છે ત્યાં સત્ય તત્ત્વ નથી.

“હું એક મુખ્ય વાત તમને કહું છઉં કે જે મમત્વ રહિતની અને ન્યાયની છે. તે એ કે ગમે તે દર્શન તમે માનો; ગમે તો પછી તમારી દષ્ટિમાં આવે તેમ જૈનને કહો, સર્વ દર્શનનાં શાસ્ત્રતત્ત્વને જુઓ, તેમ જૈન તત્ત્વને પણ જુઓ. સ્વતંત્ર આત્મિક શક્તિએ જે યોગ્ય લાગે તે અંગીકાર કરો. મારું કે બીજા ગમે તેનું ભલે એકદમ તમે માન્ય ન કરો, પણ તત્ત્વને વિચારો.”

‘સમાજની અગત્ય’ વિષેના પાઠમાં અંગ્રેજોના ઉત્સાહ અને એ ઉત્સાહમાં અનેકનું મળવું એ તેમના વિજયનું કારણ દષ્ટાંત રૂપ આપી ધર્મની ઉન્નતિ માટે એકત્ર થવા પ્રેરણા કરતાં પોતે જણાવે છે:

“કળા કૌશલ્યો શોધવાનો હું અહીં બોધ કરતો નથી; પરંતુ સર્વસ્વ ભગવાનનું કહેલું ગુપ્ત તત્ત્વ પ્રમાદ સ્થિતિમાં આવી પડ્યું છે તેને પ્રદર્શિત કરવા, તથા પૂર્વાચાર્યોનાં ગુંથેલાં મહાન શાસ્ત્રો એકત્ર

કરવા, પડેલા ગચ્છના મતમતાંતરને ટાળવા તેમજ ધર્મવિદ્યાને પ્રકુલિત કરવા સદાચરણી શ્રીમંત અને ધીમંત બન્નેએ મળીને એક મહાન સમાજ સ્થાપન કરવાની અવશ્ય છે, એમ દર્શાવું છું. પવિત્ર સ્યાદ્વાદ મતનું ઢંકાયેલું તત્ત્વ પ્રસિદ્ધિમાં આણુવા જ્યાંસુધી પ્રયોજન નથી, ત્યાંસુધી શાસનની ઉન્નતિ નથી. મહાન સમાજના અંતર્ગત ઉપસમાજ સ્થાપવા. વાડામાં બેસી રહેવા કરતાં મતમતાંતર તજી એમ કરવું ઉચિત છે. હું ધમ્મું છઉં કે તે કૃત્યની સિદ્ધિ થઈ જૈનના અંતર્ગચ્છ મતભેદ ટળો; સત્ય વસ્તુ ઉપર મનુષ્યમંડળનું લક્ષ આવે; અને મમત્વ જાઓ ! ”

‘ મનોનિગ્રહનાં વિધન ’ નામના પાઠમાં અઢાર પાપસ્થાનક ક્ષય કરવામાં પણ વિધનકર્તા તથા આત્મસાર્થકતા અટકાવતા એવા અઢાર બોલ ગણાવ્યા છે અને તે ત્યાગવા પ્રેરણા કરી છે.

‘ સ્મૃતિમાં રાખવા યોગ્ય મહાવાક્યો ’ એ દશ અનુભવપૂર્ણ હિતકારી વાક્યોનો વિચારવા યોગ્ય પાઠ છે.

‘ વિવિધ પ્રશ્નો ’ નામના પાંચ પાઠ પ્રશ્નોત્તર રૂપે નિર્ગ્રંથ પ્રવચનની સિદ્ધાંત પ્રવેશિકાની ગરજ સારે તેવા છે. તે ઉપરાંત અન્ય દર્શનોનાં વ્રત અને માન્યતાની કંઈકે સરખામણી પણ તેમાં છે.

‘ જિનેશ્વરની વાણી ’ એ કાવ્ય શાસ્ત્ર વાંચતાં પહેલાં મંગળાચરણમાં બોલવા યોગ્ય મનોહર ભાષામાં મનહર છંદમાં લખેલું છે.

‘ પૂર્ણમાલિકામંગળ ’ એ છેલ્લું કાવ્ય અંતિમ મંગલરૂપ બે કડીમાં લખેલું રહસ્યપૂર્ણ સમાપ્તિદર્શક છે.

ભાવના યોધ

‘મોક્ષમાળા’ સં. ૧૯૪૦ માં લખાઈ અને સં. ૧૯૪૪ માં છપાઈને બહાર પડી. આટલો ચાર વર્ષનો વિલંબ થાય તેમ હોવાથી સં. ૧૯૪૨માં જ ‘ભાવના યોધ’ મોક્ષમાળા પછી લખાયા છતાં તે વર્ષમાં પ્રસિધ્ધ થયો, અને મોક્ષમાળાના અગાઉથી થયેલા ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે મોકલવામાં આવ્યો હતો. ગ્રંથ ટૂંકા છતાં વૈરાગ્યથી ભરપૂર છે અને કથાઓદ્વારા ભાવનાઓનું વર્ણન આપેલું હોવાથી ચિંતાકર્ષક અને ઊંડી અસર કરે તેવો આનંદદાયક અન્યો છે. પાત્રતા પામવાનું અને ક્રોધાદિ કષાય દૂર કરવાનું આ ગ્રંથ ઉત્તમ સાધન છે.

ટૂંકા ઉપોદ્ધાતમાં ખરું સુખ મહાત્માઓનો યોધ અને ખાસ કરીને મહાવીરનો માનવા યોગ્ય યોધ તથા મોક્ષને અર્થે એ સર્વનો ઉપદેશ છે એમ જણાવી, મોક્ષમાળામાં ‘બાર ભાવના’ વિષે લખેલો પાઠ મૂક્યો છે. પછી બન્ને ગ્રંથોનું પ્રયોજન ટૂંકામાં બહુ સુંદર રીતે દર્શાવ્યું છે:

“ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમ સુશીલનો ઉપદેશ કરનારા પુરુષો કંઈ ઓછા થયા નથી; તેમ આ ગ્રંથ કંઈ તેથી ઉત્તમ વા સમાનતા રૂપ નથી; પણ વિનયરૂપે તે ઉપદેશકોના ધુરંધર પ્રવચનો આગળ કનિષ્ઠ છે. આ પણ પ્રમાણભૂત છે કે પ્રધાન પુરુષની સમીપ અનુચરવું અવશ્ય છે; તેમ તેવા ધુરંધર ગ્રંથનું ઉપદેશખીજ રોપાવા અંતઃકરણ કોમલ કરવા આવા ગ્રંથનું પ્રયોજન છે.

“તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ સુશીલની પ્રાપ્તિ માટે અને પરિણામે અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે જે જે સાધ્ય સાધનો શ્રમણ ભગવંત જ્ઞાતપુત્રે પ્રકાશ્યાં છે, તેનો સ્વદપતાથી કિંચિત્ તત્ત્વ સંચય કરી, તેમાં મહાપુરુષોનાં નાનાં ચરિત્રો એકત્ર કરી આ ભાવનાભોધ તથા મોક્ષમાળાને વિભૂષિત કરી છે, તે ‘વિદગ્ધમુખમંડનં ભવતુ.’”

પ્રથમ અનિત્ય ભાવનામાં ‘ભિખારીનો ખેદ’ નામનો મોક્ષમાળાનો પાઠ મૂકી છેવટે પ્રમાણશિક્ષા આપી સ્વપ્ન અને સંસાર બન્ને શોકમય અને ચપળ સાબિત કરી યુદ્ધિમાન પુરુષો આત્મશ્રેય શોધે છે એમ ઉપદેશ્યું છે.

બીજી અશરણુ ભાવનાના દૃષ્ટાંતમાં પણ મોક્ષમાળામાંની અનાથી મુનિ અને શ્રેણિક રાજની કથા આપી “સંસારમાં છવાઈ રહેલી અનંત અશરણુતાનો ત્યાગ કરી સત્ય શરણરૂપ ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમ સુશીલને સેવા. અંતે એ જ મુક્તિના કારણ રૂપ છે” એમ ઉપદેશ દર્શાવ્યો છે.

ત્રીજી એકત્વ ભાવના વણવી છે. તેમાં નમિ રાજર્ષિ અને વિપ્રના વેશે આવેલા શકેન્દ્રનો સંવાદ આપ્યો છે. ઇન્દ્રે અનેક રીતે પરીક્ષા કરી જોઈ પણ નમિ રાજર્ષિનો વૈરાગ્ય અને સુદૃઢતા જોઈને આનંદપામ્યો તથા સ્તુતિ કરવા લાગ્યો: “હે મહાયશસ્વી, મોટું આશ્ચર્ય છે કે તે ક્રોધને જીત્યો. અહો ! તે અહંકારનો પરાજય કર્યો. આશ્ચર્ય ! તે

માયાને ટાળી. આશ્ચર્ય ! તેં લોભને વશ કીધો. આશ્ચર્ય ! તારું સરળપણું. આશ્ચર્ય ! તારું નિર્ભયત્વપણું. આશ્ચર્ય ! તારી પ્રધાન ક્ષમા. આશ્ચર્ય ! તારી નિર્લોભતા. ”

પ્રમાણુ શિક્ષામાં શુદ્ધ અને અખંડ વૈરાગ્યના વેગવાળાં નમિરાજનાં વચનોનો સાર લખ્યો છે: “ હે વિપ્ર ! તું જે જે વસ્તુઓ મારી છે એમ કહેવરાવે છે તે તે વસ્તુઓ મારી નથી. હું એક જ છઉં, એકલો જ નાર છઉં; અને માત્ર પ્રશંસનીય એકત્વને જ આહું છઉં. ” તે એકત્વ શાથી પામ્યા તે દર્શાવતું નમિરાજનું ચરિત્ર હુંકામાં પ્રમાણુ શિક્ષામાં આપ્યું છે; તે અનાયિ મુનિના ચરિત્રને મળતું વૈરાગ્યપ્રેરક અને ચેતાવનાર છે. તેનો સાર એક જ કડીમાં છેવટે આપ્યો છે:

“ રાણી સર્વ મળી સુચંદન ઘસી, ને ચર્યવામાં હતી,
ખૂઝ્યો ત્યાં કકળાટ કંકણુતણો, શ્રોતી નમી ભૂપતિ;
સંવાદે પણ ઇન્દ્રથી દઢ રહ્યો, એકત્વ સાચું કર્યું,
એવા એ મિથિલેશનું ચરિત્ર આ સંપૂર્ણ અત્રે થયું. ”

શ્રી દત્તાત્રયે કરેલા ચોવીસ ગુરુમાં જે કન્યાએ કંકણોનો ખડખડાટ દૂર કરવા એક સિવાય બાકીનાં બધાં દૂર કર્યા હતાં તે કથાની સ્મૃતિ આપે તેવી તથા તત્ત્વજ્ઞાની રાજર્ષિ જનક વિદેહીની મિથિલા નગરી દેવની માયાથી બળતી દેખાઈ છતાં, મારું કંઈ બળતું નથી એમ માની નિશ્ચિત રહ્યા અને ઋષિઓ માળા, પોથી કે પથારી લેવા દોડ્યા હતા તે દૃષ્ટાંતને મળતી ‘ઉત્તરાધ્યયન’ નામના જૈનશાસ્ત્રમાંથી લીધેલી અને સંસ્કારેલી સુંદર નમિ રાજર્ષિની આ કથા છે.

ચોથી અન્યત્ર ભાવના વર્ણવી તેના દૃષ્ટાંતમાં ભરત ચક્રવર્તીનો વૈભવ દર્શાવી, સર્વોગે શોભિતા શણગાર છતાં હાથની એક આંગળીમાંથી વીંટી નીકળી પડી તેથી આંગળી અડવી જણાઈ એટલે ભરતેશ્વરને વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિનું નિમિત્ત બન્યું અને કેવી વિચારણાથી કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ તેનું આખેહૂબ ચિત્ર આપ્યું છે:

“ અહોહો ! કેવી વિચિત્રતા છે કે જૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુને ટીપીને કુશળતાથી ઘડવાથી મુદ્રિકા બની; એ મુદ્રિકા વડે મારી આંગળી સુંદર દેખાઈ; એ આંગળીમાંથી મુદ્રિકા નીકળી પડતાં એથી વિપરીત દેખાવ દીધો; વિપરીત દેખાવથી અશોભ્યતા અને અડવાપણું ખેદરૂપ થયું. અશોભ્ય દેખાવાનું કારણ માત્ર વીંટી નહીં એ જ હતું કે ? જે વીંટી હતી તે એવી અશોભા હું ન જોત. એ મુદ્રિકા વડે મારી આ આંગળી શોભા પામી; એ આંગળી વડે આ હાથ શોભે છે; અને એ હાથ વડે આ શરીર શોભા પામે છે. ત્યારે એમાં હું શોભા કોની ગણું ? અતિ વિરમ્યતા ! મારી આ મનાતી મનોહર કાંતિને વિશેષ દીક્ષ કરનાર મણિ-માણિક્યાદિનાં અલંકારો અને રંગભેરંગી વસ્ત્રો હતાં. એ કાંતિ મારી ત્વચાની શોભા ઠરી; એ ત્વચા શરીરની ગુપ્તતા ઢાંકી સુંદર દેખાડે છે; અહોહો ! આ મહા વિપરીતતા છે ! જે શરીરને હું મારું માનું છું તે શરીર માત્ર ત્વચા વડે, અને તે ત્વચા કાંતિ વડે, અને તે કાંતિ વસ્ત્રાલંકાર વડે શોભે છે ત્યારે શું મારા શરીરની તો કંઈ શોભા નહીં જ કે ? રૂઢિ, માંસ અને હાડનો જ કેવળ એ માળો કે ? અને એ માળો તે હું કેવળ મારો માનું છું. કેવી જૂલ ! કેવી બ્રમણ ! અને કેવી વિચિત્રતા છે ! કેવળ હું પર પુદ્ગલની શોભાથી શોભું છું. કોઈથી રમણિકતા ધરાવતું શરીર તે મારે મારું કેમ માનવું ? અને કદાપિ એમ માનીને હું એમાં મમત્વ ભાવ રાખું તે પણ કેવળ દુઃખપ્રદ અને વૃથા છે. આ મારા આત્માનો એ શરીરથી એક કાળે વિયોગ છે ! આત્મા જ્યારે બીજા દેહને ધારણ કરવા પરવરશે ત્યારે આ દેહ અહીં રહેવામાં કંઈ શંકા નથી. એ કાયા મારી ન થઈ અને નહીં થાય ત્યારે હું એને મારી માનું છઉં કે માનું એ કેવળ મૂર્ખતા છે. જેનો એક કાળે વિયોગ થવાનો છે, અને જે કેવળ અન્યત્વભાવ ધરાવે છે તેમાં મમત્વપણું શું રાખવું ? એ જ્યારે મારી થતી નથી, ત્યારે મારે એનાં થવું શું ઉચિત છે ?

નહીં, નહીં. એ જ્યારે મારી નહીં, ત્યારે હું એનો નહીં; એમ વિચારું, દહ કરું, અને પ્રવર્તન કરું, એમ વિવેક બુદ્ધિનું તાત્પર્ય છે. આ આખી સૃષ્ટિ અનંત ચીજથી અને અનંત પદાર્થોથી ભરેલી છે; તે સઘળા પદાર્થ કરતાં જેના જેટલી કોઈ પણ વસ્તુ પર મારી પ્રિયતા નથી, તે વસ્તુ તે મારી ન થઈ, તો પછી બીજી કઈ વસ્તુ મારી હોય ? અહો ! હું બહુ ભૂલી ગયો. મિથ્યા મોહમાં લથડી પડ્યો. તે નવ યૌવનાઓ, તે માનેલા કુળદીપક પુત્રો, તે અઢળક લક્ષ્મી, તે છ ખંડનું મહાન રાજ્ય—એ મારાં નથી. એમાંનું લેશ માત્ર મારું નથી. એમાં મારો કિંચિત્ ભાગ નથી. જે કાચાથી હું એ સઘળી વસ્તુઓનો ઉપભોગ લઉં છું, તે ભોગ્ય વસ્તુ જ્યારે મારી ન થઈ, ત્યારે બીજી—મારી માની ખેડેલો—વસ્તુ સ્નેહી, કુટુંબી ધત્યાદિ મારાં શું થનાર હતાં ? નહીં, કંઈ જ નહીં. એ મમત્વ ભાવ મારે જોઈતો નથી ! એ પુત્ર, એ મિત્ર, એ કલત્ર, એ વૈભવ અને એ લક્ષ્મીને મારે મારાં માનવાં જ નથી ! હું એનો નહીં, ને એ મારાં નહીં ! પુણ્યાદિ સાધીને મેં જે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી તે તે વસ્તુ મારી ન થઈ એ જેવું સંસારમાં કયું ખેદમય છે ? મારાં ઉગ્ર પુણ્યત્વનું પરિણામ આ જ કે ? છેવટે એ સઘળાંનો વિયોગ જ કે ? પુણ્યત્વનું એ ફળ પામીને એની વૃદ્ધિને માટે જે જે પાપ કર્યા તે તે મારા આત્માએ ભોગવવાં જ કે ? તે પણ એકલાએ જ કે ? એમાં કોઈ સહિયારી નહીં જ કે ? નહીં, નહીં. એ અન્યત્વ ભાવ વાળા માટે થઈ ને હું મમત્વ ભાવ દર્શાવી આત્માનો અનહિતૈષી થઈ એને રોદ્ર નરકનો ભોક્તા કરું એ જેવું કયું અજ્ઞાન છે ? એવી કઈ ભ્રમણા છે ? એવો કયો અવિવેક છે ? ત્રેસઠ શલાકા પુરુષમાંનો હું એક ગણાયો, ત્યાં આવાં કૃત્ય ટાળી શકું નહીં, અને પ્રાપ્ત કરેલી પ્રભુતાને ખોઈ ખેસું, એ કેવળ અયુક્ત છે. એ પુત્રોનો, એ પ્રમદાઓનો, એ રાજવૈભવનો અને એ વાહનાદિ સુખનો મારે કશો અતુરાગ નથી ! મમત્વ નથી !

વૈરાગ્યનું રાજરાજેશ્વર ભરતના અંતઃકરણમાં આવું ચિત્ર પડ્યું કે તિમિરપટ ટળી ગયું. શુકલધ્યાન પ્રાપ્ત થયું. અશેષ કર્મ બળીને ભરમીભૂત થયાં ! મહાદિવ્ય અને સહસ્ર કિરણથી પણ અનુપમ કાંતિમાન કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું.”

પાંચમી અશુચિ ભાવનામાં સનતકુમાર ચક્રવર્તીનું દષ્ટાંત મોક્ષ-માળામાં આપ્યું છે તે છે. પ્રમાણ શિક્ષામાં કાયા અશુચિનો ભંડાર છે એમ જાણાવ્યું છે છતાં મનુષ્યદેહને સર્વ દેહોત્તમ કહેવા યોગ્ય છે. તે શાને લીધે ? કે એનાથી સિદ્ધગતિની સિદ્ધિ છે. “મેઘાવિ પુરુષો નિરંતર એ માનવત્વનો આમ જ મર્મ પ્રકાશે છે: વિવેક-બુદ્ધિના ઉદય વડે મુક્તિના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાય છે. અને એ માર્ગમાં પ્રવેશ એ જ માનવદેહની ઉત્તમતા છે. તોપણ સ્મૃતિમાન થવું યથોચિત છે કે તે દેહ કેવળ અશુચિમય તે અશુચિમય જ છે. એના સ્વભાવમાં અન્યત્વ નથી.”

છઠી સંસારભાવના વર્ણવી છે, તેમાં સંસારનું સ્વરૂપ જાણી તેમાંથી મુક્ત થયેલા બલશ્રી નામના રાજકુમાર જે મૃગાપુત્ર નામે પ્રસિદ્ધ છે તેમનું ચરિત્ર આપ્યું છે. “એ યુવરાજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા છતાં સંયતિના ગુણને પામ્યા હતા; એથી કરીને દમીશ્વર એટલે યતિમાં અગ્રેસર ગણાવા યોગ્ય હતા.” ‘ઉત્તરાધ્યયન શાસ્ત્ર’ને આધારે આ ચરિત્ર સંસારનું સ્વરૂપ અને તેથી મુક્ત થવાનો માર્ગ દર્શાવી જાડો વિચાર કરવા પ્રેરે તેવી રીતે વિસ્તારથી લખાયું છે. મહેલમાં રહીને નંગરના ચોકમાં એક મહા તપ, મહા નિયમ, મહા સંયમ, મહા શીલ અને મહા ગુણના ધામ રૂપ એક શાંત તપસ્વીને મૃગાપુત્રે જોયા, તે મુનિને નિરખી નિરખીને જોવા લાગ્યા. પછી તે એમ બોલ્યા: “ ‘હું જાણું છું કે આવું રૂપ મેં ક્યાંક દીધું છે’ અને એમ બોલતાં બોલતાં તે કુમાર શૌભનિક પરિણામને પામ્યા. મોહપટ ટળ્યું; ને ઉપશમતા પામ્યા. જાતિસ્મૃતિજ્ઞાન પ્રકાશિત થયું. પૂર્વિત

જાતિની સ્મૃતિ ઉપજવાથી તે મૃગાપુત્ર, મહારિક્ષિના ભોક્તા, પૂર્વના ચારિત્રના સ્મરણને પામ્યા. શીઘ્રમેવ તે વિષયને વિષે અણુરાગતા થયા; સંયમને વિષે રાગતા થયા. માતાપિતાની સમીપે આવીને તે બોલ્યા કે પૂર્વ જીવને વિષે મેં પાંચ મહાવ્રતને સાંભળ્યાં હતાં. નરકને વિષે જે અનંત દુઃખ છે તે પણ મેં સાંભળ્યાં હતાં. એ અનંત દુઃખથી ખેદ પામીને હું તેનાથી નિવૃત્તવાનો અભિલાષી થયો છું. સંસાર રૂપી સમુદ્રથી પાર પામવા માટે હું ગુરુજનો, મને તે પાંચ મહાવ્રત ધારણ કરવાની અનુરા દો.

કુમારનાં નિવૃત્તિથી ભરેલાં વચનો સાંભળીને માતાપિતાએ ભોગ ભોગવવાનું આમંત્રણ કર્યું. આમંત્રણ વચનથી ખેદ પામીને મૃગાપુત્ર એમ કહે છે કે અહો ! માત, અને અહો ! તાત, જે ભોગોનું તમે મને આમંત્રણ કરો છો તે ભોગ મેં ભોગવ્યા. તે ભોગ વિષફળ-કિંપાક વૃક્ષના ફળની ઉપમાથી યુક્ત છે. ભોગવ્યા પછી કડવા વિપાકને આપે છે. સદૈવ દુઃખોત્પત્તિનાં કારણ છે. આ શરીર છે તે અનિલ અને કેવલ અશુચિમય છે. અશુચિથી ઉત્પન્ન થયું છે. જીવનો એ અશાશ્વત વાસ છે, અનંત દુઃખનો હેતુ છે. રોગ, જરા અને ક્લેશાદિકનું એ શરીર ભાજન છે એ શરીરને વિષે હું કેમ રતિ કરું ? બાલપણે એ શરીર છાંડવું છે કે વૃદ્ધપણે એવો જેનો નિયમ નથી. એ શરીર પાણીના ફીણના બુદ્ધિમુદા જેવું છે. એવા શરીરને વિષે સ્નેહ કેમ યોગ્ય હોય ? મનુષ્યત્વમાં એ શરીર પામીને કોઈ, જ્વર વગેરે વ્યાધિને તેમજ જરા, મરણને વિષે ગ્રહાવું રહ્યું છે. તેમાં હું કેમ પ્રેમ બાંધું ?

જન્મનું દુઃખ, જરાનું દુઃખ, રોગનું દુઃખ, મરણનું દુઃખ, એવા કેવલ દુઃખના હેતુ સંસારને વિષે છે. ભૂમિ-ક્ષેત્ર, આવાસ, કંચન, કુર્કુબ, પુત્ર, પ્રમદા, બંધવ એ સકલને છાંડીને માત્ર ક્લેશ પામીને આ શરીરથી અવશ્યમેવ જવું છે. જેમ કિંપાક વૃક્ષનાં ફળનું પરિણામ

સુખદાયક નથી, એમ ભોગનું પરિણામ પણ સુખદાયક નથી. જેમ કોઈ પુરુષ મહાપ્રવાસને વિષે અન્નજલ અંગીકાર ન કરે એટલે કે ન લે અને ક્ષુધા-તૃષ્ણાએ કરીને દુઃખી થાય, તેમ ધર્મના અનાયરણથી પરભવને વિષે જતાં તે પુરુષ દુઃખી થાય; જન્મ, જરાદિકની પીડા પામે. મહાપ્રવાસમાં પરવરતાં જે પુરુષ અન્નજલાદિક લે તે પુરુષ ક્ષુધાતૃષ્ણાથી રહિત થઈ સુખને પામે; અલ્પ કર્મરહિત હોય; અશાતા વેદનીય રહિત હોય. હે ! ગુરુજનો, જેમ કોઈ ગૃહસ્થનું ઘર પ્રજ્વલિત થાય છે, ત્યારે ઘરનો ધણી અમૂલ્ય વસ્ત્રાદિકને લઈ જઈ, જીર્ણ વસ્ત્રાદિકને છાંડી રહેવા દે છે, તેમ લોક જળતા દેખીને જીર્ણ વસ્ત્ર રૂપ જરા-મરણને છાંડીને અમૂલ્ય આત્માને તે જળતાથી (તમે આજ્ઞા આપો એટલે હું) તારીશ.

મૃગાપુત્રનાં વચન સાંભળીને શોકાર્ત થયેલાં એનાં માતાપિતા બોલ્યાં: “હે ! પુત્ર, આ તું શું કહે છે ? ચારિત્ર પાળતાં બહુ દુર્લભ છે. ક્ષમાદિક ગુણને યતિએ ધરવા પડે છે, રાખવા પડે છે. યતનથી સાચવવા પડે છે. સંયતિએ મિત્રમાં અને શત્રુમાં સમભાવ રાખવો પડે છે. સંયતિને પોતાના આત્મા ઉપર અને પર આત્મા ઉપર સમયુક્તિ રાખવી પડે છે. અથવા સર્વ જગત ઉપર સરખો ભાવ રાખવો પડે છે એવું એ પ્રાણાતિપાત વિરતિ પ્રથમ વ્રત યાવત્ જીવતાં સુધી, પાળતાં દુર્લભ તે પાળવું પડે છે.” એમ પાંચે મહાવ્રત, રાત્રિભોજનત્યાગ, ક્ષુધા આદિ બાવીશ પરિપહ સહન કરવાં કેટલાં કઠણ છે તે દરેકના સ્વરૂપ સહિત મુસ્કેલીઓ દર્શાવી યૌવન વયને વિષે સંયમ તેને માટે દુષ્કર છે એમ માતાપિતા સાબિત કરે છે અને વૃદ્ધપણામાં ધર્મ આચરવા તેને ભલામણ કરે છે.

તેના ઉત્તરમાં તે જ્ઞાનવીર મૃગાપુત્ર કહે છે: “વિષયની વૃત્તિ ન હોય તેને સંયમ પાળવો કંઠ્યે દુષ્કર નથી. આ આત્માએ શારીરિક અને માનસિક વેદના અશાતા રૂપે અનંતવાર સહી છે,

ભોગવી છે. મહાદુઃખથી ભરેલી ભયને ઉપજાવનારી અતિ રૌદ્ર વેદના આ આત્માએ ભોગવી છે. જન્મ, જરા, મરણ એ ભયનાં ધામ છે. ચતુર્ગતિ રૂપ સંસાર-અટવિમાં ભમતાં અતિ રૌદ્ર દુઃખો મેં ભોગવ્યાં છે.”

એમ ચિસ્તારથી પૂર્વ ભવે નરકમાં ભોગવેલાં દુઃખો ત્રાસ ઉપજાવે તેવી રીતે મૃગાપુત્રે કહી બતાવ્યાં ત્યારે તેનાં જનક-જનેતા એમ બોલ્યાં: “હે! પુત્ર, જો તારી ઈચ્છા દીક્ષા લેવાની છે તો દીક્ષા ગ્રહણ કર; પણ ચારિત્રમાં રોગોત્પત્તિ વેળા વૈદક કોણુ કરશે? દુઃખ નિવૃત્તિ કોણુ કરશે? એ વિના બહુ દોહાણું છે.”

મૃગાપુત્રે કહ્યું: “એ ખરું, પણ તમે વિચારો કે અટવીમાં મૃગ તેમજ પંખી એકલું હોય છે; તેને રોગ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેનું વૈદુ કોણુ કરે છે? જેમ મૃગ વનમાં વિહાર કરે છે, તેમ હું ચારિત્રવનમાં વિહાર કરીશ, અને સપ્તદશ બેદે સંયમનો અનુરાગી થઈશ. દ્વાદશ પ્રકૃતિ તપ આચરીશ; તેમજ મૃગચર્યાથી વિચરીશ. મૃગને વનમાં રોગનો ઉપદ્રવ થાય છે, ત્યારે તેનું વૈદુ કોણુ કરે છે? જેમ તે મૃગ ઉપદ્રવ મુક્ત થયા પછી ગહનવને જ્યાં સરોવર હોય છે ત્યાં જાય છે, તૃણપાણી આદિનું સેવન કરીને પાછું જેમ તે મૃગ વિચરે છે તેમ હું વિચરીશ. એમ હું મૃગની પેઠે સંયમવંત હોઈશ. અનેક સ્થળે વિચરતો યતિ મૃગની પેઠે અપ્રતિબદ્ધ રહે. મૃગની પેઠે વિચરીને, મૃગચર્યા સેવીને, સાવચ ટાળીને યતિ વિચરે. જેમ મૃગ તૃણ જલાદિકની ગોચરી કરે તેમ યતિ ગોચરી કરીને સંયમ ભાર નિર્વાહ કરે. દુરાહાર માટે ગૃહસ્થને હીલે નહીં, નિંદા કરે નહીં, એવો સંયમ હું આચરીશ.”

પછી માતાપિતાની આજ્ઞા લઈ પોતે કહી બતાવ્યું હતું તેથી પણ અત્યંત વિશુદ્ધ ચારિત્ર પાળી તે મોક્ષે ગયા. પ્રમાણુ શિક્ષામાં ઉદ્દેશ દર્શાવતાં કહે છે: “આત્મ-ચારિત્રનું દુઃખ તે દુઃખ નહીં પણ

પરમ સુખ છે, અને પરિણામે અનંત સુખ તરંગ પ્રાપ્તિનું કારણ છે; તેમજ ભોગ વિલાસાદિકનું સુખ તે ક્ષણિક અને બહિર્દેશ્ય સુખ તે કેવલ દુઃખ જ છે. પરિણામે અનંત દુઃખનું કારણ છે, એમ સપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા મહાજ્ઞાની મૃગાપુત્રનો વૈરાગ્ય અહીં દર્શાવ્યો છે. સંસાર પરિભ્રમણ નિવૃત્તિ અને સાવચ્છ ઉપકરણ નિવૃત્તિનો પવિત્ર વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનીઓ નિરંતર કરે છે. ”

સાતમી ભાવનામાં સત્ત્વાવન આશ્રવદ્વાર એટલે પાપને પ્રવેશ કરવાનાં પ્રનાલ વર્ણવી કુંડરિક મુનિએ હજાર વર્ષ ચારિત્ર પાળી પરિણામ બગડી જતાં પોતાના ભાઈએ રાજ્ય પાછું આપ્યું તે ગ્રહણ કરી, સર્વ તેને પતિત માની ધિક્કારતા હતા તેનું વેર લેવાના વિચારમાં મરણ પામી સાતમી નરકે ગયો.

આઠમી સંવર ભાવનામાં પાપ-પ્રનાલરૂપ આશ્રવદ્વારને રોકવા વિષે જણાવી કુંડરિકના ભાઈ પુંડરિકે ભાઈનો મુનિવેષ ગ્રહણ કરી એવો નિશ્ચય કર્યો કે મારે મહર્ષિ ગુરુ કને જવું અને ત્યાર પછી જ અન્નજલ ગ્રહણ કરવાં. આણવાણે ચરણે પરવરતાં પગમાં કાંકરા કાંટા વાગવાથી લોહીની ધારાઓ ચાલી તોપણ તે ઉત્તમ ધ્યાને સમતા ભાવે રહ્યો એથી એ મહાનુભાવ મરીને સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનમાં દેવરૂપે બિપજ્યો.

એજ ભાવનામાં બીજું શ્રી વજ્ર સ્વામીનું દષ્ટાંત આપ્યું છે તેમાં તે કંચન કામિનીથી ચળ્યા નહોં; તે જોઈને તેમને ચળાવવા પ્રયત્ન કરનાર યુવતી શ્કિમણ્ડીએ ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું; મન, વચન કાયાને અનેક પ્રકારે દમન કરી આત્માર્થ સાધ્યો.

નવમી નિર્જરા ભાવનામાં ચાર પ્રકારનાં તપનું વર્ણન કરી દહ પ્રહારી સાતે વ્યસન સેવનાર આઠાણપુત્રનાં પાપ જણાવી તેનો

પશ્ચાત્તાપ થતાં ઉત્તમ ભાવનાએ પંચમુષ્ટિ કેશલુંચન કરી સાધુપણું ગ્રહણ કરી લોકોના સંતાપ સમભાવથી સહન કરવાનો નિશ્ચય કરી કેવી રીતે સર્વ દુઃખ ખમીને ક્ષમાધર બન્યા, તેનું દ્રુકામાં વર્ણન કર્યું છે.

દશમી લોકસ્વરૂપ ભાવનામાં લોકનો પુરુષ આકાર વર્ણવી, ભુવનપતિ, વ્યંતર અને સાત નરકનો અધોલોક; મધ્ય લોકમાં અઢી દ્વીપ વગેરે અને ઊર્ધ્વ લોકમાં બાર દેવલોક, નવ ગૈવેયક, પાંચ અનુત્તર વિમાન અને તે ઉપર સિદ્ધ શિલા છે એમ લોકાલોક પ્રકાશક સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી અને નિરૂપમ કૈવલ્યજ્ઞાનીઓએ ભાખ્યું છે એમ સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું છે.

સોળ સત્તર વર્ષની વયમાં શ્રીમદ્દેને વર્તતા અદ્ભુત વૈરાગ્ય અને વિશાળ વાચનના ફળરૂપ ‘મોક્ષમાળા’ અને ‘ભાવના બોધ’ ગ્રંથ લખાયા છે, તે દર્શાવવા તેમજ સુઝ વાંચનારને તેની પ્રસાદી ચખાડવાના ઉદ્દેશથી વિસ્તારપૂર્વક લખાણ કર્યું છે. આથી જોને રુચિ ઉત્પન્ન થશે અને મૂળ ગ્રંથોના વાચન, મનન તથા ધીરજથી પાચન થાય, સ્વીકાર થાય તેવા હિતકારી પુરુષાર્થમાં પ્રવર્તશે તેને તો અદ્ભુત વૈરાગ્ય, ઉત્તમ શ્રદ્ધા અને તે મહાપુરુષ પ્રત્યે પ્રેમ આદિ આત્માને ઉજ્જવળ કરનાર ગુણો અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે.

અવધાન

શ્રી વવાણિયા ગામ નાનું હોવાથી અને સુર મનુષ્યોનો થોડો સમાગમ હોવાથી એમનું મન પ્રવાસ તરફ રહ્યા કરતું. સં. ૧૯૪૦ના અરસામાં તેમણે મોરખીમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

મોરખીમાં શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વર ભટ્ટ અષ્ટાવધાનના પ્રયોગો જાહેરમાં કરી બતાવતા; એટલે આઠ બાબતો તરફ એકી વખતે લક્ષ રાખી ભૂલ વગર આઠ ક્રિયાઓ કરી બતાવવી. એ જ અરસામાં મુંબઈમાં ગટુલાલજી મહારાજ અષ્ટાવધાન કરતા. આ વખતે જાણુવા પ્રમાણે હિંદુસ્થાનમાં બે જ પુરુષો ચમત્કારી સ્મરણશક્તિવાળા ગણાતા હતા.

શ્રીમદ્ મોરખીમાં પધાર્યા તે અરસામાં તત્ત્વશોધક જૈનના પવિત્ર ઉપાશ્રયમાં શાસ્ત્રી શંકરલાલનાં અષ્ટાવધાન યથા; તે વખતે વણિકભૂવણ કવિ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામતા શ્રીમદ્ને પણ અષ્ટાવ-

ધાનોનું નિરીક્ષણ કરવા આમંત્રણ હતું. શ્રીમદ્દની સ્મરણશક્તિ તો અદ્ભુત હતી; તેમણે અવધાન જોયાં કે તે શીખી લીધાં. ખીજે દિવસે વસંત નામે બગીચામાં પ્રથમ ખાનગીમાં મિત્રમંડળ સમક્ષ નવા નવા વિષયો લઈ અવધાન કરી બતાવ્યાં. ખીજે દિવસે જાહેરમાં બે હજાર પ્રેક્ષકો સમક્ષ પવિત્ર ઉપાશ્રયમાં જ બાર અવધાન કરી બતાવ્યાં. સામાન્ય વિદ્વાન તરીકે લોકોમાં એ જાણીતા હતા, પણ હવે તો આ ચમત્કારી સ્મરણશક્તિથી લોકોમાં બહુ પ્રશંસા પામવા લાગ્યા.

મુંબઈના શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજીભાઈ મોરખીમાં આવેલા તે વખતે હાઈસ્કૂલમાં મોટી સભા ભરીને બાર અવધાન તેમણે કરી બતાવ્યાં હતાં. તે વખતે શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજીભાઈએ કહ્યું કે આ વખતે હિંદ ખાતે તો આ એક જ પુરુષ આટલી શક્તિવાળા છે. તે વખતે શ્રીમદ્દને રૂંઠું ધનામ પણ મળ્યું હતું.

ખાનગી પ્રસંગે શ્રીમદ્દને જામનગર જવાનું થયું હતું. ત્યાં તેઓએ ત્યાંના વિદ્વાનો આગળ બે સભાઓમાં બાર અને સોળ એમ બે વિધિથી અવધાનો કર્યાં હતાં. બધા પ્રેક્ષકો પ્રસન્ન થયા હતા. અહીં તેમને ‘હિંદના હીરા’ તરીકે ઉપનામ મળ્યું હતું. જામનગરમાં બે વિદ્વાનો આઠદશ વર્ષથી અવધાનો કરવા માટે મહેનત કરતા હતા; પરંતુ નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થતી હતી. તેથી ત્યાંના વિદ્વાનોને સોળ અવધાનો કરનાર પ્રત્યે બહુમાનપણું અને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયાં હતાં.

વઢવાણના પ્રદર્શનમાં એમણે કર્નલ એચ. એલનટ સાહેબ અને ખીજા રાજા રજવાડા તથા મંત્રીમંડળ વગેરે મળી આશરે બે હજાર દૃષ્ટાઓની સમક્ષ સોળ અવધાનો કરી બતાવ્યાં હતાં; તે જોઈ આખી જંગી સભા આનંદ આનંદમય થઈ ગઈ હતી. સઘળા સભાજનોના મુખમાંથી શ્રીમદ્દની અજબ શક્તિની અનેક પ્રકારે પ્રશંસા

પ્રગટતી હતી. ઉપરાઉપરી પ્રશંસાનાં ભાષણો થતાં જતાં હતાં. ‘ગુજરાતી’, ‘મુંબઈ સમાચાર’, ‘લોકમિત્ર’ અને ‘ન્યાયદર્શક’ પત્રોમાં પણ શ્રીમદ્દનાં યશોગાન થવા લાગ્યાં.

બોટાદમાં એમણે એમના એક લક્ષ્યાધિપતિ મિત્ર શેઠ હરિલાલ શિવલાલની સમક્ષ આવન અવધાન કર્યા હતાં. વચ્ચે કંઈપણ પરિશ્રમથી પરિચય રાખ્યા વિના પરભારાં સોળ મૂકીને આવન અવધાન કર્યા એ ઉપરથી શ્રીમદ્દનાં પરાક્રમ, હિમ્મત, શક્તિ અને બુદ્ધિબળના ચમત્કારનું કંઈક લાન થશે.

આવન કામ:—ચોપાટે રમતા જવું, શેતરંજે રમતા જવું, ટકોરા ગણતા જવું, માળાના મણકા ગણતા જવું, સરવાળા, આદ્યાકી, ગુણાકાર અને ભાગાકાર આપેલા ગણતા જવું, ગંજી રમતા જવું, સોળ ભાષાઓના શબ્દો યાદ રાખતા જવું, બે કોઠામાં આકાઅવળા અક્ષરથી કવિતાઓ માગેલા વિષયની કરાવતા જવું, આઠ ભિન્ન ભિન્ન માગેલી સમસ્યાઓ પૂર્ણ કરતા જવું, સોળ જુદા જુદા માગેલા વૃત્તોમાં માગેલા વિષયો તૈયાર કરાવતા જવું—એમ આવન કામની શરૂઆત એક વખતે સાથે કરવી. એક કામનો કંઈક ભાગ કરી બીજાં કામનો કંઈક ભાગ કરવો, પછી ત્રીજાં કામનો કંઈક કરવો, પછી ચોથા કામનો કંઈક ભાગ કરવો, પછી પાંચમાનો એમ આવને કામનો થોડો થોડો ભાગ કરવો. સારપછી વળી પહેલા કામ તરફ આવવું અને તેનો થોડો ભાગ કરવો, બીજાનો કરવો, ત્રીજાનો કરવો એમ સઘળાં કામ પૂર્ણ થતાં સુધી કર્યાં જવું. એક સ્થળે ઊંચે આસને બેસીને એ બધાં કામમાં મન અને દૃષ્ટિ પ્રેરિત કરવી. લખવું નહિ કે બીજીવાર પૂછવું નહિ અને સઘળું સ્મરણમાં રાખી એ આવને કામ પૂર્ણ કરવાં. કંઈક સમગ્રય તેવી સમજુતી નીચે આપી છે :

(૧) ચોપાટે રમતા જવું—ત્રણ જણ ચોપાટે ખીજા રમતા હતા તેમની સાથે ચોપાટે રમતાં જતાં અને વચ્ચે ખીજાં એકાવન કામ કરતાં જતાં છેવટે લીલી, પીળી, લાલ અને કાળી એ ચાર રંગની સોગડીઓ ધ્યાનમાં રાખીને કહી આપી હતી. ચોપાટ વચ્ચેથી ઉપાડી લેવામાં આવી હતી. પરંતુ જેના અંતઃકરણમાં ખીજા ચોપાટ ગોઠવાયેલી હતી તેને એ ચોપાટની પછી શી જરૂર હતી ?

(૨) ગંજી રમતા જેવું—ચોપાટનો પાસો નાખ્યા પછી ખીજા ત્રણ જણની સાથે શ્રીમદ્ ગંજી રમતા જતા હતા. અને છેવટે પોતાનાં તેરે પત્તાં કહી આપ્યાં હતાં.

(૩) શેતરંજે રમતા જેવું—તે જ વખતે શેતરંજ રમવા ખીજા એક જણની સાથે ચિત્ત પરોવ્યું હતું. અવધાનની સમાપ્તિએ વચ્ચેથી ઉપાડી લીધેલ શેતરંજનાં પાળાં, ઊંટ, અશ્વ, હાથી, વજીર, આદિશાહ નંબર વાર કહી આપ્યા હતા.

(૪) ટકોરા ગણવા—એ વખતે એક જણ બહાર ઊભો રહીને આલરના ટકોરા વગાડતો હતો તે યાદ રાખીને સઘળા છેવટે કહી દીધા હતા.

(૫) પડતી ચણોડી ગણવી—શ્રીમદ્ના વાંસા ઉપર વચ્ચે વચ્ચે તે કામની સાથે ચણોડીઓ નાખવામાં આવતી હતી તે કેટલી થયું તે અવધાનની સમાપ્તિએ કહી દીધી હતી.

(૬, ૭, ૮, ૯)—આદ્યાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર અને સરવાળા—તે કામોની સાથે ગણવા આપ્યા હતા તે ગણીને મનમાં રાખી છેવટે તેના જવાબ કહી બતાવ્યા હતા.

(૧૦)—એક જણ હાથમાં માળાના મણકા ફેરવતો જતો હતો, તેના તરફ પણ શ્રીમદ્ની નજર હતી. તે માળા વચ્ચેથી અધૂરી

મૂકવામાં આવી હતી. છેવટે તેમણે કેટલા મણકા ફર્યા હતા તે કહી આપ્યું હતું.

(૧૧ થી ૨૬)—જુદી જુદી ભાષાઓના શબ્દો (સોળ ભાષાના શબ્દો) સોળ જણાને વહેંચી આપવામાં આવ્યા હતા. બીજાં કામ કરતાં વચમાં અતુક્રમ વિના અકેકો અક્ષર શ્રીમદ્ને સંભળાવવામાં આવતો. પ્રથમ ત્રીજો અક્ષર અરબી વાક્યનો કહેલો પછી ૧૭ મો લેટિનનો કહેવાતો, બીજો અક્ષર સંસ્કૃત વાક્યનો તો પછી ૪૧ મો અક્ષર ઉર્દુ વાક્યનો એમ આઠાઅવળા શબ્દો કહેવામાં આવ્યા હતા. સધળા કહેવાધ રહ્યા પછી અવધાનની સમાપ્તિ વખતે ભાષાવાર કવિએ પૂરાં વાક્ય કે કાવ્ય ગોઠવીને ક્રમ પ્રમાણે કહી બતાવ્યાં હતાં. સંસ્કૃતનો એક અક્ષર ચોથો હોય અને એક પચાસમો હોય એ બન્નેને કયાંય પણ લખ્યા સિવાય અંતઃકરણથી ગોઠવી શ્લોક-બદ્ધ કરી દેવા એ સહેલી વાત નથી. મરાઠી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત, હિંદી, અંગ્રેજી, પંજાબી, કર્ણાટકી, બંગાળી, મારવાડી, ગ્રીક, ઉર્દુ, જાડેજી, આરબી, ફારસી, દ્રાવિડ અને સિંધી એમ સોળ ભાષાના ચારસો અક્ષરો અપાયેલા હતા. એ ભાષાના શબ્દોનાં વિશેષ ૩૫ એટલે અક્ષરો આપેલા તે ક્રમનું દષ્ટાંત નીચે પ્રમાણે છે:

સંસ્કૃતનું વિશેષ ૨૬૩૫

સ્તિ	ક્તો	ળ્ના	સ્વ	સ્વ	ર્ગ	સ્તિ	ક્ત:	તૃ	ક્ષ	વં
હિ	વિ	યો	વિ	વા	કો	ષ	નુ	ર	રો	કો
ઘો	યા	કો	મુ	ષ	ગી	ક:	રા	વા	વિ	પ
મ	કિ	ય:	દં	ધો	યે	વિ	ન	હ:	ર	દે

શ્રીમદે કહી આપેલો શ્લોક
 બહો હિ કો યો વિષયાનુરાગી
 કો વા વિમુક્તો વિષયે વિરક્તઃ ।
 કો વાસ્તિ ઘોરો નરકઃ સ્વદેહઃ
 તુષ્ણાક્ષયઃ સ્વર્ગપદં કિમસ્તિ ॥

ગુજરાતી ભાષાના વાક્યનું વિલોમ સ્વરૂપ

ત	તો	ટિ	નાં	આ	બુ	આ	સુ	થા
શે	જે	પે	દ	એ	ય	જો	થી	છે
ર	સુ	તે	ભિ	ધ	નં	હ	વાં	છે

ગુજરાતી વાક્ય કહી બતાવ્યું હતું તે

‘આપના જેવાં રત્નોથી હજુ સૃષ્ટિ સુશોભિત છે, એ જોઈને આનંદ થાય છે.’

એવી રીતે આકીની ચૈદ ભાષાઓના વિલોમ સ્વરૂપે સાંભળેલા અક્ષરો ઉપરથી ખરા સ્વરૂપે વાક્યો કે કાવ્યો કહી બતાવ્યાં હતાં.

(૨૭-૨૮)-એ જાણ એ વિષયો, કોષ્ટકમાં આડાઅવળા અક્ષરો માગી પુરા કરાવવા ઇચ્છે છે. શ્રીમદે તે કેવા રૂપથી પૂર્ણ કરાવ્યા તેના એક નમૂનો અહીં આગળ આપ્યો છે. માગનાર જે નંબરનો અનુક્રમ વિના અક્ષર માગે છે તે શ્રીમદ્ આપી તે કાવ્ય પૂર્ણ કરે છે.

નીચેના કોષ્ટકમાં અક્ષરો ઉપર જે આડાઅવળા આંકડા મૂક્યા છે તે પ્રમાણે અક્ષરો મગાયા હતા, તે કોષ્ટકમાં ગોઠવતાં ભુજંગી હંદનું કાવ્ય બન્યું હતું. જેમકે પહેલા અક્ષરની માગણી એવી કરી કે ૪૬મો અક્ષર આપો, એટલે શ્રીમદે ‘ળ’ આપ્યો. પછી બીજો અક્ષર ૧૯મો માગ્યો એટલે ‘મ’ આપ્યો. એમ અડતાળીસ વખત

અક્ષરની માગણી કરી. અક્ષરો ઉપર આંકડા મૂકેલા છે તે કેટલામી માગણી છે એમ સૂચવે છે.

કવિતાને હિમ્મત વિષે—ભુજંગી છંદ

૩૩	૧૬	૩૨	૪૫	૮	૧૯	૩૬	૩૪	૧૧	૨૩	૨૧	૨૦
ભ	લી	કાં	નિ	સા	સા	ધ	રે	તું	ક	વિ	તા,
૧૦	૧૮	૩૧	૭	૪૪	૨૭	૨	૩૭	૩૫	૧૨	૪૦	૩૮
પ	ડી	શે	ક	માં	કે	મ	તું	કા	વ્ય	ગી	તા?
૨૮	૨૬	૩૦	૧૫	૬	૪૩	૩	૪૨	૧૩	૪૬	૨૨	૪૭
હ	વે	જે	મ	ને	જે	ડ	તાં	હ	ધ	દે	જે
૯	૧૭	૪૮	૨૫	૨૯	૫	૪	૪૧	૧૪	૧	૩૯	૨૪
કૃ	પા	તું	ક	રી	મૂ	જ	સં	ભા	ળ	લે	જે

(૩૬ થી ૫૨)—સોળ જણાએ જુદા જુદા સોળ વિષયોની જુદા જુદા વૃત્તમાં કવિતા માગી હતી. તે કવિતાની અકેકી કડી અકેકું કામ કરતાં જતાં શ્રીમદે પૂર્ણ કરાવી હતી અને છેવટે તે સોળે નવી કવિતાઓ શ્રીમદને મોઢે ચઢી ગઈ હતી તે પોતે ગાધ બતાવી હતી. તેમાંના બેત્રણ નમૂના નીચે આપ્યા છે:

૧. ચંદ્રના રથને હરણિયાં શા માટે જોડ્યાં છે? તે માટે તક દોડાવવો, અને ઉપરની બે કડી પાછી વાણિયા ઉપર ઉતારવી, એ વિષય આપેલો.

[શાદ્વંશવિકીરિત]

“અંજે શૈયર્ દમામ નામ ન મળે, સત્તા રહી ના જરી!
પ્રેમી કાયરતા તણો અધિક છે, શાસ્ત્રે કથા એ ખરી;
ભાગી જાય જરૂર તે ભયભર્યો, રે! દેખતાં કેસરી,
તે માટે રથ ચંદ્રને હરણિયાં જોડી દીધાં શ્રી હરિ!”

૨. કળેડાં માટે હિંદુઓનો તિરસ્કાર-એ વિષય આપ્યો હતો:

[મનોહર છંદ]

કૂળ મૂળ પર મોહી, શૂળ હાથે કરી રોપો,
ભૂલ થકી ધૂળ કેમ કરો નિજ બાળિકા ?
કરો છો કસાઈ થકી, એ સવાઈ આર્ય ભાઈ,
નક્કી એ નવાઈની ભવાઈ સુખ ટાળિકા;
ચેતો ચેતો રે ચતુર નર ચેતો ચિત્ત,
બાળો નહીં હાથે કરી, બાળ અને બાળિકા.
અરે ! રાયચંદ કહો, કેમ કરી માને એહ,
ચઢી બેઠી જેની કાંધે ક્રોધ ધરી કાળિકા !

શીઘ્રતાથી કરેલાં કાવ્યોમાં પણ ઝમક અને કદ્દપના કેટલાં મનોહર છે ?

૩ કવિનું નામ પોતાના પિતાના નામ સહિત આવે તથા તે જ દોહરામાં મહાત્માને પ્રણામ થાય, એ વિષય આપ્યો હતો.

[દોહરો]

રાખે યશ ચંદ્રોદયે, રૂહે વધુ-જીવિ નામ;
તેવા નરને પ્રેમથી, નામ કરે પરણામ.

પ્રો. રવજીભાઈ દેવરાજે શ્રીમદ્દને એક પ્રશ્ન પત્ર દ્વારા પૂછેલો કે એક કલાકમાં સો શ્લોક સ્મરણશૂર રહી શકે ? તેના ઉત્તરમાં તેમણે એક કલાકમાં બાવન અવધાન થાય છે તે જણાવી માર્મિક ખુલાસો કર્યો હતો અને એક વિદ્વાને ગણતરી કરતાં માન્યું હતું કે આ બાવન અવધાનોમાં ૫૦૦ શ્લોકનું સ્મરણ એક કલાકમાં રહી શકે છે. પછી પોતે જણાવે છે:

“તેર મહિના થયાં દેહોપાધ અને માનસિક વ્યાધિના પરિચયથી કેટલીક શક્તિ દાટી મૂક્યા જેવી જ થઈ ગઈ છે. (બાવન જેવાં સો

અવધાન તો હજી પણ થઈ શકે છે) નહીં તો આર્પ ગમે તે ભાષાના સો શ્લોકો એક વખત બોલી જાઓ તો તે પાછા તેવી જ રીતે યાદ રાખી બોલી દેખાડવાની સમર્થતા આ લખનારમાં હતી. અવધાન એ આત્મશક્તિનું કર્તવ્ય મને સ્વાનુભવથી જણાયું છે. આશ્ચર્ય, આનંદ અને સંદેહમાંથી હવે જે આપને યોગ્ય લાગે તે ગ્રહણ કરો. ” સં. ૧૯૪૨.

સં ૧૯૪૩માં શ્રીમદ્ની મુંબઈમાં સ્થિતિ હતી; અને ત્યાં પણ અનેક સ્થળે અવધાનના પ્રયોગો કરી બતાવેલા. મુંબઈમાં પોતાની શતાવધાન (સો અવધાન) કરવાની શક્તિ ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં અને અન્ય સ્થળોએ જાહેર પ્રજા સમક્ષ તેઓએ દર્શાવી હતી. આ આશ્ચર્યકારક સ્મરણશક્તિની ક્રિયાઓથી તેઓને પ્રભાવે એક સુવર્ણચંદ્રક (ચાંદ) આપ્યો અને ‘સાક્ષાત્ સરસ્વતી’ નું ગિરદ આપવામાં આવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૮૬-૮૭ માં ‘મુંબઈ સમાચાર’ ‘જામે-જમશેદ’ ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા’ ‘ગુજરાતી’ ‘ઈન્ડિયન રેકોર્ડર’ ઇત્યાદિ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી છાપામાં શ્રીમદ્ની અદ્ભુત શક્તિઓ વિષે લેખો આવતા હતા. તા. ૨૪-૧-૧૮૮૭માં ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા’ પત્રમાં અંગ્રેજીમાં છપાયું કે રાજચંદ્ર રવજીભાઈ નામના ઓગણીશ વર્ષની વયના એક યુવાન હિંદુની અદ્ભુત માનસિક શક્તિઓનું પ્રદર્શન નિરીક્ષણ કરવા અર્થે ગયા શનિવારે સાંજે ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં દેશી ગૃહસ્થોનો એક લઘુ મેળાવડો થયો હતો. આ પ્રસંગે ડૉ. પિટરસને અધ્યક્ષપદ લીધું હતું. અવધાન ઉપરાંત અલૌકિક સ્પર્શેન્દ્રિય શક્તિ ધરાવતા તે જોવામાં આવ્યા હતા. તેઓને પ્રથમ એક ડઝન (૧૨) જેટલાં જુદા જુદા કદનાં પુસ્તકો બતાવવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમને તેનાં નામ જણાવવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યાર પછી તેઓની આંખો પાટા બાંધી બંધ કરવામાં આવી હતી; અને

તેઓએ તેમના હાથમાં જેમ જેમ પુસ્તકો મૂકવામાં આવ્યાં, તેમ તેમ તે પુસ્તકોનાં નામ હસ્ત વડે સ્પર્શ કરી કહી દીધાં હતાં. એ જ તારીખના ‘જન્મે જન્મશેદ’માં છપાયું છે કે ડૉ. પિટરસને પોતાને આ અખતરાથી બેહદ અચરતી પ્રાપ્તેલા જણાવ્યા હતા.

“અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે આગલે દિવસે પોતાને મળેલી એક મેળખાની વખતે કેટલીક વાનીઓમાં મીઠું વધતું ઓછું હતું, તે કવિએ (શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે) ચાખવા કે હાથ લગાડ્યા વિના માત્ર નજરે જોઈ કહી આપ્યું હતું”-‘જન્મે જન્મશેદ’.

“આ પછી થોડાક વખતમાં મુંબઈની હાઈકોર્ટના મુખ્ય ન્યાય-મૂર્તિ સર ચાર્લ્સ સારજન્ટ, ડૉક્ટર પિટરસન, મિ. યાજ્ઞિક અને અન્ય પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોની પ્રેરણાથી શ્રીમદ્નાં શતાવધાન જેવાને માટે એક મહાન લોકસભા બોલાવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. આ અસાધારણ શક્તિવાળા યુવકની સ્તુતિ અને કદર લોકોએ અને પત્રવાળાઓએ ઉત્તમ રીતે પ્રદર્શિત કરી. સર ચાર્લ્સે તેમને યુરોપમાં જઈ ત્યાં પોતાની શક્તિઓ દર્શાવવાની ભલામણ કરી, પણ તેઓ તેમ કરી શક્યા નહીં, કારણકે તેમણે વિચાર્યું કે યુરોપમાં પોતે જૈન ધર્મોનુસાર રહી શકે નહીં.”-‘પાયોનિયર’ (અલાહાબાદ).

વીશ વર્ષની વય સુધીની લેખનપ્રવૃત્તિ

‘સાક્ષાત્ સરસ્વતી’ નામે એક નાનું પુસ્તક સં. ૧૯૪૩માં ભાઈ વિનયચંદ્ર પોષ્ટભાઈ દક્ષતરીએ લખ્યું છે તેમાં શ્રીમદ્દેવો ૧૯ વર્ષ સુધીનો ટૂંક વૃત્તાંત પ્રગટ કરી અવધાન વગેરે શક્તિઓ ઉપરાંત તે વખતનાં તેમનાં અપ્રગટ લખાણ વિષે થોડું લખ્યું છે:

“નીતિ, ભક્તિ, અહિંસા, શિયળ અને અધ્યાત્મ સંબંધી એઓ ગ્રંથો ગુંથવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ કેટલાક ગુંથ્યા પણ છે. ‘મોક્ષમાળા’ નામે એક સુંદર ગ્રંથ હમણાં બહાર દેખાવ દેનાર છે; જેનું પૂર આશરે છ હજાર શ્લોક જેટલું થવા જાય છે. એ ગ્રંથ ગદ્યાત્મક છે. સૂત્ર-સિદ્ધાંતના માર્મિક ભેદો સમજાવવાની લાલિત્યયુક્ત પ્રેરણાઓ એમાં કરી છે. જે મોક્ષમાળા ઉપદેશ તરંગથી છલકાયા કરે છે; જે મોક્ષ-માળામાં ખરેખર મોક્ષનો માર્ગ મતભેદ વિના બોધ્યો છે અને જે મોક્ષમાળા સૂત્રસિદ્ધાંતનો ટોડો છે; તે આપણું ધર્મપુસ્તક એક વખત દરેક શ્રાવકે વાંચવું સમજવું; વાંચતાં ન આવડતું હોય

તેમણે ખીજને મોઢેથી શ્રવણ કરવું અને તેનો રૂડો ઉપયોગ કરવો એવી મારી સલાહ છે.

“ નમિરાજ ” નામે એક સંસ્કૃતનાં મહાકાવ્યના નિયમાનુસારે એમણે ગ્રંથ રચ્યો છે; જેમાં શાંતરસ પ્રધાન રાખીને નવરસની રેલું છેલા કરી મૂકી છે; જેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વર્ગ સંબંધી ઉપદેશ કરી ક્ષણમાં મોક્ષમાર્ગ મૂકી દીધો છે. એ પાંચ હજાર શ્લોકના પૂરનો ગ્રંથ એમણે છ દિવસમાં રચ્યો હતો. એ ગ્રંથ વાંચતાં દરેક મનુષ્યને એ દેવાંશી નરની કવિત્વ શક્તિના લાલિત્યનું જ્ઞાન થાય છે.

“ એ મહાત્માએ એક સાર્વજનિક સાહિત્યનો એક હજાર શ્લોકનો ગ્રંથ એક દિવસમાં રચ્યો છે; જે હમણાં ધાંગધ્રાના એક ડોક્ટર પ્રસિદ્ધ કરનાર છે.

“ એક ધર્મીચાર્યે એક હજાર રૂપિયા આપવાનું કહ્યું હતું અને કહ્યું હતું કે મારા ધર્મના થોડાએક શ્લોકો કરી આપો, પરંતુ એથી એ દેવાંશી નરનું મન ચળ્યું નહોતું. ધન્ય છે એની જનેતાને !

“ ‘વૈરાગ્ય વિલાસ’ નામે જૈનધર્મનું એક ચોપાનિયું હમણાં એઓ બહાર પાડે છે. ”

ઉપર જણાવેલા ગ્રંથોમાંથી ‘ મોક્ષમાળા ’ સિવાય કોઈ ગ્રંથો હાલ ઉપલબ્ધ નથી. છપાવાની તૈયારી થયેલા જણાવ્યા છે તે છપાયા હશે કે નહિ તેની પણ માહિતી મળી નથી. પરંતુ ઉપરના વર્ણન ઉપરથી તે લેખક તે ગ્રંથો દીઠા હોય એમ લાગે છે.

હાલ જે લખાણ ‘ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ’ ગ્રંથમાં છપાયું છે, તેમાં ‘ વચનામૃત ’ના મથાળા નીચે ૧૨૦ બોલ ‘ પુષ્પમાળા ’ની શૈલીમાં પણ ધાર્મિક વિષયની સુખ્યતા રાખી સૂત્રાત્મક ઉપદેશ રૂપે લખાયેલ છે. તેના સોળમા બોલમાં ‘ વચનસપ્તશતી પુનઃ પુનઃ રમરણુમાં રાખો ’

એમ જણાવ્યું છે તે સૂચવે છે કે તેમણે સાતસો બોલ લખેલા છે. 'તત્ત્વજ્ઞાન' નામનો તેમનાં વચનોમાંથી તૈયાર કરેલો નાનો સંગ્રહ બહાર પડેલો છે. તેમાં 'મહાનીતિ'ના સાતસો બોલ આપેલા છે; તે પણ આ અરસામાં લખાયેલા લાગે છે.

સત્તર અઢાર વર્ષની ઉંમરે શ્રીમદે લખેલા દૃષ્ટાંતિક દોહરા એંશી પ્રાપ્ત થયા છે, તે અપ્રગટ છે. તેમાં નીતિ-વ્યવહારની શિખામણ મુખ્ય છે. દરેક દોહરામાં ઘણું કરીને સિદ્ધાંતને પ્રથમ જણાવી તેને પુષ્ટ કરનાર દૃષ્ટાંત આપેલું છે. ઉદાહરણ:

“ ફરી ફરી મળવો નથી, આ ઉત્તમ અવતાર;
કાળી ચૌદશ ને રવિ, આવે કોઈક વાર.
અતિજ્ઞાન ઉપજે તદા, પરમાત્મા પરખાય;
પડળ ઉતરે આંખનાં, તદા સર્વ દેખાય.
પ્રિય કાવ્ય પંડિતને, દૃષ્ટાંતિકનેા દાવ;
જેમ મોદથી મોદકે બ્રાહ્મણ જનનો ભાવ.
બે બોલોથી બાંધીયો, સર્વ શાસ્ત્રનો સાર;
પ્રભુ ભજો, નીતિ સજો, પરઠો પરોપકાર.
દેશ ઉદય ઉપયોગનાં, વીર નરોનાં શિર;
પ્રસૂતા પીડા ટાળવા, સોંપે સપુત શરીર.
વચને વલ્લભતા વધે, વચને વાધે વેર;
જળથી જીવે જગત આ કદી કરે પણ કેર.
રોષીને રૂકું કહે, બમણે આણે રોષ;
તાતા તેલે જળ પડે, ભડકો થાય સદોષ.
શાંતિ મળે સદ્ધર્મથી, બ્રાંતિ ટળે ભલી ભાત;
કાંતિ દીપે કનક સમી, વિમળ વધે મન વાત.

કાયા માયા ક્ષણિક છે, ઇન્દ્ર-ધનુષ્યનો રંગ;
આકાશી કિલ્લા અને, મૃગજળ તણા તરંગ.
હોય સરસ પણુ ચીજ તે, યોગ્ય સ્થળે વપરાય;
કેમ કટારી કનકની, પેટ વિષે ઘોચાય ? ”

‘યુદ્ધિપ્રકાશ’માં ઇ. સ. ૧૮૮૫માં ‘શૂરવીર સ્મરણ’ વિષે શ્રીમદે લખેલા સવૈયા એવીશ છપાયા છે. તેમાં રણુરંગનો અજળ ચિતાર બહુ જોશદાર અને પ્રબળ વેગવાળી છટાદાર ભાષામાં આપી છેવટના ત્રણ સવૈયામાં એવા વીરોના હાલના વંશજ આપનું નામ બોળે એવા થયાથી જે અકથ્ય ખેદ થાય છે તેનું ચિત્ર કરુણરસ રેલાવી આબેહુબ વાંચનારનાં હૈયાં હલાવી મૂકે તેવું છે. બધા સવૈયા છપાયેલા હજી મારા જોવામાં આવ્યા નથી. લખેલી નકલ ઉપરથી ઉદાહરણ રૂપે નીચે આપ્યા છે:

સવૈયા

“ હાલ ઢળકતી ઝબક ઝળકતી લઈ ચળકતી કર કરવાલ,
ખરેખરા ખૂંદે રણુમાં ત્યાં, મૂછ મલકતી, ઝગતું ભાલ;
વેરીને ઘેરી લેતા ઝટ, ભરત ભૂમિના જય ભડવીર,
અરે ! અરેરે ! આજ ગયા ક્યાં ? રઢિયાળા એવા રણુધીર.
મારે જ્યાં માથામાં મુષ્ટિ, કરી નાખે ત્યાં કકડા કોડ,
ફરી અરિ નહીં આવે પાસ, મનની મૂકે મમતા મોડ;
બંકા બહાદૂર બાણ કમાને, વજ્ર વપુના મજબુત વીર,
અરે ! અરેરે ! આજ ગયા ક્યાં ? રઢિયાળા એવા રણુધીર.
કદિયે નહીં કાયાથી કંપે, જીતે ત્યારે ઝંપે વીર,
રણુરંગી ને જબરા જંગી, ઉછળે જેને શૌર્ય શરીર;
કાયરતાના માયર નહીં એ, સાચા એ સાચર શૂરવીર,
અરે ! અરેરે ! આજ ગયા ક્યાં ? રઢિયાળા એવા રણુધીર.

ટાળક સંકટ, બાળક-નારી, ગૌ-બ્રાહ્મણ-પ્રતિપાળક પૂર્ણ,
 સંભાળક જે ધરા-ધર્મના, દુશ્મન-દળ કરનારા ચૂર્ણ;
 ખરાખરીના ખેલ વિષે નહીં, પાછો પગ દેનારા વીર,
 અરે ! અરેરે ! આજ ગયા ક્યાં ? રઢિયાળા એવા રણધીર.
 શત્રુની છાતીમાં સાલે, મુઆ પછી પણ માસ હજાર,
 નામ વડે ત્યાં પડે મૂતરી, જેના શત્રુના સરદાર;
 અને રિપુની રામા રડતી કદી રહે નહીં, હુંછે નીર,
 અરે ! અરેરે ! આજ ગયા ક્યાં ? રઢિયાળા એવા રણધીર.
 ભીમ ભગીરથ ભારે ભડ જે, કેવળ રૂપે કાળ કરાળ,
 રણભૂમિમાં ભય હિપજવે, યમરાજથી પણ વિકરાળ;
 કુળદીપક એ કાહીનૂરો, ધન્ય માતનું ધાવ્યા ક્ષીર,
 અરે ! અરેરે ! આજ ગયા ક્યાં ? રઢિયાળા એવા રણધીર.
 બાણ-શય્યામાં પોઢ્યા બહાદુર, ભીષ્મપિતા ભારે ભયકાર,
 અવધિ આપી અહા ! કાળને, છ માસની જેણે તે વાર;
 મહા-ભારતનું નામ પડ્યું તે એનું કારણ એવા વીર,
 અરે ! અરેરે ! આજ ગયા ક્યાં ? રઢિયાળા એવા રણધીર.
 પાણી પૂર્વજનું ખોનારા, જગ્યા આવા એને વંશ,
 આપ-નામના બોળી બેઠા, ધિક્ક ! ધિક્ક ! એના આ અંશ !
 મરો ખૂદીને નરો બાયલા, ઢાંકણીમાં નાખીને નીર,
 આર્ય-કીર્તિને ઝાંખપ દીધી, તમને એનો બદો શીર !
 હા ! શિવ ! હા ! શિવ ! ગજબથયોશો ? અજબથઉં છું નિરખી આમ,
 આર્ય પરાધીન દીન થયાથી, રે'તી નથી હૈયામાં હામ !
 કાળજડું કંપે કરુણાથી, સ્થીતિ અવલોકીને આમ !
 હળું ધરણીએ મૂર્છા પામી, ભાષી હર ! હર ! હર ! હર ! રામ !
 શું પ્રાચીન પૂર્વજ સંભારે, આંખે આંસુ આવે, વીર !
 શી હિમ્મત એના હૈયાની, રે ! શાં એનાં નૌતમ નીર !

હાય ! હાય ! આ ગતિ થઈ શી ! હાય ! હાય ! શો કાળો કેર !
'રાય'—હૃદય ફાટે છે હર ! હર !...(નથી જોવાતી આવી પેર)

સર વોલ્ટર સ્કોટનાં દ્વંદ્વયુદ્ધો (Combats) શૈશ્ય-પ્રેમ (Romantic) પ્રેરક કાવ્યો જેણે વાંચ્યાં હશે તેને આ સવૈયા વાંચી તે સ્મરણમાં આવ્યા વિના ન રહે ! પરંતુ એક નાના કાવ્યમાં શ્રીમદે કેટલા હૃદયના ભાવો જગાડ્યા છે તે તો પૂરું તે કાવ્ય વાંચવાથી જણાય. અને શ્રીમદે સાહિત્યનાં જે જે ક્ષેત્રોમાં કલમ ચલાવી હોત તે તે સર્વ સ્થળે તે વિજયવંત નિવડ્યા વિના રહેત નહિ, એવી વાંચનારને પ્રતીતિ થાય તેવું આ અદ્ભુત કાવ્ય છે.

શ્રી ચિદાનંદ મહારાજે લખેલા 'સ્વરોદય' ના રહસ્યને પ્રગટ કરતી ટીકા લખવાની સં. ૧૯૪૩માં શ્રીમદે શરૂ કરેલી લાગે છે તેની પ્રસ્તાવના પણ પોતે લખી છે. તેમાં આત્મજ્ઞાની શ્રી ચિદાનંદ મહારાજના જીવનની ટૂંક રૂપરેખા તથા તેમની દશાનું વર્ણન કરેલું છે તે અપૂર્ણ દશામાં પ્રાપ્ત થયેલ છપાયું છે. શ્રીમદે કેવું વિવેચન લખવા ધારેલું તે છપાયેલા બે દોહરાના મર્મ પ્રકાશક વિસ્તાર ઉપરથી વિચારતાં એમ લાગે છે કે જો તે ગુણ ગ્રંથનું વિવેચન પૂરું થવા પામ્યું હોત, તો આ જમાનામાં કાળજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનારને મોટી મદદ રૂપ થઈ પડત.

'જીવતત્ત્વ સંબંધી વિચાર' અને 'જીવાજીવ વિભક્તિ' એ બે લેખ પણ અપૂર્ણ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસિદ્ધ થયા છે; તેમાં 'નવતત્ત્વ' પ્રકરણને મળતો વિષય ચર્ચેલો છે.

એક વખતે વાતચીતમાં શ્રીમદે જણાવેલું કે 'મોક્ષમાળા' રચી તે વખતે અમારો વૈરાગ્ય—'યોગવાસિષ્ઠ' ના વૈરાગ્ય પ્રકરણમાં શ્રી. રામચંદ્રજીનો વૈરાગ્ય વર્ણવેલો છે તેવો હતો અને તમામ જૈન આગમો સવા વર્ષની અંદર અમે અવલોકન કર્યા હતાં. તે વખતે

અદ્ભુત વૈરાગ્ય વર્તતો હતો, તે એટલા સુધી કે અમે ખાધું છે કે નહીં તેની અમને સ્મૃતિ રહેતી નહીં.

‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ ગ્રંથના વીસમા અંકમાં, સં. ૧૯૪૪ માં લખાયેલા એક લઘુ ગ્રંથનો આદિ અને અંતનો ભાગ છપાયેલો છે; તે અપૂર્ણ દશામાં છે છતાં તે ગ્રંથનો આશય ‘છેવટની ભલામણ’ માં સ્પષ્ટ જણાય છે “કે જે મનુષ્યે એકવાર પ્રતિમા પૂજનથી પ્રતિકૂળતા ખતાવી હોય, તે જ મનુષ્ય જ્યારે તેની અનુકૂળતા ખતાવે ત્યારે પ્રથમ પક્ષવાળાને તે માટે બહુ ખેદ અને કટાક્ષ આવે છે. આપ પણ હું ધારું છઉં કે મારા ભણી થોડા વખત પહેલાં એવી સ્થિતિમાં આવી ગયા હતા, તે વેળા જે આ પુસ્તકને મેં પ્રસિદ્ધિ આપી હોત, તો આપનાં અંતઃકરણો વધારે દુઃખાત અને દુઃખાવવાનું નિમિત્ત હું થાત; એટલા માટે મેં તેમ કર્યું નહીં. કેટલોક વખત વીત્યા પછી મારા અંતઃકરણમાં એક એવા વિચારે જન્મ લીધો કે તારા માટે તે ભાષ્યોને સંકલેશ વિચારો આવતા રહેશે; તે જે પ્રમાણથી માન્યું છે, તે પણ માત્ર એક તારા હૃદયમાં રહી જશે; માટે તેને સત્યતાપૂર્વક જરૂર પ્રસિદ્ધિ આપવી. એ વિચારને મેં ઝીલો લીધો; ત્યારે તેમાંથી ધણા નિર્ભળ વિચારની પ્રેરણા થઈ; તે સંક્લેપમાં જણાવી દઉં છઉં. પ્રતિમા માનો એ આગ્રહ માટે આ પુસ્તક કરવાનો કંઈ હેતુ નથી, તેમજ તેઓ પ્રતિમા માનો તેથી મને કંઈ ધનવાન થઈ જવાનું નથી. પ્રતિમા માટે મને જે જે પ્રમાણો જણાયાં હતાં તે ટુંકામાં જણાવી દીધાં.”

એ અપૂર્ણ ગ્રંથની શરૂઆત પણ બહુ મધ્યસ્થતાથી વિચારવા યોગ્ય છે; તેથી તેમાંથી થોડા ઉતારા લીધા છે:

“વિશાળ બુદ્ધિ, મધ્યસ્થતા, સરળતા અને જિતેન્દ્રિયપણું આટલા ગુણો જે આત્મામાં હોય તે તત્ત્વ પામવાનું ઉત્તમ પાત્ર છે.

“અનાદિ કાળના મહા શત્રુરૂપ રાગ, દ્વેષ અને મોહના યંધનમાં તે (જિજ્ઞાસુ) પોતા સંબંધી વિચાર કરી શક્યો નથી. મનુષ્યત્વ, આર્ય દેશ, ઉત્તમ કુળ, શારીરિક સંપત્તિ એ અપેક્ષિત સાધન છે; અને અંતરંગ સાધન માત્ર મુક્ત થવાની સાચી જિજ્ઞાસાઓ છે.

“એમ સુલભભોધીપણાની યોગ્યતા આત્મામાં આવી હોય તો તે જે પુરુષો મુક્ત થયા છે અથવા વર્તમાનમાં મુક્તપણે કે આત્મજ્ઞાન દશાએ વિચરે છે તેમણે ઉપદેશલા માર્ગમાં નિઃસંદેહપણે શ્રદ્ધાશીલવંત થાય.

“સર્વ દર્શનની શૈલીનો વિચાર કરતાં નિર્ગ્રંથ દર્શન એ રાગ, દ્વેષ અને મોહ રહિત પુરુષનું બોધેલું વિશેષ માનવા યોગ્ય છે.

“અત્યારે વીતરાગ દેવને નામે જૈનદર્શનમાં એટલા બધા મત ચાલે છે કે તે મત તે મતરૂપ છે, પણ સત્તરૂપ જ્યાં સુધી વીતરાગ દેવની આજ્ઞાનું અવલંબન કરી પ્રવર્તતા ન હોય ત્યાં સુધી કહી શકાય નહીં.

“એ મત પ્રવર્તનનાં મુખ્ય કારણો મને આટલાં સંભવે છે:

(૧) પોતાની શિથિલતાને લીધે કેટલાક પુરુષોએ નિર્ગ્રંથ દશાની પ્રાધાન્યતા ઘટાડી હોય;

(૨) પરસ્પર જે આચાર્યોને વાદવિવાદ;

(૩) મોહનીય કર્મોના ઉદય અને તે રૂપે પ્રવર્તન થઈ જવું;

(૪) ગ્રહાયા પછી તે વાતનો માર્ગ મળતો હોય તોપણ તે દુલ્લભભોધિતાને લીધે ન ગ્રહવો;

(૫) મતિની ન્યૂનતા;

(૬) જેના પર રાગ તેના છંદમાં પ્રવર્તન કરનારાં ઘણાં મનુષ્યો;

(૭) દુઃસમ કાળ; અને

(૮) શાસ્ત્રજ્ઞાનનું ઘટી જવું.

“ સર્વને સરખી બુદ્ધિ આવી જઇ, સંશોધન થઈ, વીતરાગની આસારૂપ માર્ગનું પ્રતિપાદન થાય એ સર્વથા જો કે અને તેવું નથી; તોપણ સુલભબોધી આત્માઓ અવશ્ય તે માટે પ્રયત્ન કરતા રહે, તો પરિણામ શ્રેષ્ઠ આવે, એ વાત મને સંભવિત લાગે છે.

“ દુઃસમ કાળના પ્રતાપે, જે લોકો વિદ્વાનો બોધ લક્ષ શક્યા છે તેમને ધર્મતત્ત્વ પર મૂળથી શ્રદ્ધા જણાતી નથી. જેને કંઈ (શ્રદ્ધા) સરળતાને લીધે હોય છે, તેને તે વિષયની કંઈ ગતાગમ જણાતી નથી; ગતાગમવાળો કોઈ નીકળે તો તેને વસ્તુની વૃદ્ધિમાં વિઘ્ન કરનારા નીકળે, પણ સહાયક ન થાય, એવી આજની કાળચર્યા છે. એમ કુળવણી પામેલાને ધર્મની દુર્લભતા થઈ પડી છે.

“ કુળવણી વગરના લોકોમાં સ્વાભાવિક એક આ ગુણ રહ્યો છે કે આપણા આપદાદા જે ધર્મને સ્વીકારતા આવ્યા છે, તે ધર્મમાં જ આપણે પ્રવર્તવું જોઈએ, અને તે જ મત સત્ય હોવો જોઈએ; તેમ જ આપણા ગુરુનાં વચન પર જ આપણે વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ; પછી તે ગુરુ ગમે તો શાસ્ત્રોનાં નામ પણ જાણતા ન હોય, પણ તે જ મહાજ્ઞાની છે એમ માની પ્રવર્તવું જોઈએ. તેમજ આપણે જે માનીએ છીએ, તે જ વીતરાગનો બોધેલો ધર્મ છે, બાકી જૈન નામે પ્રવર્તે છે તે મત સઘળા અસત્ય છે. આમ તેમની સમજણ હોવાથી તેઓ બિચારા તે જ મતમાં મગ્યા રહે છે. એનો પણ અપેક્ષાથી જોતાં દોષ નથી.

“ જે જે મત જૈનમાં પડેલા છે તેમાં જૈન સંબંધી જ ઘણે ભાગે ક્રિયાઓ હોય એ માન્ય વાત છે. તે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ જોઈ જે મતમાં પોતે દીક્ષિત થયા હોય, તે મતમાં જ દીક્ષિત પુરુષોનું મગ્યા રહેવું થાય છે. દીક્ષિતમાં પણ ભદ્રિકતાને લીધે કાં તો દીક્ષા, કાં તો ભિક્ષા માગ્યા જેવી સ્થિતિથી મુંઝાઇને પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષા, કાં તો સ્મશાન વૈરાગ્યમાં લેવાઈ ગયેલી દીક્ષા હોય છે. શિક્ષાની સાપેક્ષ

સ્કુરણાથી પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષાવાળો પુરુષ તમે વિરલ જ દેખશો; અને દેખશો તો તે મતથી કંટાળી વીતરાગ દેવની આરામાં રાચવા વધારે તત્પર હશે.

“તેમજ ત્યાગી ગુરુઓ સિવાયના પરાણે થઈ પડેલા મહાવીર દેવના માર્ગરક્ષક તરીકે ગણાવતા યતિઓ-તેમની તો માર્ગ પ્રવર્તાવવાની શૈલી માટે કંઈ બોલવું રહેતું નથી. કારણ ગૃહસ્થને આણુવત પણુ હોય છે. પણુ આ તો તીર્થંકર દેવની પેઠે કલ્પાતીત પુરુષ થઈ બેઠા છે.

“સંશોધક પુરુષો બહુ ઓછા છે. મુક્ત થવાની અંતઃકરણે જિજ્ઞાસા રાખનારા અને પુરુષાર્થ કરનારા બહુ ઓછા છે. તેમને સાહિત્યો જેવાં કે સદ્ગુરુ, સત્સંગ કે સત્શાસ્ત્રો મળવાં દુર્લભ થઈ પડ્યાં છે. જ્યાં પૂછવા જાઓ ત્યાં સર્વ પોતપોતાની ગાય છે. પછી સાચી કે જૂઠી તેનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. ભાવ પૂછનાર આગળ મિથ્યા વિકલ્પો કરી પોતાની સંસારસ્થિતિ વધારે છે અને બીજાને તેવું નિમિત્ત કરે છે.

“ઓછામાં પૂરું કોઈ સંશોધક આત્મા હશે તો તેને અપ્રયોજન-ભૂત પૃથ્વી ઈત્યાદિક વિષયોમાં શંકાએ કરી રોકાવું થઈ ગયું છે. અનુભવધર્મ પર આવવું તેમને પણુ દુર્લભ થઈ પડ્યું છે.

“આ પરથી મારું એમ કહેવું નથી કે કોઈપણુ અસારે જૈન દર્શનના આરાધક નથી; છે, પણુ બહુ જ અદ્વ, બહુ જ અદ્વ. પણુ તે આંગણાએ ગણી લઈએ તેટલા હશે. બાકી તો (જૈન) દર્શનની દશા જોઈ કરુણા ઉપજે તેવું છે; સ્થિર ચિત્તથી વિચાર કરી જોશો તો આ મારું કહેવું તમને સપ્રમાણુ લાગશે.

“એ સઘળા મતોમાં કેટલાકને તો સહજ સહજ વિવાદ છે. મુખ્ય વિવાદ: એકનું કહેવું પ્રતિમાની સિદ્ધિ માટે છે. બીજા તેને કેવળ ઉત્થાપે છે (એ મુખ્ય વિવાદ છે).

“બીજા મતમાં હું પણુ ગણાયો હતો. મારી જિજ્ઞાસા વીતરાગ

દેવની આજ્ઞાના આરાધન ભણી છે. એમ સત્યતાને ખાતર કહી દઈ, દર્શાવું છઉં કે પ્રથમ પક્ષ સત્ય છે, એટલે કે જિન પ્રતિમા અને તેનું પૂજન શાસ્ત્રોક્ત, પ્રમાણોક્ત, અનુભવોક્ત અને અનુભવમાં લેવા યોગ્ય છે. મને તે પદાર્થોનો જે રૂપે બોધ થયો અથવા તે સંબંધી જે અદ્વય શંકા હતી તે નીકળી ગઈ. તે વસ્તુનું કંઈ પણ પ્રતિપાદન થવાથી કોઈ પણ આત્મા તે સંબંધી વિચાર કરી શકશે; અને તે વસ્તુની સિદ્ધિ જણાય તો તે સંબંધી મતભેદ તેને ટળી જાય, તે સુલભબોધીપણાનું કાર્ય થાય; એમ ગણી ટૂંકામાં કેટલાક વિચારો પ્રતિમા સિદ્ધિ માટે દર્શાવું છઉં.

“આટલું સ્મૃતિમાં રાખવાનું છે કે કેટલાંક પ્રમાણો આગમના સિદ્ધિ થવા માટે પરંપરા અનુભવ ઇત્યાદિકની અવશ્ય છે. કુતર્કથી જે તમે કહેતા હો તો આખા જૈનદર્શનનું પણ ખંડન કરી દર્શાવું; પણ તેમાં કલ્યાણ નથી. સત્ય વસ્તુ જ્યાં પ્રમાણથી અનુભવ-સિદ્ધિ થઈ ત્યાં જિજ્ઞાસુ પુરુષો પોતાનો ગમે તેવો હઠ પણ મૂકી દે છે.

“આ મોટો વિવાદ આ કાળમાં જે ન પડ્યા હોત તો ધર્મ પામવાનું લોકોને બહુ સુલભ થાત.

“પ્રથમ પ્રતિમા નહીં માનતો અને હવે માનું છઉં, તેમાં કંઈ પક્ષપાતી કારણ નથી, પણ મને તેની સિદ્ધિ જણાઈ તેથી માન્ય રાખું છઉં. અને સિદ્ધિ છતાં નહીં માનવાથી પ્રથમની માન્યતાની પણ સિદ્ધિ નથી અને તેમ થવાથી આરાધકતા નથી.

“મને આ મત કે તે મતની માન્યતા નથી, પણ રાગદ્વેષ રહિત થવાની પરમ જિજ્ઞાસા છે; અને તે માટે જે જે સાધન હોય, તે તે ઇચ્છવાં, કરવાં એમ માન્યતા છે. અને એ માટે મહાવીરનાં વચન પર મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

“અત્યારે એટલી પ્રસ્તાવના માત્ર કરી પ્રતિમા સંબંધી અનેક પ્રકારથી દર્શાવેલી મને જે સિદ્ધિ તે હવે કહું છઉં. તે સિદ્ધિને મનન

કરતાં પહેલાં વાંચનારે નીચેના વિચારો કૃપા કરીને લક્ષમાં લેવા.

“કોઇ ધર્મ માનનાર આખો સમુદાય કંઇ મોક્ષે જશે એવું શાસ્ત્રકારનું કહેવું નથી, પણ જેનો આત્મા ધર્મત્વ ધારણ કરશે, તે સિદ્ધિ સંપ્રાપ્ત થશે; માટે સ્વાત્માને ધર્મમોઘની પ્રથમ પ્રાર્થિત કરાવવી જોઇએ. તેમાંનું એક આ સાધન પણ છે. તે પરોક્ષ પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યા વિના ખંડી નાખવા યોગ્ય નથી.

“જો તમે પ્રતિમા માનનાર હો તો તેનાથી જે હેતુ પાર પાડવા પરમાત્માની આજ્ઞા છે તે પાર પાડી લેવો; અને જો તમે પ્રતિમાના ઉત્થાપક હો તો આ પ્રમાણેને યોગ્ય રીતે વિચારી જોજો. બન્નેએ મને શત્રુ કે મિત્ર કંઈ માનવો નહીં. ગમે તે કહેનાર છે, એમ ગણી ગ્રંથ વાંચી જવો.

“મને સંસ્કૃત, માગધી કે કોઇ ભાષાનો મારી યોગ્યતા પ્રમાણે પરિચય નથી, એમ ગણી મને અપ્રમાણિક ઠરાવશે તો ન્યાયની પ્રતિકૂળ જવું પડશે; માટે મારું કહેવું શાસ્ત્ર અને આત્મ મધ્યસ્થતાથી તપાસશો.

“યોગ્ય લાગે નહીં, એવા કોઈ મારા વિચાર હોય તો સહર્ષ પૂછશો, પણ તે પહેલાં તે વિષે તમારી સમજણથી શંકાસ્પ નિર્ણય કરી બેસશો નહીં.

“ટુંકામાં કહેવાનું એ કે જેમ કલ્યાણ થાય તેમ પ્રવર્તવા સંબંધમાં મારું કહેવું અયોગ્ય લાગતું હોય, તો તે માટે યથાર્થ વિચાર કરી પછી જેમ હોય તેમ માન્ય કરવું.”

આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ અવસ્થામાં મળ્યો હોત તો આજના શિક્ષિત મધ્યસ્થ વર્ગને બહુ ઉપયોગી થઇ પડત. શ્રીમદ્દને જે પ્રમાણસિદ્ધ અને હિતકારી લાગ્યું તે ગ્રહણ કરવામાં તેમની તત્પરતા કેવી છે તે આ અપૂર્ણ લેખથી પણ સ્પષ્ટ સમજાઇ જાય છે. જગતકર્તા

ધર્મરમાં પ્રથમ શ્રીમદ્ને શ્રદ્ધા હતી તે વિશેષ વિચારે પલટાઈ ચારે કેવી મક્કમતા પ્રમાણુપૂર્વક પલટાયેલા વિચારે. દર્શાવવામાં દેખાઈ આવે છે તે ‘મોક્ષમાળા’ના વિવેચનમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ. શ્રી યશોવિજયજી આઠ દષ્ટિની સજ્જાથમાં તારા દષ્ટિનું વર્ણન કરે છે તે આ પ્રસંગે વિચારવું ઉચિત છે:

“જિજ્ઞાસા ગુણ તત્ત્વની, મનમોહન મેરે;
પણ નહીં નિજ હઠ ટેક રે, મનમોહન મેરે.
એહ દષ્ટિ હોય વર્તતાં, મનમોહન મેરે.
યોગ કથા બહુ પ્રેમ રે, મનમોહન મેરે.
અનુચિત તેહ ન આચરે, મનમોહન મેરે.
વાળ્યો વળે જેમ હેમ રે, મનમોહન મેરે.”

ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ

વીશમા વર્ષમાં એક સ્નેહી ઉપર શ્રીમદે મુંબઈથી પત્ર લખ્યો છે તે લગ્ન વિષે પોતાના વિચારો દર્શાવતો હોવાથી નીચે આપ્યો છે:

“ લગ્ન સંબંધી તેઓએ જે મિતિ નિશ્ચિત રાખી છે, તે વિષે તેઓનો આગ્રહ છે તો ભલે તે મિતિ નિશ્ચયરૂપ રહી.

“ લક્ષ્મી પર પ્રીતિ નહીં છતાં કોઈ પણ પરાર્થિક કામમાં તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડત એમ લાગવાથી મૌન ગ્રહી અહીં તે સંબંધી સગવડમાં હતો. જે સગવડનું ધારેલું પરિણામ આવવાનો બહુ વખત નહોતો. પણ એઓ ભણીનું એક મમત્વપણું ત્વરા કરાવે છે જેથી તે સઘળું પડતું મુકી વદ ૧૩ કે ૧૪ (પોષની) ને રોજ અહીંથી રવાના થાઉં છું.

“ પરાર્થ કરતી વખતે લક્ષ્મી અંધાપો, બહેરાપણું અને મૂંગાપણું આપી દે છે, જેથી તેની દરકાર નથી.

“ આપણો અન્યોન્ય સંબંધ છે તે કંઈ સગપણનો નથી; પરંતુ હૃદય-સગપણનો છે. પરસ્પર લોહચુંબકનો ગુણ પ્રાપ્ત થયો છે, એમ

દર્શિત છે છતાં હું વળી એથી પણ ભિન્ન રૂપે આપને હૃદય રૂપ કરવા માગું છઉં. જે વિચારો સઘળા સગપણતા દૂર કરી, સંસાર યોજના દૂર કરી, તત્ત્વવિજ્ઞાન રૂપે મારે દર્શાવવાના છે, અને આપે જાતે અનુકરણ કરવાના છે. આટલી પલ્લવી બહુ સુખપ્રદ છતાં માર્મિક રૂપે આત્મસ્વરૂપ વિચારથી અહીં આગળ લખી જઉં છઉં.

“ તેઓ શુભ પ્રસંગમાં સહવિવેકી નિવડી રૂઢિથી પ્રતિકૂળ રહી પરસ્પર કુટુંબ રૂપે રનેહ બંધાય એવી સુંદર યોજના તેઓનાં હૃદયમાં છે કે ? આપ ઉતારશે કે ? કોઇ ઉતારશે કે ? એ ખ્યાલ પુનઃ પુનઃ હૃદયમાં પર્યટન કરે છે. નિદાન, સાધારણ વિવેકીઓ જે વિચારને આકાશી ગણે તેવા વિચારો, જે વસ્તુ અને જે પદ આજ રાજ્યશ્રી ચક્રવર્તિની વિક્ટોરિયાને દુર્લભ, કેવળ અસંભવિત છે, તે વિચારો, તે વસ્તુ અને તે પદ કેવળ ઇચ્છા હોવાથી ઉપર જણાવ્યું તેથી કંઈ પણ લેશ પ્રતિકૂળ બને તો તે પદાભિલાષી પુરુષનાં ચરિત્રને પરમ ઝાંખપ લાગે એમ છે. આ સઘળા હવાઇ (અત્યારે લાગતા) વિચારો માત્ર આપને જ દર્શાવું છું.

“ અંતઃકરણ શુકલ અહલુત વિચારોથી ભરપૂર છે. પરંતુ આપ ત્યાં રહ્યા કે હું અહીં રહ્યો ! ” સં. ૧૯૪૩ પોષ વદ ૧૦ બુધવાર.

સહગત ઝવેરી રેવાશંકરભાઈ જગજીવનદાસ મહેતાના મોટા ભાઈ પોપટલાલભાઈનાં મહાભાગ્યશાળી પુત્રી બળકબાઈ સાથે શ્રીમહાનાં શુભ લગ્ન સં. ૧૯૪૪ના મહા શુદ્ધ ૧૨ને રોજ થયાં હતાં.

ત્યારપછી એકાદ વર્ષે લખેલા એક લેખમાં શ્રીમદ્ ‘ સ્ત્રીના સંબંધમાં મારા વિચાર ’ એવું નામ આપી જણાવે છે :

“ અતિ અતિ સ્વસ્થ વિચારણાથી એમ સિદ્ધ થયું કે શુદ્ધ જ્ઞાનને આશ્રયે નિરાબાધ સુખ રહ્યું છે; તથા ત્યાં જ પરમ સમાધિ રહી છે. સ્ત્રી એ સંસારનું સર્વોત્તમ સુખ માત્ર આવરણિક દૃષ્ટિથી .

કલ્પાયું છે, પણ તે તેમ નથી જ. સ્ત્રીથી જે સંયોગસુખ ભોગવવાનું ચિહ્ન તે વિવેકથી દષ્ટિગોચર કરતાં વમન કરવાને યોગ્ય ભૂમિકાને પણ યોગ્ય રહેતું નથી. જે જે પદાર્થો પર જુગુપ્સા રહી છે તે તે પદાર્થો તો તેના શરીરમાં રહ્યા છે, અને તેની તે જન્મભૂમિકા છે. વળી એ સુખ ક્ષણિક ખેદ અને ખસના દરદરે જ છે. તે વેળાના દેખાવ હૃદયમાં ચિત્રાર્થ રહી હસાવે છે કે શી આ ભૂલવણી? ટુંકામાં કહેવાનું કે તેમાં કંઈ પણ સુખ નથી. અને સુખ હોય તો તેને અપરિચ્છેદ રૂપે વર્ણવી જુઓ, એટલે માત્ર મોહદશાને લીધે તેમ માન્યતા થઈ છે, એમ જ જણાશે. અહીં હું સ્ત્રીના અવયવાદિ ભાગનેા વિવેક કરવા બેઠો નથી; પણ ત્યાં ફરી આત્મા ન જ ખેંચાય એ વિવેક થયો છે, તેનું સહજ સૂચવન કર્યું. સ્ત્રીમાં દોષ નથી, પણ આત્મામાં દોષ છે, અને એ દોષ જવાથી આત્મા જે જુએ છે તે, અહ્લુત આનંદમય જ છે; માટે એ દોષથી રહિત થવું એ જ પરમ જિજ્ઞાસા છે. શુદ્ધ ઉપયોગની જો પ્રાપ્તિ થઈ તો પછી તે સમયે સમયે પૂર્વોપાર્જિત મોહનીયને ભરમીભૂત કરી શકશે. આ અનુભવગમ્ય પ્રવચન છે.

“પણ પૂર્વોપાર્જિત હજી સુધી મને પ્રવર્તે છે, ત્યાં સુધી મારી શી દશાથી શાંતિ થાય? એ વિચારતાં મને નીચે પ્રમાણે સમાધાન થયું...

“સ્ત્રીના સંબંધમાં કંઈ પણ રાગ, દ્વેષ રાખવા મારી અંશ માત્ર ઇચ્છા નથી, પણ પૂર્વોપાર્જનથી ઇચ્છાના પ્રવર્તનમાં અટકયો છું.”

પોતાના ગૃહાશ્રમ સંબંધી શ્રીમદ્ એક ભાષને સં. ૧૯૪૬ માં લખી જણાવે છે:

“આપના પહેલાં, આ જન્મમાં હું લગભગ એ વર્ષથી કંઈક વધારે કાળથી ગૃહાશ્રમી થયો છઉં; એ આપના જાણવામાં છે. ગૃહાશ્રમી જેને લઈને કહી શકાય છે, તે વસ્તુ અને મને, તે વખતમાં

કંઈ ધણો પરિચય પડ્યો નથી; તો પણ તેનું બનતું કાયિક, વાચિક અને માનસિક વલણ મને તેથી ઘણુંખરું સમજાયું છે; અને તે પરથી તેનો અને મારો સંબંધ અસંતોષ પાત્ર થયો નથી; એમ જણાવવાનો હેતુ એવો છે કે ગૃહાશ્રમનું વ્યાખ્યાન સહજ માત્ર પણ આપતાં તે સંબંધી વધારે અનુભવ ઉપયોગી થાય છે; મને કંઈક સાંસ્કારિક અનુભવ જીગી નીકળવાથી એમ કહી શકું છઉં કે મારો ગૃહાશ્રમ અત્યાર સુધી જેમ અસંતોષ પાત્ર નથી તેમ ઉચિત સંતોષપાત્ર પણ નથી; તે માત્ર મધ્યમ છે; અને તે મધ્યમ હોવામાં પણ મારી કેટલીક ઉદાસીન વૃત્તિની સહાયતા છે.

“તત્ત્વજ્ઞાનની ગુપ્ત ગુફાનાં દર્શન લેતાં ગૃહાશ્રમથી વિરકત થવાનું અધિકતર સૂચ્ય છે: અને ખચિત તે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિવેક પણ આને ઉગ્યો હોતો; કાળના બળવત્તર અનિષ્ટપણાને લીધે, તેને યથાયોગ્ય સમાધિ-સંગતી અપ્રાપ્તિને લીધે તે વિવેકને મહાખેદની સાથે ગૌણ કરવો પડ્યો; અને ખરે ! જે તેમ ન થઈ શક્યું હોત તો તેના જીવનનો અંત આવત. (તેના એટલે આ પત્રલેખકના.)”

‘મોક્ષમાળા’ ના પાઠ ૧૨માં ઉત્તમ ગૃહસ્થ વિષે તથા પાઠ ૪૫માં ‘સામાન્ય મનોરથ’ નામના કાવ્યમાં તેમ જ પાઠ ૫૫માં સામાન્ય નિત્ય નિયમમાં ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધી પોતાના વિચારો કંઈક પ્રદર્શિત કર્યા છે. પરંતુ પાઠ ૬૧ થી ૬૬ સુધીમાં ‘સુખ વિષે વિચાર’ લખી સંક્ષિપ્ત નવલકથાના રૂપમાં દ્વારકાના મહા ક્ષનાદય ધર્મમૂર્તિ શ્રાવક ગૃહસ્થનું ચિત્ર આલેખ્યું છે તેમાં આદર્શ ગૃહસ્થ પોતાની ચર્ચા વર્ણવે છે તેમાંથી થોડું નીચે પ્રદર્શિત કર્યું છે તે દરેક ગૃહસ્થે મનન કરવા યોગ્ય છે:

“જે કે હું બીજા કરતાં સુખી છઉં, તોપણ એ સાતા વેદનીય છે, સત્-સુખ નથી. જગમાં બહુધા કરીને અસાતા વેદનીય છે. મેં

ધર્મમાં મારો કાળ ગાળવાનો નિયમ રાખ્યો છે. સત્શાસ્ત્રોનાં વાચન-મનન, સત્પુરુષોના સમાગમ, યમ-નિયમ, એક મહીનામાં બાર દિવસ બ્રહ્મચર્ય, બનતું ગૃહદાન, એ આદિ ધર્મ રૂપે મારો કાળ ગાળું છું. સર્વ વ્યવહાર સંબંધીની ઉપાધિમાંથી કેટલોક ભાગ બહુ અંશે મેં ત્યાગ્યો છે. પુત્રોને વ્યવહારમાં યથાયોગ્ય કરીને હું નિર્ગ્રંથ થવાની ઇચ્છા રાખું છઉં. હમણાં નિર્ગ્રંથ થઈ શકું તેમ નથી; એમાં સંસાર-મોહિની કે એવું કારણ નથી; પરંતુ તે પણ ધર્મ સંબંધી છે. ગૃહસ્થ ધર્મનાં આચરણ બહુ કનિષ્ઠ થઈ ગયાં છે; અને મુનિઓ તે સુધારી શકતા નથી. ગૃહસ્થ ગૃહસ્થને વિશેષ બોધ કરી શકે, આચરણથી પણ અસર કરી શકે, એટલા માટે થઈ ને ધર્મ સંબંધે ગૃહસ્થ વર્ગને હું ધણે ભાગે બોધી યમનિયમમાં આણું છઉં. દર સપ્તાહિકે આપણે ત્યાં પાંચસે જેટલા સદ્ગૃહસ્થોની સભા ભરાય છે. આઠ દિવસનો નવો અનુભવ અને બાકીનો આગળનો ધર્માનુભવ એમને બે ત્રણ મુદ્દર્ત બોધું છઉં. મારી સ્ત્રી ધર્મશાસ્ત્રનો કેટલોક બોધ પામેલી હોવાથી તે પણ સ્ત્રી વર્ગને ઉત્તમ યમનિયમનો બોધ કરી સપ્તાહિક સભા ભરે છે. પુત્રો પણ શાસ્ત્રનો બનતો પરિચય રાખે છે. વિદ્વાનોનું સન્માન, અતિથિનો વિનય, અને સામાન્ય સત્યતા-એક જ ભાવ-એવા નિયમો બહુધા મારા અનુચરો પણ સેવે છે. એઓ બધા એથી સાતા ભોગવી શકે છે. લક્ષ્મીની સાથે મારાં નીતિ, ધર્મ, સદ્ગુણ, વિનય એણે જનસમુદાયને બહુ સારી અસર કરી છે. રાત્ર સહિત પણ મારી નીતિવાત અંગીકાર કરે તેવું થયું છે. આ સઘળું આત્મ-પ્રશંસા માટે હું કહેતો નથી, એ આપે સ્મૃતિમાં રાખવું; માત્ર આપના પુછેલા ખુલાસા દાખલ આ સઘળું સંક્ષેપમાં કહેતો જઉં છઉં.

“આ સઘળાં ઉપરથી હું સુખી છઉં એમ આપને લાગી શકશે, અને સામાન્ય વિચારે મને બહુ સુખી માનો તો માની શકાય

તેમ છે. ધર્મ, શીલ અને નીતિ તેમજ શાસ્ત્રાવધાનથી મને જે આનંદ ઉપજે છે તે અવર્ણનીય છે. પણ તત્ત્વદષ્ટિથી હું સુખી ન મનાઉં. જ્યાં સુધી સર્વ પ્રકારે આજી અને અભ્યંતર પરિગ્રહ મેં ત્યાગ્યો નથી ત્યાં સુધી રાગદોષનો ભાવ છે. જો કે તે બહુ અંશે નથી, પણ છે; તો ત્યાં ઉપાધિ પણ છે. સર્વસંગ પરિત્યાગ કરવાની મારી સંપૂર્ણ આકાંક્ષા છે; પણ જ્યાં સુધી તેમ થયું નથી ત્યાં સુધી કોઈ પ્રિયજનનો વિયોગ, વ્યવહારમાં હાનિ, કુટુંબનું દુઃખ એ થોડે અંશે પણ ઉપાધિ આપી શકે. માટે કેવળ નિર્ગ્રંથ, આજીઅભ્યંતર પરિગ્રહનો ત્યાગ, અદ્વપારંભનો ત્યાગ એ સઘળું નથી થયું, ત્યાં સુધી હું મને કેવળ સુખી માનતો નથી. હવે આપને તત્ત્વની દષ્ટિએ વિચારતાં માલમ પડશે કે લક્ષ્મી, સ્ત્રી, પુત્ર કે કુટુંબ એ વડે સુખ નથી. અને એને સુખ ગણું તો જ્યારે મારી સ્થિતિ પતિત થઈ હતી ત્યારે એ સુખ ક્યાં ગયું હતું ? જેનો વિયોગ છે, જે ક્ષણભંગુર છે અને જ્યાં અવ્યાયાધપણું નથી તે સંપૂર્ણ કે વાસ્તવિક સુખ નથી.”

આ વિચારો શ્રીમદ્નું આદર્શ જીવન સમજવામાં આવી જેવા છે. મુખ્યત્વે એ જ લક્ષ રાખી નિર્ગ્રંથ દશા પ્રાપ્ત કરવી અને તેવા વિચારવાળાને સહાયક થવું એવી ભાવનાથી તેમનું પ્રવર્તન ગૃહસ્થ અવસ્થામાં થયેલું તેમના પત્રરૂપ લેખો ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ જણાય છે.

‘પાયોનિયર’ પત્રમાં તેમના અવસાન સમયે આવેલા લેખ ઉપરથી પણ તેમના ગૃહસ્થ જીવન વિષે ખ્યાલ આવે તેમ હોવાથી તેમાંથી થોડું ટાંકી જણાવું છું:

“વીસ વર્ષની વયે પ્રજ્ઞની દષ્ટિમાં પૂર્ણ રીતે તેઓ અદૃશ્ય થયા. પોતાની શક્તિ અને બુદ્ધિબળનો ઉપયોગ પોતાના સમુદાય વર્ગમાં અને વિસ્તારથી સમગ્ર લોકને શિક્ષા અને જ્ઞાનબોધ આપવામાં કરવા માટે તેમણે નિશ્ચય કર્યો. તેઓ ઘણી નાની ઉંમરથી અતિશય

પરિભાણુમાં વાંચનાર હતા. તેમણે ૫૬ દર્શનની આલોચના કરી; અને તેની સાથે પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમની દ્વિલસૂત્રી (તત્ત્વવિચાર)નાં દર્શનો જોયાં. જે કે આશ્ચર્યકારક લાગશે, પરંતુ આ તો વાસ્તવિક સત્ય છે કે તેમને પુસ્તકને પૂર્ણ રીતે ગ્રહણ કરવાને ફક્ત એક જ વખત વાંચવાની જરૂર રહેતી. અને સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃતના નિયમિત અભ્યાસ વગર તેઓ તે ભાષામાંનાં પુસ્તકો મોટા પંડિતોની પેઠે તેવી રીતે (એક વાર વાંચવાથી) તેઓ યથાર્થ રીતે સમજી શકતા અને ખીજને સમજાવી શકતા.

“તેઓએ જોયું કે ધર્મગુરુઓ વર્તમાનમાં સાંપ્રદાયિક દષ્ટિથી સંકુચિત, ટૂંક મર્યાદાવાળા વિચારો ધરાવે છે અને કાળના પરિવર્તન અનુસાર કેવી રીતે વર્તન કરવું જોઈએ તે સમજતા નથી.

“વિશેષ જોઓ આ સંસારનો ત્યાગ કરી ત્યાગવૃત્તિ સ્વીકારે છે તેઓમાં કેટલાક સાંસારિક સંપત્તિઓના અભાવ તથા સંસારથી એક વા ખીજ કારણથી થયેલા અસંતોષને પરિણામે તેમ કરે છે. આવા પુરુષો પોતાના ચારિત્રની અસર તેઓના સમુદાય ઉપર પાડી શકતા નથી. શ્રીમદ્દની એવી માન્યતા હતી કે ધનવાન અને સાંસારિક સારી સ્થિતિવાળો પુરુષ સંસારનો ત્યાગ કરે તો પોતાના ચારિત્રથી સંગીન હિત કરી શકે. જનસમાજ તેના શુદ્ધ હૃદય અને નિઃસ્વાર્થના સદ્ગુણની ખાત્રી થવાથી તેના કહેવા પ્રમાણે દોરાવામાં ઘણો જ તત્પર રહે અને તેના ઉપદેશથી લાભ મેળવતો થાય. આવા વિચાર શ્રીમદ્દના હતા. અને તેની સાથે જનસમાજ આગળ એક સાધુ (ધાર્મિક નાયક) તરીકે રજુ થવા યોગ્ય સ્થિતિમાં એ મૂકાયા નથી એમ તેઓ માનતા હતા; અને તેથી જ ગૃહસ્થ દશાએ જ જીવન ગાળવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. તોપણ તેમના આંતરિક વિચારો સંસાર પ્રત્યે તદ્દન ઉદાસીન વર્તતા હતા.”

અમદાવાદના ઓળખીતાઓમાંથી યથાર્થ ઓળખનાર

મુંબઈથી વવાણિયા જતાં શ્રીમદ સં. ૧૯૪૩માં શેઠ પાનાચંદ અવેરચંદવાળાને ત્યાં અમદાવાદ ઊતર્યા હતા. તે શેઠના એક માણસને સાથે લઈ મસ્લીચંદ જેચંદની પેઢીએ તેઓ આવ્યા હતા. તે માણસે શ્રીમદ્ની ઓળખાણુ શેઠ જેશંગભાઈ ઉજમશીભાઈ તથા તેમના વડીલ લહેરાભાઈ તથા રંગજીભાઈ વગેરેને આપી કે આ મહેમાન આપણા સ્વધર્મી છે અને વિદ્વાન કવિ છે. તે વખતે વળાના કારભારી લીલાધરભાઈ વડીલ ત્યાં બેઠા હતા તેમણે શ્રીમદ્ની પાસે એક કાવ્ય રચવાની માગણી કરી; એટલે શ્રીમદે મનમાં એક કાવ્ય રચી સામા માણસને ખાનાં પાડેલો કાગળ આપી તેમાં આડાઅવળી ખાનામાં અક્ષરો લખાવ્યા અને બધાં ખાનાં પુરાઈ જતાં અનુક્રમે વાંચતાં એક સુંદર કાવ્ય થયું તે વાંચી સર્વને આનંદ થયો હતો.

‘ મોક્ષમાળા ’ છપાવવા માટે શ્રીમદ્ સં. ૧૯૪૪માં ફરી અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે પણ પ્રથમ શેઠ પાનાચંદ અવેરચંદને ત્યાં ઊતર્યા હતા. પછી ટંકશાળમાં શેઠ ઉમાભાઈને ઘેર રહ્યા હતા. શેઠ જેશંગભાઈ

ઉજમશીભાઈના સ્નેહી મોરખીવાળા વિનયચંદ પોપટલાલ દફતરીનો કાગળ લઈ શ્રીમદ્ ભાઈ જ્ઞેશંગભાઈ શેઠ પાસે આવ્યા હતા. તે ભલામણપત્ર અનુસાર ‘મોક્ષમાળા’ છપાવી તેની અમુક પ્રતો લેવા વગેરેની મદદ તેમણે યથાશક્તિ કરી હતી. તેમના ઉતારે શેઠ જ્ઞેશંગભાઈ ઘણી વખત રાત્રે જતા. શ્રીમદ્ તેમના મનની વાતો જાણીને પ્રગટ કહેતા તેથી તેમને તથા સમાગમમાં આવનારને આશ્ચર્ય લાગતું અને વિદ્વાન મોટા માણસ છે એમ જાણી શકેલા; પણ આત્મ-કલ્યાણની ભૂખ તે વખતે લાગેલી નહિ તેથી યથાર્થ ઓળખાણ થયેલું નહિ. બહારની આડત સાથે વિશેષ સંબંધ હોવાથી પ્રસંગોપાત શેઠ જ્ઞેશંગભાઈને પરગામ જવું પડતું અને નિવૃત્તિ ઓછી મળતી તેથી તેમના નાના ભાઈ શ્રી જૂહાભાઈને તેમની સ્વાગતમાં સુપરત કર્યા હતા. શ્રી. જૂહાભાઈ શ્રીમદ્ની બરદાસ રાખતા. તેથી તેમને શ્રીમદ્નો વિશેષ પરિચય થયો અને પૂર્વના સંસ્કારને લઈને ગાઢ ઓળખાણ થયું; અને શ્રીમદ્ પ્રત્યે તેમનો પૂજ્યભાવ વધતો ગયો. આ વખતે શ્રી જૂહાભાઈ સાથે શ્રીમદ્ તેમની દુકાને ઘણી વખત જતા, બેસતા અને ખીજના મનની વાતો જાણી કહેતા તેથી તેમને વિનોદ ભિખજતો.

શેઠ દલપતભાઈ ભગુભાઈને વંડે શ્રીમદે એ અરસામાં અવધાન કરી બતાવ્યાં હતાં. તે જોઈને તથા દરરોજના પરિચયથી આત્મ-પ્રભાવની છાપ પડવાથી શ્રી જૂહાભાઈને શ્રીમદ્ના સમ્યગ્દર્શનાદિ અંતરગુણોની યથાર્થ ઓળખાણ થયેલી; તેથી તે શ્રીમદ્ના બહુ ગુણગ્રામ કરતા.

એક વખત શેઠ દલપતભાઈનો પુસ્તક ભંડાર જોવા શ્રીમદ્ શ્રી જૂહાભાઈ સાથે પધારેલા તે વિષે શ્રી જૂહાભાઈએ શેઠ જ્ઞેશંગભાઈને વાત કરેલ કે શ્રીમદ્ પુસ્તકોનાં પાનાં માત્ર ફેરવી જતા અને તે પુસ્તકોનું રહસ્ય સમજી જતા.

વવાણિયા જઈ આવી ફરી સં. ૧૯૪૫માં કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫ લગભગ શ્રીમદ્ અમદાવાદ પધાર્યા હતા. તે વખતે ધણા જિજ્ઞાસુઓ તેમની પાસે જ્ઞાનવાર્તા કરવા આવતા. તે વખતે સાધ્વી દિવાળી બાઈ ત્યાં હતાં; તેમની સાથે શ્રી જૂઠાભાઈ અને તેમના કાકા કર્મચંદભાઈ સમક્ષ જ્ઞાન અર્થે પ્રશ્નોત્તર થતા. શ્રી જૂઠાભાઈના ગાઢ પરિચયમાં આવ્યા પછી શ્રીમદ્ અમદાવાદ આવતા ત્યારે તેમને ત્યાં જ ઊતરતા. શ્રી જૂઠાભાઈ શ્રીમદ્ સાથે મોરબીમાં દોઢમે માસ રહેલા; એક વખત શ્રીમદ્ની સાથે ભરૂચ પણ ગયેલા. પત્રવ્યવહાર પણ ધર્મનિમિત્તે તેમને પરસ્પર થતો. શ્રી જૂઠાભાઈની શરીરપ્રકૃતિ આ અરસામાં માંદગીને લીધે ખુબ નરમ રહેતી; અને વૈરાગ્યવૃત્તિ પણ વર્ધમાન થતી જતી હતી.

ખંભાતથી ભાઈ અંબાલાલ લાલચંદ અને એકમે ભાઈઓ કોઈ લગ્નપ્રસંગે અમદાવાદ આવેલા તે સરખી ઉમ્મરના હોવાથી શ્રી જૂઠાભાઈને ત્યાં જતા. વરઘોડો નીકળવાનો હતો ત્યારે ભાઈ અંબાલાલ વગેરે શ્રી જૂઠાભાઈને બોલાવવા આવ્યા કે ચાલો વરઘોડામાં જઈએ. તે સાંભળી યુવાન વય છતાં સ્વાભાવિક વૈરાગ્યવંત શ્રી જૂઠાભાઈને તે ગમ્યું નહિ અને શ્રીમદ્ વિષે કંઈ વાત તેમને કહેવાની ભૂમિ થઈ આવી પણ પાછું મન ખેંચી લઈ એટલું બોલ્યા કે ક્યાં પ્રતિબંધ કરું? તે સાંભળી તે ભાઈઓએ પૂછ્યું કે શું કહો છો? અમને સમજ્યું નહિ. તેમના વૈરાગ્યની છાપ તે ભાઈઓ ઉપર પણ પડી તેથી તે તેમની પાસે તેમને કહેવાનું હોય તે સાંભળવા બેઠા. શ્રીમદ્ સંબંધી ગુણગ્રામ તેમણે કર્યા અને તેમના આવેલા પત્રો તેમને વંચાવ્યા. તે વાંચી તે સંસ્કારી ભાઈઓને પણ શ્રીમદ્નાં દર્શન સમાગમની અભિલાષા થઈ. તેથી તે પત્રોની નકલો તેમણે ઉતારી લીધી અને શ્રીમદ્ને ખંભાત પધારવા વિનંતિ પત્રથી કરી. લગ્નનિમિત્તે અમદાવાદ આવેલા છતાં શ્રી જૂઠાભાઈના સમાગમે તેમને ધર્મની

લગની લાગી ગઇ.

શ્રી જૂઠાભાઇનું શરીર સં. ૧૯૪૫-૪૬ એ છેલ્લાં એ વર્ષ રોગગ્રસ્ત રહેતું. તે પ્રસંગે શ્રીમદે લખેલા અનેક પત્રો ધર્મધ્યાન પ્રેરનારા તેમને બહુ લાભદાયક નિવડ્યા હતા અને પરિણામે “ મોક્ષ-માર્ગને દે એવું સમ્યક્ત્વ ” તેમના અંતરમાં પ્રકાશ્યું હતું.

શ્રી જૂઠાભાઇના અવસાન સંબંધી સં. ૧૯૪૬ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ના રોજ શ્રીમદે લખે છે: “ આ ઉપાધિમાં પડ્યા પછી જો મારું લિંગ-દેહ-જન્યજ્ઞાન-દર્શન તેવું જ રહ્યું હોય,—યથાર્થ જ રહ્યું હોય તો જૂઠાભાઇ અશાડ શુદ્ધ ૯ ગુરુની રાત્રે સમાધિશીત થઇ આ ક્ષણિક જીવનનો ત્યાગ કરી જશે, એમ તે જ્ઞાન સૂચવે છે. ”

અવસાન સંબંધી શ્રી જૂઠાભાઇને કહેવા લાઇ જગનલાલ બેચરલાલને શ્રીમદે અગાઉથી લખેલું હતું. શ્રી જૂઠાભાઇની વૈરાગ્ય દશા અને ઉદાસીનતા પ્રગટ છતાં તેમનાં કુટુંબીઓ તેમને સમ્યક્ જ્ઞાન થયું છે એમ જાણી શકેલાં નહીં.

શ્રીમદે અષાઢ શુદ્ધ ૧૦ સં. ૧૯૪૬ માં લખ્યું છે: “ લિંગ દેહજન્ય જ્ઞાનમાં ઉપાધિને લીધે ચત્કિચિત્ ફેર થયો જણાયો. પવિત્રાત્મા જૂઠાભાઇ ઉપરની તિથિએ પણ દિવસે સ્વર્ગવાસી થયાના આગ્રે ખબર મળ્યા. ”

શ્રીમદે આશ્વાસન પત્રમાં શ્રી જૂઠાભાઇની અંતરંગ દશા વર્ણવી છે તે સર્વને મનન કરવા યોગ્ય છે:

“ એનું લૌકિક નામ જ દેહધારી દાખલ સત્ય હતું. એ આત્મદશારૂપે ખરે વૈરાગ્ય હતો.

“ મિથ્યાવાસના જેની બહુ ક્ષીણ થઇ હતી. વીતરાગનો પરમરાગી હતો. સંસારનો પરમ જીયુષિત હતો. ભક્તિનું પ્રાધાન્ય જેના અંતરમાં સદાય પ્રકાશિત હતું. સમ્યક્ ભાવથી વેદનીય કર્મ વેદવાની

જેની અદ્વિત સમતા હતી. મોહનીય કર્મનું પ્રબળ જેના અંતરમાં બહુ શ્વેત થયું હતું. મુમુક્ષુતા જેનામાં ઉત્તમ પ્રકારે દીપી નીકળી હતી. એવો એ જૂઠાભાઈનો પવિત્રાત્મા આજે જગતનો, આ ભાગનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો. આ સહચારીઓથી મુક્ત થયો. ધર્મના પૂર્ણાક્ષાદમાં આયુષ્ય અર્ચિતું પૂર્ણ કર્યું.

“અરેરે ! એવા ધર્માત્માનું ટૂંકું જીવન આ કાળમાં હોય એ કંઈ વધારે આશ્ચર્યકારક નથી. એવા પવિત્રાત્માની આ કાળમાં ક્યાંથી સ્થિતિ હોય ? બીજા સંગીઓનાં એવાં ભાગ્ય ક્યાંથી હોય કે આવા પવિત્રાત્માના દર્શનનો લાભ અધિક કાળ તેમને થાય ? મોક્ષમાર્ગને દે એવું સમ્યક્પણું જેના અંતરમાં પ્રકાશ્યું હતું, એવા પવિત્રાત્મા જૂઠાભાઈને નમસ્કાર હો ! નમસ્કાર હો !”

ભગતના ગામના ભક્તશિરોમણિ શ્રી સોભાગ્યભાઈ

અવધાનથી શ્રીમદ્દની કૌર્તિ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને અંગ્રેજ પત્રો દ્વારા હિંદુસ્થાનમાં પ્રસરી હતી. તે વખતે કાઠિયાવાડનું સાયલા ગામ જે ‘ભગતના ગામ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે ત્યાં લલ્લુભાઈ નામે એક નામાંકિત શેઠ રહેતા હતા. તેમની લક્ષ્મી સંબંધી પ્રથમ સ્થિતિ બહુ સારી હતી. પણ પુણ્યનો ઉદય પૂરો થતાં ચંચળ લક્ષ્મી ચાલી ગઈ; ત્યારે તેમણે વિચાર કર્યો કે મારવાડના સાધુઓ મંત્રવિદ્યા વગેરેમાં કુશળ કહેવાય છે તેમાંના કોઈની કૃપાથી લક્ષ્મી ફરી પ્રાપ્ત થાય તેવી તજવીજ કરવી. એમ વિચારી તે મારવાડમાં ગયા અને કોઈ પ્રખ્યાત સાધુનો પરિચય કરી તેમને પ્રસન્ન કરી એકાંતમાં પોતાની સ્થિતિ જણાવી કંઈ સ્થિતિ સુધરે તેવો ઉપાય બતાવવા વિનંતિ કરી. પરંતુ તે અધ્યાત્મપ્રેમી સાધુએ શેઠ લલ્લુભાઈને ઘણો દુપકા આપ્યો અને આવા વિચક્ષણ થઈ તમે ત્યાગી પાસેથી આત્માની વાત પામવાનું પડી મૂકી માયાની વાત કરો છો એ તમને ઘટે નહીં. તે સાધુના અભિપ્રાયને સમજી જવાથી લલ્લુભાઈએ કહ્યું: “આપણ,

મારી જૂલ થઈ. મારા આત્માનું કલ્યાણ થાય તેવું મને કંઈ બતાવો.” તેમના ઉપર કૃપા કરીને તે સાધુએ ‘ખીજગ્ન’ બતાવ્યું; સાથે જણાવ્યું કે તમારી યોગ્યતા નથી પણ કોઈ યોગ્ય પુરુષને તમે આપશો તો તેને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થશે.

એ સાધનનું તે આરાધન કરવા લાગ્યા અને સામાયિક આદિ ક્રિયા માટે અપાસરે જવાનું તેમણે છોડી દીધું; અને હરતાં ફરતાં અમારે સામાયિક છે એમ કહેતા એટલે સ્થાનકવાસી સાધુઓને લાગ્યું કે તે કંઈ મારવાડથી શીખી લાવ્યા છે તે આપણે શીખવું. એક સાધુએ તેમને ઘણો આગ્રહ કર્યો અને કહ્યું: “તમે કહેશો તે હું કરીશ, પણ તમે જે સાધન કરો છો તે મને બતાવો.”

લલ્લુભાઈ કહે: “હું કહીશ તેમ નહીં બને.”

સાધુએ કહ્યું: “બનશે.”

પછી લલ્લુભાઈએ કહ્યું: “સાધુનો વેશ ઉતારી, મુમતી છોડી નાખી અપાસરે જાઓ.”

સાધુ કહે: “એ તો કેમ બને?”

લલ્લુભાઈએ કહ્યું: “તો આવ્યા હતા તેમ પાછા પધારો.”

પોતાના પુત્ર સોભાગ્યભાઈને લલ્લુભાઈએ ‘ખીજગ્ન’ બતાવ્યું હતું. અને કોઈ યોગ્ય જીવ હોય તો તેને પણ જણાવવું એમ કહેલું. તેથી શ્રીમદ્ જ્યારે મોરખીમાં હતા ત્યારે સોભાગ્યભાઈને પણ કામ પ્રસંગે મોરખી જવાનું હતું; એટલે લલ્લુભાઈને તેમણે પૂછ્યું: “કવિ રાયચંદભાઈ બહુ લાયક માણસ છે એમ આખા કાઠિયાવાડમાં કહેવાય છે. તે હાલ મોરખી છે અને મારે મોરખી જવાનું છે તો આપની આજ્ઞા હોય તો તેમને હું ‘ખીજગ્ન’ બતાવું.” લલ્લુભાઈએ હા પાડી એટલે તે મોરખી ગયા ત્યારે શ્રીમદ્ને મળવા ગયા. તે વખતે શ્રીમદ્ દુકાને બેઠેલા હતા. સોભાગ્યભાઈના આવતા પહેલાં

તેમણે પોતાના નિર્ભળ જ્ઞાનથી જાણ્યું કે સોભાગ્યભાઈ નામના માણસ ‘બીજજ્ઞાન’ ની વાત બતાવવા આવે છે તેથી એક કાગળની કાપલી ઉપર તે જે કહેવા ધારતા હતા તે લખી રાખી ગાદી પાસેના ગદલામાં કાપલી મૂકી. સોભાગ્યભાઈ આવ્યા એટલે શ્રીમદ્ બોલ્યા: ‘આવો, સોભાગ્યભાઈ.’ સોભાગ્યભાઈને નવાઈ લાગી કે મને એ ઓળખતા નથી, અને નામ દઈને ક્યાંથી બોલાવ્યો? પરંતુ તે કંઈ પૂછે તે પહેલાં શ્રીમદે કહ્યું: “આ ગદલામાં એક કાપલી છે તે કાઢીને વાંચો.”

સોભાગ્યભાઈએ કાપલી કાઢી વાંચી જોઈ તો તેમના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેમને જે વાત કરવી હતી તે બધાનું લખાણ જોઈ તેમને એમ થયું કે આ કોઈ અલૌકિક જ્ઞાન પામેલા મહાપુરુષ છે. એમને મારે શું બતાવવાનું હોય? મારે જલદું તેમની પાસેથી વિશેષ જ્ઞાન મેળવવું. પરંતુ તેમના જ્ઞાનની વિશેષ પરીક્ષા કરવા તેમણે શ્રીમદ્ને પૂછ્યું: “સાયલામાં અમારા ઘરનું બારણું કયી દિશામાં છે?” શ્રીમદે અંતર જ્ઞાનથી જાણી ચથાર્થ ઉત્તર દીધો. એટલે સોભાગ્યભાઈએ કહ્યું કે આપનું જ્ઞાન સાચું છે.

આ પ્રથમ પ્રસંગથી સોભાગ્યભાઈને શ્રીમદ્ પ્રત્યે પૂજ્યપુદ્ધિ થઈ હતી. પણ ડુંગરશી ગોસળીઆ કરીને એક યોગના અભ્યાસીની તેમને સોબત હતી અને તેમના કેટલાક ચમત્કાર તથા વાતચીતથી તેમના ઉપર ચોટ થયેલી હતી. પરંતુ શ્રીમદ્ સાથે તેમને પત્ર-વ્યવહાર ઘણો રહ્યો અને પૂજ્યપુદ્ધિ વર્ધમાન થઈ પતિવ્રતા જેટલી તેમની પરમભક્તિ થતાં ગોસળીઆ પ્રત્યેની માન્યતા દૂર થઈ એક સત્ય શરણુ તે પામ્યા હતા.

એક પત્રમાં શ્રી સોભાગ્યભાઈ સં. ૧૯૫૩ જેઠ શુ. ૧૪ ને રવિવારે શ્રીમદ્ને લખી જણાવે છે:

“આ કાગળ છેલ્લો લખી જણાવું છું. ... હવે આ પામર સેવક ઉપર બધી રીતે આપ કૃપાદષ્ટિ રાખશો. ... દેહ ને આત્મા જુદા છે. દેહ જડ છે, આત્મા ચૈતન્ય છે. તે ચૈતન્યને ભાગ પ્રત્યક્ષ જુદો સમજમાં આવતો નહોતો. પણ દન ૮ થયાં આપની કૃપાથી અનુભવ ગોચરથી બે ફટ જુદા દેખાય છે. અને રાત દિવસ આ ચૈતન્ય અને આ દેહ જુદા એમ આપની કૃપાદષ્ટિથી સહજ થઈ ગયું છે; એ આપને સહજ જણાવવા લખ્યું છે.

“ગોસળીઆ વિષે જે કંઈ આસ્થા હતી તે પિલકુલ નીકળી ગઈ છે તો હવે વખતોવખત બોધ આપવાના પત્રો આપ આપની ઇચ્છા પ્રમાણે લખી મને મોટી પાયરીએ ચઢાવશો.

“વગર ભણ્યે, વગર શાસ્ત્ર વાંચ્યે થોડા વખતમાં આપના બોધથી અરથ વગેરેનો ઘણો ખુલાસો થઈ ગયો છે. જે ખુલાસો પચીસ વર્ષે થાય એવો નહોતો તે થોડા વખતમાં આપની કૃપાથી થયો છે.”

શ્રીમદે છેવટે ત્રણ પત્ર શ્રી સોભાગ્યભાઈ ઉપર લખેલા. ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ ગ્રંથમાં આંક ૭૧૩, ૭૧૪, ૭૧૫ રૂપે છપાઈ ગયા છે. તે સમાધિ મરણને ઇચ્છનાર દરેક મુમુક્ષુએ વિચારવા યોગ્ય છે.

આર્ય શ્રી સોભાગ્યભાઈનો દેહ સં. ૧૯૫૩ ના જેદ વદ ૧૦ને દિવસે છૂટ્યો હતો. તે વિષે જણાવતાં શ્રીમદ્ લખે છે:

“જીવને દેહનો સંબંધ એ જ રીતે છે. તેમ છતાં પણ અનાદિથી તે દેહને ત્યાગતાં જીવ બેદ પામ્યા કરે છે અને તેમાં દદ મોહથી એકપણાની પેઠે વર્તે છે, જન્મમરણાદિ સંસારનું મુખ્ય બીજ એ જ છે. શ્રી સોભાગે તેવા દેહને ત્યાગતાં મોટા મુનિઓને દુર્લભ એવી નિશ્ચળ અસંગતાથી નિજ ઉપયોગમય દશા રાખીને અપૂર્વ હિત કર્યું છે, એમાં સંશય નથી.

“આ ક્ષેત્રે આ કાળે શ્રી સોભાગ જેવા વિરલા પુરુષ મળે એમ

અમને વારંવાર ભાસે છે. શ્રી સોભાગ્યની સરળતા, પરમાર્થ સંબંધી નિશ્ચય, મુમુક્ષુ પ્રત્યે પરમ ઉપકારતા આદિ ગુણો વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે.”

શ્રીમદ્દને સમ્યક્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ હતી છતાં મુમુક્ષુ જીવોના સત્સંગની જાવના વિશેષ રહ્યા કરતી. ધાર્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચામાં શ્રી સોભાગ્યભાઈ યથાશક્તિ ભાગ આપી શ્રીમદ્ પાસે બહુ સારા ખુલાસા કરાવતા. બીજા મુમુક્ષુઓને કંઈશ્રીમદ્દને કહેવું હોય તો વયોવૃદ્ધ શ્રી સોભાગ્યભાઈ દ્વારા વિનંતિ કરાવતા; અને દયાળુ દિલના હોવાથી તે સરળભાવે દરેકની વાત રજુ કરતા. શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર લખવાની પ્રેરણા પણ શ્રી સોભાગ્યભાઈએ કરેલી કે ‘છ પદનો પત્ર’ ગદ્ય હોવાથી મુખપાઠ થતો નથી તો તે ભાવાર્થનું પદ્ય હોય તો સર્વ મુમુક્ષુઓના ઉપર મહા ઉપકાર થાય.

એક પત્રમાં શ્રી સોભાગ્યભાઈ શ્રી આત્મસિદ્ધિ વિષે લખે છે:
 “જોસણીઓ આત્મસિદ્ધિ ગ્રંથ વાંચે છે અને વિચારે છે, તેમજ હું પણ તે વાંચું છું. દુહા ૧૩૪ મુખપાઠે કર્યા છે અને વિચારતાં ઘણો આનંદ આવે છે. વળી પાંચ મહિના થયા તાવ આવે છે. તે જો આત્મસિદ્ધિ ગ્રંથ આપે મોકલાવ્યો ન હોત તો આજ સુધી દેહ રહેવો મુશ્કેલ હતો. ગ્રંથ વાંચી આનંદ આવે છે તેથી જીવું છું. પણ હવે આપે કૃપા કરી ટીકા અર્થ મોકલવા લખ્યું તે જો હવે તરતમાં આવે તો આનંદ લેવાય. નીકર પછી આપે સૂઝે નહીં ત્યારે વાંચી શકાય નહીં; અને જ્યારે પોતાથી વંચાય નહીં ત્યારે બીજાના વાંચવાથી તેવો આનંદ આવે નહીં. માટે કૃપા કરી મોકલાવશો. ઘણું શું લખું?”

શ્રીમદ્ પોતાની ઉપકાર નોંધમાં લખે છે:

“હે ! જિન વીતરાગ, તમને અત્યંત લક્ષિતથી નમસ્કાર કરું છું. તમે આ પામર પ્રત્યે અનંત અનંત ઉપકાર કર્યો છે.

“હે ! કુંદકુંદાદિ આચાર્યો, તમારાં વચનો પણ સ્વરૂપાનુસંધાનને વિષે આ પામરને પરમ ઉપકારજૂત થયાં છે. તે માટે હું તમને અતિશય ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.”

“હે ! શ્રી સોભાગ, તારા સત્સમાગમના અનુગ્રહથી આત્મદશાનું સ્મરણ થયું તે અર્થે તને નમસ્કાર કરું છું.”

વળી શ્રીમદ્ લખે છે: “આપને વિજ્ઞાપન છે કે વૃદ્ધમાંથી યુવાન થવું, અને આ અલખ વાર્તાના અગ્રેસર આગળ અગ્રેસર થવું.”

“લૌકિક દષ્ટિએ તમે અમે પ્રવર્તશું, તો પછી અલૌકિક દષ્ટિએ કેણુ પ્રવર્તશે ? ‘માગી ખાઇને ગુજરાન ચલાવીશું પણ ખેદ નહીં પામીએ. જ્ઞાનના અનંત આનંદ આગળ તે દુઃખ તૃણુવત્ છે.’ આ ભાવાર્થનું જે વચન લખ્યું છે, તે વચનને અમારો નમસ્કાર હો ! એવું જે વચન તે ખરી યોગ્યતા વિના નિકળવું સંભવિત નથી.”

જેના યોગે અને યોગે અન્ય જીવને અંતરંગ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થતાં સર્માધિ મરણની અને સમ્યક્ દર્શનની પ્રાપ્તિ સુલભપણે થતી તે શ્રીમદ્ની અદ્વલુત અલૌકિક આત્મિક દશાનું વર્ણન કરવાને આ લેખિની સમર્થ નથી. જ્યાં મતિની ગતિ પહોંચતી નથી ત્યાં વચનની ગતિ ક્યાંથી હોય ? તેથી જ કાર્ય ઉપરથી કારણની સમર્થતા સમજાય એવા પરિચયી જનેના પ્રસંગની કથા વહે શ્રીમદ્ની કથા સમજવી સુલભ જાણી તેમનો પ્રભાવ સંસ્કારી જીવો ઉપર કેવો પડતો તે જણાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ખંભાતના મુમુક્ષુજનો

શ્રી જૂઠાભાઈના સમાગમથી ભાઈશ્રી અંબાલાલ લાલચંદ આદિ ખંભાતના જે ભાઈઓ અમદાવાદ ગયેલા તેમને શ્રીમદ્ના સમાગમની તીવ્ર પિપાસા જાગી હતી. તેથી તેમણે શ્રીમદ્ ઉપર ખંભાત પધારવાની વિનંતિ રૂપે પંદરવીસ પત્રો ઉપરાઉપરી લખ્યા અને ખંભાત પોતે ન પધારી શકે તો વવાણિયા આવવાની તેમણે આપુરતા જણાવી આજ્ઞા મગાવી. છેવટે ખંભાત અનુકૂળતાએ આવવાનું બનશે એવો પત્ર આવવાથી તે ભાઈઓને સંતોષ થયો.

સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના આ ભાઈઓ હતા તેથી દરરોજ અપાસરે જતા પણ શ્રી જૂઠાભાઈનો સમાગમ થયા પછી તે એકાંતમાં અપાસરામાં બેસીને શ્રીમદ્ના પત્રો ઉતારી આણેલા તે વાંચતા વિચારતા. વ્યાખ્યાનમાં જતા નહિ.

એક દિવસે તે પત્રો વાંચતા હતા ત્યારે તે ખંભાત સંઘાડના મુખ્ય આચાર્ય હરખચંદજી મહારાજ મેડે વ્યાખ્યાનમાં શ્રી ભગવતી સૂત્ર વાંચતા હતા. અને નીચે તે મહારાજના સાધુઓમાં પ્રભાવશાળી

અને વિનયસંપન્ન ગણાતા શ્રી લક્ષ્મણ મહારાજ એક શાસ્ત્ર ભણેલા પાટીદાર ભાઈ દામોદરભાઈ સાથે ઉપરથી વાંચેલાં શ્રી ભગવતી સૂત્રનાં પાનાં આવતાં તે વાંચતા હતા. તેમાં ભવસ્થિતિ પાકે ત્યારે મોક્ષ થાય છે એ વાત વાંચતાં શ્રી લક્ષ્મણને શંકા થઈ કે જો ભવસ્થિતિ પાકશે ત્યારે મોક્ષે જવાશે એમ જ હોય તો આ સાધુપણું લઈ પરિશ્રમ ઉદાવવાની શી જરૂર ? એ વાત ચાલતી હતી તેવામાં ભાઈશ્રી અંબાલાલ લાલચંદ આદિ ભાઈઓ વાતો કરતા હતા ત્યાં શ્રી લક્ષ્મણ મહારાજની દૃષ્ટિ પડતાં તેમને ધર્મરત્નેહથી ટપકા દીધો કે ત્યાં શું કરો છો ? ઉપર વ્યાખ્યાનમાં કેમ જતા નથી ? ઉપર જાઓ કે અહીં આવો. એટલે તે તેમની પાસે જમને બેઠા અને ‘ભવસ્થિતિ’ નો પ્રશ્ન ચર્ચાતો હતો તેનો ખુલાસો યથાર્થ ન થયો એટલે શ્રી અંબાલાલે તેમને શ્રીમદ્ની વાત કહી સંભળાવી કે તે સર્વ આગમના જ્ઞાતા છે, ઉત્તમ પુરુષ છે અને અહીં ખંભાતમાં પધારવાના છે. તે ઉપરથી શ્રી લક્ષ્મણએ પૂછ્યું: “અમને તે પુરુષનો મેળાપ કરાવશો ?” તેમણે હા પાડી.

હરખચંદ્ર મહારાજને ‘ભવસ્થિતિ’ સંબંધી શ્રી લક્ષ્મણએ પ્રશ્ન પૂછ્યો પણ સંતોષકારક ઉત્તર નહિ મળેલો અને શ્રીમદ્ને આવવાની વાત સંભળવાથી તેમનું ચિત્ત તેમને મળવા તલસી રહ્યું હતું. તેવામાં સં. ૧૯૪૬માં શ્રીમદ્નું ખંભાતમાં પ્રથમ પધારવું થયું. શ્રી અંબાલાલભાઈને ત્યાં જ તે જિતર્યો હતા. શ્રી અંબાલાલભાઈ પોતાના પિતા લાલચંદભાઈની સાથે શ્રીમદ્ને અપાસરે તેડી ગયા. શ્રીમદે અવધાન કરવાં છોડી દીધાં હતાં. પરંતુ લાલચંદભાઈ તેમજ હરખચંદ્ર મહારાજના આગ્રહથી અપાસરામાં તે દિવસે શ્રીમદે અષ્ટાવધાન કરી બતાવ્યાં. સર્વ સાધુ વર્ગ વગેરે શ્રીમદ્ની વિદ્વત્તા અને અદ્ભુત શક્તિ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા.

ખીજે દિવસે શ્રીમદ્ ઉપાશ્રયમાં આવ્યા અને હરખચંદ્ર મહારાજને

પ્રશ્ન પૂછ્યો કે આ કાળમાં ક્ષાયક સમકીત હોય કે નહીં? ત્યારે મહારાજે ના પાડી તેથી શ્રીમદે ફરી પૂછ્યું: “કોઇ શાસ્ત્રમાં છે?” હરખચંદ્ર મહારાજે કહ્યું: “દશમા ઠાણુંગમાં ક્ષાયક સમકીત ન હોવા વિષે છે.” શ્રી લલ્લુજીએ ઠાણુંગ સૂત્ર આણ્યું તે તપાસતાં તેમાંથી એ વાત મળી નહીં. શ્રીમદે દશમા ઠાણુંગનો ભાવ વાંચી સંભળાવ્યો તે સાંભળતાં સર્વેને શાંતિ ઊપજી અને તેમની વિદ્વતાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. શ્રીમદ્જીને શ્રી લલ્લુજીએ ઉપર મેડે પધારવા વિનંતિ કરી અને હરખચંદ્ર મહારાજને પૂછ્યું: “હું તેમની પાસેથી કંઇ અવધારું?” હરખચંદ્ર મહારાજની આજ્ઞા મળી એટલે શ્રી લલ્લુજીએ ઉપર જઈને શ્રીમદ્જીને નમસ્કાર કર્યા. શ્રીમદે નમસ્કાર નિવારણ કરવા છતાં તેમણે ઉમંગથી ઉત્તમ પુરુષ જાણી અટક્યા વગર નમસ્કાર કર્યા.

આ સામાન્ય લાગતો પ્રસંગ અનેક જીવોનાં જીવન પલટાવનાર, અસત્યમાંથી સત્યમાં લાવનાર, અનેક પ્રકારના આગ્રહ રૂપી ખાડા ટેકરા ઝોળંગાવી વિદ્યાધરના વિમાનમાં પ્રવેશ કરાવી તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી આકાશમાં વિહાર કરાવનાર, ચમત્કારી ક્રાંતિકારક હતો.

ઉમ્મરમાં શ્રીમદ્જીથી ચૈદ વર્ષે મોટા આ સાધુ, ધનાઢ્ય કુટુંબમાં એકના એક પુત્ર છતાં સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી ખીજા ત્રણ ઝોળખીતા કુટુંબીઓ સાથે દીક્ષા લઇ, તે વખતે ખંભાત સંઘાડામાં માત્ર ચાર જ સાધુ રહ્યા હતા તેની સંખ્યા બમણી કરનાર અને વિનયાદિ ગુણોથી આચાર્યને પ્રસન્ન કરી સર્વ સાધુઓમાં પાંચજ વર્ષમાં પ્રધાન પદ પામનાર, તેમજ તેમના દીક્ષિત થયા પછી તે સંઘાડામાં ચૈદ સાધુઓ થઈ જવાથી સારાં પગલાંના ગણાતા મંગલકારી તથા ભદ્રિક આ આગેવાન સાધુ, માત્ર બીસ વર્ષની યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરનાર જૈનધર્મી વિદ્વાન કવિ તરીકે ગણાતા ગૃહસ્થને નમસ્કાર કરે એવો આશ્ચર્યકારક વિરલ પ્રસંગ અચાનક એકાંતમાં બિધિવશ બની આવ્યો;

તે કોઈ કુશળ કૃષિકાર ખેતરના ખૂણામાં એકાંત નાના ક્યારામાં ધલાયચીનાં બીજ વાવે તેવો આ પ્રસંગ, હાલ મોટા વિસ્તારવાળા શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર-આશ્રમના સ્થાપક તરીકે પ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ લઘુરાજ સ્વામીનો સત્ય માર્ગમાં પ્રવેશ કરાવનાર સાચી જન્મગાંઠનો દિવસ ગણાવા યોગ્ય પ્રથમ માંગલિક પ્રસંગ બની આવ્યો.

શ્રીમદે શ્રી લલ્લુજી સ્વામીને પૂછ્યું: “તમારી શી ઇચ્છા છે?”

સ્વામીજીએ વિનયસહિત હાથ જોડીને યાચના પૂર્વક કહ્યું: “સમકીર્ત (આત્માની ઓળખાણ) અને બ્રહ્મચર્યની દૃઢતાની મારી માગણી છે.”

શ્રીમદ્ થોડીવાર મૌન રહ્યા અને કહ્યું: “ઠીક છે.” પછી સ્વામીજીના જમણા પગનો અંગુઠો તાણી શ્રીમદે તપાસી જોયો; અને જોડીને બધા નીચે ગયા. શ્રી અંબાલાલને ઘેર જતાં શ્રીમદે જણાવ્યું: “આ પુરુષ સંસ્કારી છે.”

બીજે દિવસે શ્રી અંબાલાલને ઘેર શ્રી લલ્લુજી સ્વામી શ્રીમદ્ના સમાગમ માટે ગયા, ત્યાં શ્રીમદે એકાંતમાં તેમને પૂછ્યું: “તમે અમને માન કેમ આપો છો?”

સ્વામીજીએ કહ્યું: “આપને દેખીને અતિ હર્ષ પ્રેમ આવે છે; અને જાણે અમારા પૂર્વ ભવના પિતા હો, એટલો બધો ભાવ આવે છે; કોઈ પ્રકારનો ભય રહેતો નથી; આપને જેતાં એવી નિર્ભયતા આત્મામાં આવે છે.”

શ્રીમદે ફરી પૂછ્યું: “તમે અમને શાથી ઓળખ્યા?”

સ્વામીજીએ કહ્યું: “અંબાલાલભાઈના કહેવાથી આપના સંબંધી જાણવામાં આવ્યું; અમે અનાદિ કાળથી રખડીએ છીએ, માટે અમારી સંભાળ લ્યો.”

શ્રીમદે ‘સૂચકાંગ’ સૂત્રમાંથી થોડું વિવેચન કર્યું અને સત્ય ભાષા વગેરે વિષે બોધ કર્યો. સાત દિવસ સુધી શ્રીમદ્ ખંભાત રહ્યા

ત્યાં સુધી શ્રી લલ્લુજી સ્વામી રોજ શ્રીમદ્દના સમાગમ અર્થે શ્રી અંબાલાલને ઘેર જતા.

એક દિવસે હરખચંદજી મહારાજે શ્રી લલ્લુજીને પૂછ્યું, કે તમારે શી વાત થાય છે? શ્રી લલ્લુજીએ ટૂંકામાં એટલું જ કહ્યું: “જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્ને કરવાનું કહે છે.” હરખચંદજી બોલ્યા: “પહેલે સબ બાત કરતા થા, અબ કુછ નહીં કહતા.”

એક દિવસે શ્રી લલ્લુજી સ્વામીએ શ્રીમદ્દને કહ્યું: “હું બ્રહ્મચર્ય માટે પાંચ વર્ષથી એકાંતરા ઉપવાસ (એક દિવસ ઉપવાસ ને એક દિવસ ખાવું એમ) કરું છું અને કાયોત્સર્ગ (ધ્યાન) કરું છું. છતાં માનસિક પાલન બરાબર થઇ શકતું નથી.”

શ્રીમદ્દે કહ્યું: “લોકદષ્ટિએ કરવું નહીં; લોક-દેખામણુ તપશ્ચર્યા કરવી નહીં. પણ સ્વાદ્દનો ત્યાગ થાય, તેમજ ઉણોદરી તપ (પેટ ઉણું રહે તેવું, ખૂબ ધરાધને ખાવું નહીં) થાય તેમ આહાર કરવો; સ્વાદિષ્ટ ભોજન હોય તે ખીજને આપી દેવું.”

સ્વામીજીએ ફરી પૂછ્યું: “હું જે જે જોઉં છું તે બ્રમ છે, જૂઠું છે, એમ અભ્યાસ કરું છું.”

શ્રીમદ્દે કહ્યું: “આત્મા છે એમ જોયા કરો.”

શ્રી અંબાલાલભાઇ, ભાઇ ત્રિભોવનભાઇ આદિ અનેક ભાઇઓને ખંભાતમાં શ્રીમદ્દનો સમાગમ થયેલો અને ધર્મજિજ્ઞાસા જગ્રત થયેલી. તેથી શ્રીમદ્દને મુંબઈ જવું થયું તોપણ પત્રવ્યવહારથી તે ધર્મજિજ્ઞાસા પોષતા રહેતા હતા.

‘ સમકીત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે ’

“ અંતરંગ ગુણ ગોઠડી રે, જન રંજનો રે લાલ;
નિશ્ચય સમકીત તેહ રે, દુઃખ ભંજનો રે લાલ.
વિરલા કોઈક જાણશે રે, જન રંજનો રે લાલ;
તે તો અગમ અછેહ રે, દુઃખ ભંજનો રે લાલ.”

શ્રી યશોવિજયજી

‘ પાયોનિયર ’ પત્રમાં શ્રીમદ્ના જીવનની રૂપરેખા છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે :

“ જ્યારે શ્રીમદ્ ૨૧ વર્ષના હતા ત્યારે તેમણે ધંધામાં પ્રયાણ કર્યું અને ઘણા ટૂંક વખતમાં એક બાહોશ ઝવેરી તરીકેની નામના મેળવી. વધતા જતા વ્યાપારની ઉપાધિઓમાં પણ ધર્મ અને તત્ત્વ-જ્ઞાનના પોતાના પ્રિય અભ્યાસમાં તેઓએ ખલેલ આવવા દીધી નહિ. પોતાના ઉદ્યોગરત જીવનમાં ચૂપકીદીથી જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરતા હતા. તેમ જ હમેશાં પુસ્તકોમાં ગુંથાયેલા રહેતા હતા. વળી વર્ષમાં કેટલાક

મહિનાઓ તો પોતે મુંઝાદ છોડી ચાલ્યા જતા અને પોતાની પેઢીએ કહી જતા કે જ્યાંસુધી પોતે લખે નહિ, ત્યાંસુધી કોઈએ પોતાની સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ચલાવવો નહિ. ગુજરાતનાં વનોમાં તેઓ એકાંતવાસ ગાળતા અને ત્યાં રહી ચિંતવન અને યોગમાં દહાડા અને અઠવાડિયાં વ્યતીત કરતા. તેઓ રખેને પોતે ઝોળખાઈ જાય અથવા પોતાના સ્થળની ખબર પડી જાય તેવી ધાસ્તીથી ધણા ગુસ્સે રહેવાનો હમેશાં પ્રયાસ કરતા, છતાં તેઓ વારંવાર ઝોળખાઈ જતા અને લોકોની મોટી સંખ્યા તેમના ઉપદેશ અને શિક્ષાવચનો શ્રવણ કરવાની જિજ્ઞાસાપૂર્વક તેમની પાછળ આવતી.”

‘પાતાંજલ યોગદર્શન’, ‘આત્મપુરાણ’ આદિ વેદાંત અને યોગદર્શનનાં શાસ્ત્રોમાં અને ભાષ્યોમાં પણ સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્દષ્ટિ આદિ શબ્દોથી બ્રાંતિ રહિત આત્મ-સાક્ષાત્કાર દશાનાં વર્ણન તથા માહાત્મ્ય દર્શાવેલાં છે.

જૈન દર્શનમાં તો સમ્યક્ દર્શનથી જ ધર્મ કે ધર્મક્રિયાની યથાર્થ શરૂઆત અંકાઈ છે. જન્મમરણ રૂપ પરિભ્રમણ સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ વિના ટળે નહિ એમ શાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે અને તેનું માહાત્મ્ય ‘સમયસાર’ આદિ ગ્રંથોમાં અપૂર્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજે પણ ગાયું છે:

“સમકીર્ત નવિ લહું રે એ તો રૂઝો ચતુર્ગતિ માંહે.”

શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાય પણ લખે છે:

“જહાં લગે આત્મ દ્રવ્યનું લક્ષણ નવ જણ્યું;

તિહાં લગે ગુણકાણું ભલું, કેમ આવે તાણ્યું—

આતમ તત્ત્વ વિચારિયે.”

ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા પણ પ્રભાતિયામાં કહે છે:

“જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચિન્થો નહીં ત્યાં લગી સાધના સર્વ ન્હી.”

કોઈક વિરલા મહાભાગ્યશાળી પુરુષો આ સમ્યક્દર્શન કે આત્મજ્ઞાનની દશા પામી શકે છે. શાસ્ત્રો પોકારી પોકારીને કહે છે કે સમ્યક્ દર્શન સહિત નરકાવાસ સારો પણ સમ્યક્ દર્શન વિના સ્વર્ગનાં ઉત્તમ સુખ પણ ગજસ્નાન જેવાં નિરર્થક છે. એક ક્ષણ પણ જેને સમ્યક્ દર્શનનો અનુભવ થયો હોય તે અવશ્ય મોક્ષે જાય છે એવો સિદ્ધાંત છે. સમ્યક્ દર્શન પ્રગટ થવાથી આત્માના સર્વ ગુણો સદ્ગુણ રૂપે પ્રકાશે છે એટલે તે સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રની એકતા રૂપ મોક્ષમાર્ગ ખુલ્લો થાય છે; અને ગમે તેટલું જ્ઞાન, ચારિત્ર કે શ્રદ્ધા હોવા છતાં સમ્યક્ દર્શનના અભાવે તે મિથ્યા દર્શન, મિથ્યા જ્ઞાન અને મિથ્યા ચારિત્રરૂપે વગોવાય છે અને સંસાર પરિભ્રમણનો તેથી પાર આવતો નથી.

‘આચારાંગ’ નામના જૈન સૂત્રમાં કહ્યું છે: “જં સમંતિ પાસહ તં મોળંતિ પાસહ” —જ્યાં સમક્તિ એટલે આત્મજ્ઞાન છે ત્યાં મુનિપણું જાણો.

શ્રીમદે સંવત ૧૯૪૬ પોષ માસમાં અંગત નોંધપોથીમાં લખ્યું છે:

“આવા પ્રકારે તારો સમાગમ મને શા માટે થયો? ક્યાં તારું ગુપ્ત રહેવું થયું હતું? સર્વગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ.”

તેવી જ રીતે સં. ૧૯૪૭ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧૪ ના એક પત્રમાં શ્રીમદ્ લખે છે:

“આત્મજ્ઞાન પામ્યો એ તો નિઃસંશય છે; ગ્રંથિભેદ થયો એ ત્રણે કાળમાં સત્ય વાત છે. સર્વ જ્ઞાનીઓએ પણ એ વાત સ્વીકારી છે.”

વળી તેઓ હાથનોંધમાં લખે છે:

“હે! સર્વોત્કૃષ્ટ સુખના હેતુભૂત સમ્યક્ દર્શન, તને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર હો!

“આ અનાદિ અનંત સંસારમાં અનંત અનંત જીવો તારા આશ્રય વિના અનંત દુઃખને અનુભવે છે.

“તારા પરમાનુગ્રહથી સ્વસ્વરૂપમાં રુચિ થઈ, પરમ વીતરાગ સ્વભાવ પ્રત્યે પરમ નિશ્ચય આવ્યો. કૃતકૃત્ય થવાનો માર્ગ ગ્રહણ થયો.”

પોતાના જીવનવૃત્તાંત રૂપ કાવ્યમાં શ્રીમદ્ લખે છે:

“ધન્યરે દિવસ આ અહો,

જાગી રે શાંતિ અપૂર્વ રે

દશ વર્ષે રે ધારા ઉલસી, મટયો ઉદય કર્મનો ગર્વ રે. ધન્ય૦

*

ઝોગણીસેં ને સુડતાલીસે

સમકીત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે,

શ્રુત અનુભવ વધતી દશા

નિજ સ્વરૂપ અવભાસ્યું રે. ધન્ય રે૦”

એક જ વાક્યમાં સમ્યક્ દર્શનનું માહાત્મ્ય શ્રીમદ્ પ્રગટ કરે છે:

“અનંત કાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું તે જ્ઞાનને એક સમય-માત્રમાં જાત્યંતર કરી જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કર્યું તે કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યક્ દર્શનને નમસ્કાર.”

આત્મદર્શન કે સમ્યક્ દર્શનની નિર્મળતા શ્રીમદ્ને સં. ૧૯૪૭ માં થઈ એમ ઉપર પોતે કાવ્યમાં જણાવે છે. એ જ વર્ષમાં

“બિના નયન પાવે નહીં બિના નયનકી બાત,
સેવે સદ્ગુરુકે ચરણ સો પાવે સાક્ષાત.”

તથા

“યમ નિયમ સંયમ આપ કિયો,

મુનિ ત્યાગ વિરાગ અધાગ લહો”

એ જે કાવ્યો હિંદીમાં પોતે રચ્યાં છે તે મુમુક્ષુ જીવે બહુ

ઊંડા ઊતરીને વિચારવા યોગ્ય છે. તથા ત્રણ કાવ્યો ગુજરાતીમાં રચ્યાં છે તે પણ બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. તેમાંની એક પ્રાર્થના:

‘હે! પ્રભુ, હે! પ્રભુ, શું કહું, દીનાનાથ દયાળ;

હું તો દોષ અનંતનું ભાજન છું કરુણાળ.’”

અપૂર્વ અર્થ પ્રેરે તેવી મુખપાઠે કરી રોજ સવારસાંજ ભણવા યોગ્ય છે. ભક્તાત્માએ કેવા કેવા ગુણો પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે અને અત્યારે આ જીવમાં જે ગુણો નથી તે પ્રાપ્ત કરવા પ્રભુ આગળ ભાવનારૂપે દીનતાથી પ્રાર્થના કરેલી છે; હમરો મુમુક્ષુઓ મુખપાઠે કરી આજે નિયમિત રીતે દિવસમાં અમુકવાર એ પ્રાર્થના રૂપ ‘સદ્ગુરુભક્તિરહસ્ય’ ગાય છે.

જેમ જેમ સમ્યક્ દર્શનની વિશુદ્ધિ વર્ધમાનપણાને પામે છે તેમ તેમ વીતરાગતા પણ વધે છે અને વીતરાગ ભગવંતનું ઓળખાણ પણ યથાર્થ પ્રેમપૂર્વક થાય છે. શ્રીમદ્ સં. ૧૯૪૮ના મહા માસમાં લખે છે:

“બંધ મોક્ષની યથાર્થ વ્યવસ્થા જે દર્શનને વિષે યથાર્થપણે કહેવામાં આવી છે તે દર્શન નિકટ મુક્તપણાનું કારણ છે; અને એ યથાર્થ વ્યવસ્થા કહેવાને યોગ્ય જે કોઇ અમે વિશેષપણે માનતા હોઇએ તો તે શ્રી તીર્થંકર દેવ છે. અને એ જે શ્રી તીર્થંકર દેવને અંતર આશય તે પ્રાપ્તે મુખ્યપણે અત્યારે કોઇને વિષે આ ક્ષેત્રે હોય તો તે અમે હોઇશું એમ અમને દૃઢ કરીને ભાસે છે. કારણકે અમારું અનુભવજ્ઞાન તેનું ફળ વીતરાગપણું છે, અને વીતરાગનું કહેલું જે શ્રુતજ્ઞાન તે પણ તે જ પરિણામનું કારણ લાગે છે; માટે અમે તેના અનુયાયી ખરેખરા છઈએ, સાચા છઈએ.

“સમ્યક્ દર્શનનું મુખ્ય લક્ષણ વીતરાગતા જાણીએ છઈએ; અને તેવો અનુભવ છે.”

એ જ વર્ષના એક પત્રમાં શ્રીમદ્ સમ્યક્ દર્શનનાં બે સ્વરૂપ કહે છે:

“ ‘આત્મા’ જે પદાર્થને તીર્થકરે કહ્યો છે, તે જ પદાર્થની તે જ સ્વરૂપે પ્રતીતિ થાય, તે જ પરિણામે આત્મા સાક્ષાત્ ભાસે ત્યારે તેને પરમાર્થ સમ્યક્ત્વ છે, એવો શ્રી તીર્થંકરનો અભિપ્રાય છે.

“ એવું સ્વરૂપ જેને ભાસ્યું છે તેવા પુરુષને વિષે નિષ્કામ શ્રદ્ધા છે જેને તે પુરુષને બીજરુચિ સમ્યક્ત છે.”

સમ્યક્ દર્શન પ્રાપ્ત થવાનું મુખ્ય કારણ જણાવતાં શ્રીમદ્ એ જ વર્ષમાં લખે છે:

“ જગતના અભિપ્રાય પ્રત્યે જોધને જીવ પદાર્થનો બોધ પામ્યો છે. જ્ઞાનીના અભિપ્રાય પ્રત્યે જોધને પામ્યો નથી. જે જીવ જ્ઞાનીના અભિપ્રાયથી બોધ પામ્યો છે, તે જીવને સમ્યક્ દર્શન થાય છે.

“ અનંતકાળે જે પ્રાપ્ત થયું નથી, તે પ્રાપ્તપણાને વિષે અમુક કાળ વ્યતીત થાય તો હાનિ નથી. માત્ર અનંતકાળે જે પ્રાપ્ત થયું નથી, તેને વિષે બ્રાંતિ થાય, ભૂલ થાય તો હાનિ છે. જો પરમ એવું જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ ભાસ્યમાન થયું છે, તો પછી તેના માર્ગને વિષે અનુક્રમે જીવનું પ્રવેશપણું થાય એ સરળ પ્રકારે સમજાય એવી વાર્તા છે.”

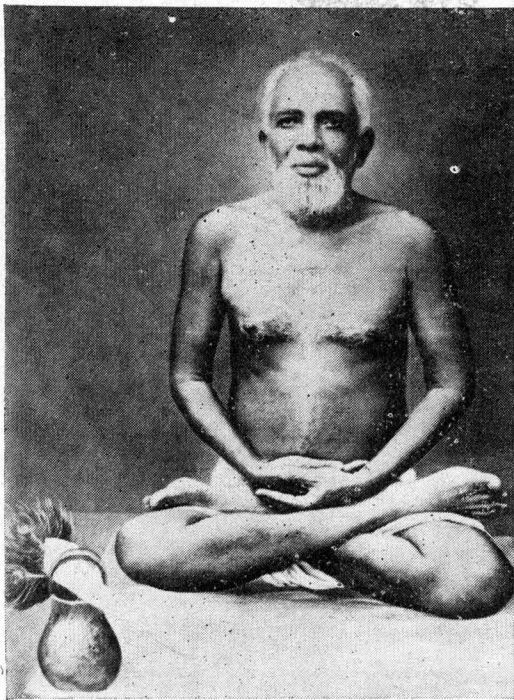
શ્રીમદ્ની પ્રણિપાત સ્તુતિ:

“ હે! પરમકૃપાળુ દેવ! જન્મ, જરા, મરણાદિ સર્વ દુઃખો અત્યંત ક્ષય કરનારો એવો વીતરાગ પુરુષનો મૂળમાર્ગ આપ શ્રીમદે અનંત કૃપા કરી મને આપ્યો, તે અનંત ઉપકારનો પ્રતિ ઉપકાર વાળવા હું સર્વથા અસમર્થ છું; વળી આપ શ્રીમદ્ કંઠ પણુ લેવાને સર્વથા નિરુપદ છો; જેથી હું મન, વચન, કાયાની એકાગ્રતાથી આપના ચરણારવિંદમાં નમસ્કાર કરું છું. આપની પરમ ભક્તિ અને વીતરાગ પુરુષના મૂળ ધર્મની ઉપાસના મારા હૃદયને વિષે લવપર્યંત અખંડ જગત રહે એટલું માગું છું તે સફળ થાઓ. ॐ શાંતિઃ ।

મુંબઈમાં મુનિસમાગમ

શ્રી. લલ્લુજી સ્વામી વિહાર કરતા કરતા સુરત ગયેલા. તેમની સાથે શ્રી દેવકરજી નામે તેમના શિષ્ય ગણાતા સાધુ હતા, તે વ્યાખ્યાનમાં બહુ કુશળ હતા. શ્રોતાઓ ઉપર તેમના વ્યાખ્યાનથી વૈરાગ્યપ્રેરક સચોટ અસર થતી. મુંબઈનિવાસી કેટલાક વ્યાપારી સુરતમાં આવેલા તેમણે શ્રી દેવકરજીનું વ્યાખ્યાન સાંભળી મુંબઈ પધારવા તેમને વિનંતિ કરી. સુરતના ભાઈઓને સુરતમાં તેમને ચોમાસુ રાખવા વિચાર હોવા છતાં મુંબઈના ભાઈઓના વિશેષ આગ્રહથી મુંબઈમાં ચોમાસુ નક્કી કરવા મહારાજશ્રી લલ્લુજીને વિનંતિ કરી. ખંભાતથી તે વિષે આજ્ઞા મગાવી મુંબઈનું ચોમાસુ નક્કી કરવામાં આવ્યું.

મુંબઈમાં શ્રી લલ્લુજી ગયા, ત્યારે શ્રીમદ્દના સમાગમ માટે તેમને ત્યાં ગયા. તે વખતે શ્રીમદે પ્રશ્ન કર્યો: “તમારે અહીં અનાર્થ જેવા દેશમાં ચાતુર્માસ કેમ કરવું થયું? મુનિને અનાર્થ જેવા દેશમાં વિચરવાની આજ્ઞા થોડી જ હોય છે?”

શ્રી લઘુરાજ સ્વામી

જન્મ

સં. ૧૯૧૦ આસો વદ ૧

અવસાન

સં. ૧૯૯૨ વૈશાખ સુદ ૮

શ્રી લલ્લુજી સ્વામીએ કહ્યું: “આપનાં દર્શન સમાગમની ભાવનાને લીધે અહીં ચાતુર્માસ કર્યું છે.”

શ્રીમદે પૂછ્યું: “અહીં આવતાં તમને કોઈ આડખીલ કરે છે?”

સ્વામીજીએ કહ્યું: “ના; હમેશાં અહીં આવું તો કલાકનો સમાગમ મળશે?”

શ્રીમદે કહ્યું: “મળશે.”

અવસરે અવસરે શ્રી લલ્લુજી શ્રીમદ્ના સમાગમાર્થે પેઢી ઉપર જતા. તેમને દેખીને તે દુકાન ઉપરથી જીડી એક જુદી પાસેની ઓરડીમાં જઈ સુયગડાંગ સૂત્ર વગેરેમાંથી તેમને સંભળાવતા, સમજાવતા.

એક દિવસે ખંભાતથી સુંદરલાલ કરીને એક યુવાન વાણિયા મુંબઈ આવેલા તે શ્રીમદ્ના પરિચયી હતા. તેમને શ્રી દેવકરજીજીએ કહ્યું: “મેં શ્રીમદ્ને દીઠા નથી તો તે અત્રે પધારે તો જોઈ તો ખરો કે તે કેવા પુરુષ છે?”

સુંદરલાલ કહે: “હું તેમને અહીં તેડી લાવીશ.”

સુંદરલાલ સાથે શ્રીમદ્ ચીયપોકલીના ઉપાશ્રયે પધાર્યા એટલે ચારે મુનિઓ પાટ ઉપરથી નીચે બેઠા. અને સૂત્ર કૃતાંગતી લખેલી પ્રતમાં સુંદરના અક્ષરની લિપિ હોવાથી કેટલાક અક્ષરો મૂળ પાઠમાંના જીડી ગયા હતા તેથી અર્થ સમજતો નહોતો તે બતાવી શ્રી દેવકરજીજી મુનિઓ પૂછ્યું: “અહીં કયા કયા અક્ષરો જોઈએ? અને તેનો શા અર્થ થાય છે?”

શ્રીમદે તે મૂળ પાઠના અક્ષરો તથા તેનો અર્થ કહી બતાવ્યો.

પછી શ્રી દેવકરજીજીએ નીચેની બીજી બે ગાથાઓ સૂત્ર-કૃતાંગતી બતાવી અને કહ્યું: “જ્યાં સફળ છે ત્યાં અફળ હોય અને જ્યાં અફળ છે ત્યાં સફળ હોય તો અર્થ ઠીક બેસે છે. તો આ ગાથાઓમાં લેખનદોષ છે કે બરાબર છે?”

“જે અબુદ્ધા મહાભાગા, વીરા અસંમત્ત દંસિણો ।
 અસુદ્ધં તે સિં પરક્કંતં સફલં હોઈ સન્વસો ॥
 જેય બુદ્ધા મહાભાગા વીરા સમ્મત્ત દંસિણો ।
 સુદ્ધં તે સિં પરક્કંતં અફલં હોઈ સેવ્વસો ॥”

એ ગાથાઓ જોઈને શ્રીમદે કહ્યું: “લેખનદોષ નથી, બરાબર છે. તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે મિથ્યાદષ્ટિની ક્રિયા સફળ છે, ફળે કરીને સહિત છે; અર્થાત્ તેને પુણ્ય-પાપ ફળનું બેસવાપણું છે. સમ્યક્ દષ્ટિની ક્રિયા અફળ છે, ફળ રહિત છે; તેને ફળ બેસવાપણું નથી અર્થાત્ નિર્જરા થાય છે. એકની (મિથ્યા દષ્ટિની) ક્રિયાનું સંસારહેતુક સફળપણું; અને બીજાની (સમ્યક્ દષ્ટિની) ક્રિયાનું સંસારહેતુક અફળપણું; એમ પરમાર્થ સમજવા યોગ્ય છે.” બધાને તે અર્થ પસંદ પડ્યો. ઘણા વખતથી સંશય રહ્યા કરતો તેનું સમાધાન થયું. તે ઉપરથી દેવકરણુજી મુનિને લાગ્યું કે આ કોઈ મહાત્મુદ્દિશાળી પુરુષ છે અને શ્રી લલ્લુજી મહારાજ કહેતા હતા તે સાચું છે. અવિરતિ સમ્યક્ દષ્ટિની પણ નિંદા કરવામાં મહાપાપ છે એમ શ્રી દેવકરણુજીની માન્યતા હોવાથી તે શ્રીમદ્ની પહેલાં પણ કદી નિંદા કરતા નહિ.

શ્રી લલ્લુજી જ્યારે શ્રીમદ્ના સમાગમર્થે તેમના મુકામે જતા ત્યારે તેમને કહેતા કે દેવકરણુજી બોધ પામે તો ઘણા જીવોને લાભ થાય, અને સૌને જવાબ આપે; ત્યારે શ્રીમદ્ કહેતા: “એ વાત જવા દો.” તથાપિ વારંવાર તે વાત શ્રી લલ્લુજી સંભારતા એટલે શ્રી દેવકરણુજીને સાથે તેડી લાવવા રજા આપી.

એક દિવસ તે બે મુનિઓ શ્રીમદ્ની પાસે આવ્યા ત્યારે શ્રીમદે દેવકરણુજી મુનિને પૂછ્યું: “વ્યાખ્યાન કોણ આપે છે? પર્યદા કેટલી ભરાય છે?”

દેવકરણુએ કહ્યું: “ હજારેક માણસોની પર્વદા ભરાય છે.”

શ્રીમદે પૂછ્યું: “ સ્ત્રીઓની પર્વદા જોઈ વિકાર થાય છે ? ”

દેવકરણુએ બોલ્યા: “ કાયાથી થતો નથી; મનથી થાય છે.”

શ્રીમદે કહ્યું: “ મુનિએ મન, વચન, કાયા ત્રણે યોગથી સાચવવું જોઈએ.”

દેવકરણુએ આક્ષેપ કરતાં કહ્યું: “ તમે ગાદીતકિયે બેસો છો અને હીરામાણેક તમારી પાસે પડેલા હોય છે, ત્યારે તમારી વૃત્તિ નહિ ડહોળાતી હોય ? ”

શ્રીમદે કહ્યું: “ મુનિ, અમે તો કાળકૂટ વિષ દેખીએ છીએ, તમને એમ થાય છે ? ”

આ સાંભળી દેવકરણુ સજ્જડ થઈ ગયા.

શ્રીમદે પૂછ્યું: “ તમે કોણ છો ? ”

દેવકરણુએ કહ્યું: “ જેટલો વખત વૃત્તિ સ્થિર રહે તેટલો વખત સાધુ છીએ.”

શ્રીમદે ફરી પૂછ્યું: “ તેવી રીતે તો સંસારીને પણ સાધુ કહેવાય ખરા કે ? ”

શ્રી દેવકરણુ મૌન રહ્યા.

પછી શ્રીમદે કહ્યું: “ હે ! મુનિ, નાળિયેરનો ગોળો જેમ જુદો રહે છે તેમ અમે રહીએ છીએ. વીતરાગ માર્ગમાં સમ્યક્ દષ્ટિનું સ્વરૂપ શું છે ? નાળિયેરમાં રહેલો ગોળો નાળિયેરથી ભિન્ન છે, તેમ સમ્યક્દષ્ટિ સર્વથી જુદો રહે. તે સમજાયું નથી અને જીવ સમ્યક્ સમ્યક્ સાંપ્રદાયિક યુદ્ધિએ કહે છે તેને સમ્યક્ જાણો છો ? ”

દેવકરણુએ ઉત્તર આપ્યો: “ તે સમ્યક્ ન કહેવાય.”

શ્રીમદે કહ્યું: “ સમકીર્તનું સ્વરૂપ કોઈ બીજું હોવું જોઈએ, એ વિષે તમે વિચારજો.

એક દિવસે શ્રી લલ્લુજી એકલા ગયા હતા ત્યારે એક જાણુને દીક્ષા આપવા વિષે વાત થઇ ત્યારે શ્રીમદે જણાવ્યું: “તમે દીક્ષા ન આપશો; દેવકરણુજીને ચેલા કરવા હોય તો ભલે કરે.” દેવકરણુજીએ દીક્ષા આપી હતી પણ થોડા વખત પછી સત્પુરુષની નિંદામાં પડી ગાંડો થઇ સંધાડો છોડી તે જતો રહ્યો હતો.

શ્રી લલ્લુજીએ શ્રીમદ્ને તેમનો ચિત્રપટ આપવા આગ્રહ કર્યો પણ તેમણે કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. પછી બહુ આગ્રહ કર્યો ત્યારે નીચેની ગાથા સ્વહસ્તે લખી આપી:

“સંબુજ્ઞહા જતવો માણસત્તં, દઠુમયં બાલિસેણં અલંભો ।

एगंत दुख्खे जरिएव लोए, सकम्मणा विपरियासु वेइ ॥

અર્થ—હે! જીવો, તમે બોધ પામો, બોધ પામો, મનુષ્યપણું મળવું ઘણું જ દુર્લભ છે, એમ સમજો; અજ્ઞાનથી સહવિવેક પામવો દુર્લભ છે, એમ સમજો; આખો લોક કેવળ દુઃખથી બળ્યા કરે છે, એમ જાણો; અને પોતપોતાનાં ઉપાર્જિત કર્મો વડે ઇચ્છા નથી છતાં પણ જન્મ મરણાદિ દુઃખોનો અનુભવ કર્યા કરે છે, તેનો વિચાર કરો.”

થોડા દિવસ પછી ‘સમાધિ-શતક’માંથી સત્તર ગાથા શ્રી લલ્લુજીને શ્રીમદે વાંચી સંભળાવી અને તે પુસ્તક વાંચવા વિચારવા આપ્યું. તે પુસ્તક લઇ દાદરા સુધી ગયા એટલે પાછા બોલાવી ‘સમાધિ-શતક’ના પહેલા પાના ઉપર નીચેની અપૂર્વ લીટી લખી આપી:

“આતમ ભાવના ભાવતાં, જીવ લહે કેવળ જ્ઞાન રે.”

એક દિવસે શ્રી લલ્લુજીએ શ્રીમદ્ને પૂછ્યું: “આ બધું મને ગમતું નથી, એક આત્મભાવનામાં નિરંતર રહું એમ ક્યારે થશે?” શ્રીમદે કહ્યું: “બોધની જરૂર છે.”

શ્રી લલ્લુજીએ કહ્યું: “બોધ આપો.”

શ્રીમદ્ મૌન રહ્યા.

વારંવાર શ્રીમદ્ મૌનપણાનો બોધ આપતા; અને તેમાં વિશેષ લાભ છે એમ જણાવતા. તે ઉપરથી શ્રી લલ્લુજીએ મુંબઈ ચોમાસુ પૂરું કરી સુરત તરફ વિહાર કર્યો ત્યારથી મૌનવ્રત ત્રણ વર્ષ પર્યંત ધારણ કર્યું. માત્ર સાધુઓ સાથે જરૂર પૂરતું બોલવાની તથા શ્રીમદ્ સાથે પરમાર્થ કારણે પ્રશ્નાદિ કરવાની છૂટ રાખી હતી. મુંબઈની ધમાલમાં ‘સમાધિ શતક’ વાંચવાનું શ્રી લલ્લુજીએ મુલતવી રાખ્યું હતું તે સુરત તરફના વિહારમાં તે વાંચવા વિચારવાની શરૂઆત કરી તેથી તેમને અપૂર્વ શાંતિ વેદાતી હતી.

મહાપુરુષો પોતે શાંતિ પામ્યા છે અને પોતે અનુભવેલા ઉપાય દર્શાવે છે તેથી જો ક્રોધનો ઉપાય તે અતાવે તો તેથી ક્રોધ જાય, માનનો ઉપાય અતાવે તો તેથી માન જાય, શાંતિનો ઉપાય અતાવે તો તેથી શાંતિ થાય છે.

સુરત-કઠોરનો સમાગમ

શ્રી દેવકરણુજને જૈન શાસ્ત્રોનો એટલો બધો અભિનિવેશ હતો કે તે શ્રી લલ્લુજને વારંવાર કહેતા કે શ્રીમદ્ સૂત્રોથી બહાર શું બતાવવાના છે ? અને સૂત્રો તો મેં વાંચ્યાં છે, હું જાણું છું. આ શાસ્ત્ર અભિનિવેશ મંદ કરાવવા શ્રીમદે તેમને ‘યોગવાસિષ્ઠ’ આદિ વેદાંતનાં શાસ્ત્રો વાંચવા આપ્યાં હતાં. સુરતમાં તે મુનિઓનું ચોમાસું સં. ૧૯૫૦માં હતું તે વખતે શ્રી દેવકરણુજ તે વેદાંતના ગ્રંથો વાંચતા હતા. સુરતમાં વેદાંતના જાણકાર ધણા બાધઓ હતા; તેમના સમાગમમાં આવવાથી અને વેદાંતના વિશેષ વાચનથી દેવકરણુજ પોતાને પરમાત્મા માનવા લાગ્યા. શ્રી લલ્લુજએ તે વાત શ્રીમદ્જને નિવેદન કરી એટલે એકાંતવાદમાં ન તણાઈ જવા માટે શ્રી દેવકરણુજને ‘ઉત્તરાધ્યયન’ આદિ જૈન સૂત્રોનું પુનરાવલોકન કરવા ફરમાવ્યું. શ્રીમદે એક પત્ર શ્રી લલ્લુજ ઉપર લખી શ્રી દેવકરણુજને ઠેકાણે લાવવા જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે સર્વને બહુ વિચારવા યોગ્ય હોવાથી તે અત્રે આપ્યો છે:

“ શ્રી જિન વીતરાગે દ્રવ્ય-ભાવ સંયોગથી ફરી ફરી છૂટવાની ભલામણ કરી છે અને તે સંયોગનો વિશ્વાસ પરમ જ્ઞાનીને પણ કર્તવ્ય નથી એવો અખંડ માર્ગ કહ્યો છે તે શ્રી જિન વીતરાગના ચરણકમળમાં ભક્તિથી નમસ્કાર.

“ આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય થવામાં જીવની અનાદિથી ભૂલ થતી આવી છે. સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાન સ્વરૂપ એવાં દ્વાદશાંગમાં સૌથી પ્રથમ ઉપદેશ યોગ્ય એવું ‘આચારાંગ’ સૂત્ર છે; તેના પ્રથમ શ્રુત-સ્કંધમાં, પ્રથમ અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં, પ્રથમ વાક્યે, જે શ્રી જિને ઉપદેશ કર્યો છે, તે સર્વ અંગના સર્વ શ્રુતજ્ઞાનના સાર સ્વરૂપ છે; મોક્ષના બીજભૂત છે; સમ્યક્ત્વ સ્વરૂપ છે. તે વાક્ય પ્રત્યે ઉપયોગ સ્થિર થવાથી જીવને નિશ્ચય આવશે કે જ્ઞાની પુરુષના સમાગમની ઉપાસના વિના જીવ સ્વચ્છંદે નિશ્ચય કરે, તે છૂટવાનો માર્ગ નથી.

“ સર્વ જીવનું પરમાત્માપણું છે, એમાં સંશય નથી; તો પછી શ્રી દેવકરણુજી પોતાને પરમાત્મ સ્વરૂપ માને તો તે વાત અસત્ય નથી; પણ જ્યાં સુધી તે સ્વરૂપ યથાતથ્ય પ્રગટે નહીં, ત્યાં સુધી મુમુક્ષુ-જિજ્ઞાસુ-રહેવું તે વધારે સારું છે; અને તે રસ્તે યથાર્થ પરમાત્માપણું પ્રગટે છે. માર્ગ મૂકીને પ્રવર્તવાથી તે પદનું જ્ઞાન થતું નથી; તથા શ્રી જિન વીતરાગ-સર્વજ્ઞ પુરુષોની અશાતના કરવા રૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે. બીજો કંઈ મતભેદ નથી. મૃત્યુનું અવશ્ય આવવું છે.”

આવા પ્રસંગોમાં માથે ગુરુ હોય તો ગુરુકૃપાથી જીવ બચી શકે છે; નહિ તો પોતાને પોતાના દોષો સૂઝતા નથી અને દોષોને ગુણ માની દોષોમાં જીવ મગ્ન રહે છે.

શ્રી લલ્લુજી સાથે શ્રી દેવકરણુજી ધ્યાન કરતા, માળા ફેરવતા અને વ્યાખ્યાન કરતા. શ્રાતાઓ શ્રી લલ્લુજી પાસે નીચે આવીને બહુ પ્રશંસા કરતા કે શ્રી દેવકરણુજી મહારાજે આજે તો બહુ સારું વ્યાખ્યાન આપ્યું. પરંતુ શ્રી દેવકરણુજીનીચે આવે ત્યારે શ્રી લલ્લુજી

કહેતા કે આજે વિશેષ અભિમાન કર્યું; ધ્યાન કરી રહ્યા પછી કહેતા કે તમે તરંગ કરો છે. શ્રી દેવકરણજી કંઈ ઉત્તર આપતા નહિ. પણ શ્રીમદ્ સુરત પધારવાના હતા તે વખતે પૂછવાનું તેમણે નક્કી કરી રાખ્યું હતું.

એક દિવસે શ્રીમદ્ સુરત પધારેલા ત્યારે મુનિઓ પાસે આવ્યા. તે વખતે શ્રી દેવકરણજીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો: “ શ્રી લલ્લુજી મહારાજ મને, વ્યાખ્યાન આપી આવું ત્યારે અભિમાન કર્યું કહે છે, ધ્યાન કરું છું તેને તરંગ રૂપ કહે છે, તો શું વીતરાગ પ્રભુ એમનું કરેલું સ્વીકારે અને મારું ન સ્વીકારે એવા પક્ષપાતવાળા હશે ? ”

શ્રીમદે શાંતિથી કહ્યું: “ સ્વચ્છંદથી જે જે કરવામાં આવે છે તે સઘળું અભિમાન જ છે, અસત્સાધન છે; અને સદ્ગુરુની આજ્ઞાથી જે કરવામાં આવે છે તે કલ્યાણકારી ધર્મરૂપ સત્સાધન છે.”

ચોમાસુ સુરતમાં પૂરું કરી શેષ કાળ નિર્ગમન કરવા મુનિઓ કઠોર ક્ષેત્રે રહ્યા હતા. ત્યાં શ્રી લલ્લુજીએ સં. ૧૯૫૧માં સત્તર ઉપવાસ કર્યો હતા.

શ્રીમદ્ કઠોરમાં એક વખત પધાર્યા હતા અને ઉપાશ્રયમાં મેડા ઉપર જ ઊતર્યા હતા. તેથી ઉપર જતા પહેલાં શ્રી લલ્લુજીએ શ્રી દેવકરણજીને કહ્યું કે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો વિનય નમસ્કારાદિ કરવા પડે. શ્રી દેવકરણજીએ કહ્યું: “ આપણે બે મુનિઓ જ જમ્યે તો હું નમસ્કારાદિ કરીશ. ” તેથી ચતુરલાલજી મુનિને નીચે રાખી બન્ને ઉપર ગયા; અને વિનય નમસ્કારાદિ કરી નીચે બેઠા. શ્રીમદે તેમને ઉત્તમ બોધ રૂપી પ્રસાદીથી તૃપ્ત કર્યા. તે વખતે નીચે રહેલા ચતુરલાલજી મુનિને વિચાર થયો કે લાવને દાદરમાં જમને જોઉં તો ખરો કે તે શું કરે છે ? એમ ધારી દાદરમાં જમને ગુપ્ત રીતે ડાકિયું કરી જોયું તો બન્ને મુનિઓ નમસ્કાર કરતા હતા તેથી

તેમની વાત ખંભાત જઈ જાહેર કરવી એવા તરંગમાં ચઢી તે નીચે જઈ બેઠા. થોડી વારે શ્રી દેવકરણુ પણ નીચે ગયા અને શ્રી લલ્લુજી ઉપર રહ્યા તેમને શ્રીમદે પૂછ્યું: “ દેવકરણુ આવ્યા અને બીજા મુનિ કેમ ન આવ્યા ? ” શ્રી લલ્લુજીએ કહ્યું: “ તેની દષ્ટિ સહજ વિષમ છે એટલે ઉપર લાવ્યા નહીં. ” પછી શ્રીમદ્ નીચે જિતયા અને ચતુરલાલજી પાસે જઈને બેઠા અને શાંતિપૂર્વક કહ્યું: “ મુનિ, અમારે તો તમે અને એ મુનિઓ બન્ને સરખા છે; સર્વ પ્રત્યે અમારે સમદષ્ટિ છે. તમે પણ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ સાચવી રાખજો; તેમાં ચૌદ પૂર્વનો સાર છે. ” આટલા જ સમાગમથી ચતુરલાલજીની વૃત્તિ પલટાઈ ગઈ; અને વિષમ દષ્ટિ ટળીને આસ્થા થઈ.

બીજે દિવસે શ્રીમદ્નું મુંબઈ જવું થયું અને થોડા દિવસ પછી મુનિઓને સુરતમાં આતુર્ભાસ નક્કી થયેલું હોવાથી તે સુરત પાછા આવ્યા.

સુરતના એક લલ્લુભાઈ ઝવેરી દુશ્યાર માસથી માંદા રહેતા અને શ્રી લલ્લુજીને પણ દુશ્યાર માસથી તાવ આવ્યા કરતો. કોઈ દવાથી ફાયદો ન થયો અને મંદવાડ વધી ગયો. ઝવેરી લલ્લુભાઈનો દેહ છૂટી ગયો અને શ્રી લલ્લુજી સ્વામીને પણ ચિંતા થવા લાગી કે વખતે દેહ છૂટી જશે તેથી પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્જીને તેમણે ઉપરાઉપરી પત્રો લખીને વિનંતિ કરી: “ હે ! નાથ, હવે આ દેહ બચે તેમ નથી, અને હું સમકીત વિના જઈશ તો મારો મનુષ્યભવ વૃથા જશે. કૃપા કરીને મને હવે સમકીત આપો. ” તેના ઉત્તરમાં શ્રીમદે અનંત કૃપા કરીને ‘છ પદ’નો પત્ર લખ્યો; અને સાથે જણાવ્યું કે દેહ છૂટવાનો ભય કર્તવ્ય નથી. શ્રીમદ્ સુરત પધાર્યા ત્યારે તે ‘છ પદ’ના પત્રનું વિશેષ વિવેચન કરી તેનો પરમાર્થ શ્રી લલ્લુજીને સમજાવ્યો અને તે પત્ર મુખપાઠે કરી વારંવાર વિચારવાની તેમને ભલામણ કરી હતી.

આ ‘છ પદ’નો પત્ર એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ ગ્રંથ જેવો સૂત્રાત્મક શૈલીથી લખાયેલો છે. જેમ સાત તત્ત્વ કે નવ પદાર્થોના વિવેચનથી સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાનનો ઉદ્દય થવા યોગ્ય છે, અને તત્ત્વાર્થ સૂત્રાદિ અનેક મહાન ગ્રંથો એ સાત તત્ત્વો વિસ્તારથી સમજાવવા લખાયા છે; તેમ સાત તત્ત્વમાંથી પ્રથમ તત્ત્વ જે આત્મા તેનું ઓળખાણ થવા માટે ‘આત્મા છે,’ ‘આત્મા નિત્ય છે,’ ‘આત્મા કર્તા છે,’ ‘આત્મા ભોક્તા છે,’ ‘મોક્ષ છે’ અને ‘તે મોક્ષનો ઉપાય છે’—એમ છ પદથી આત્મજ્ઞાન કે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય તેવી અપૂર્વ વાણીથી નિરૂપણ કર્યું છે. એ જ ‘છ પદ’ વિસ્તાર રૂપે પદ્યમાં ગુરુશિષ્યનો સંવાદ કદ્દપી ‘આત્મસિદ્ધિ’ શાસ્ત્રની રચના શ્રીમદે અપૂર્વ રીતે કરી છે તે વિષે આગળ વિવેચન કરીશું.

‘છ પદ’ના પત્ર વિષે બોલતાં શ્રી લઘુરાજ સ્વામી કહે છે: “એ પત્ર અમારી અનેક પ્રકારની વિપરીત માન્યતાઓ દૂર કરાવનાર છે; ન ઉભા રહેવા દીધા ઢુંદીઆમાં, ન રાખ્યા તરખામાં, ન વેદાંતમાં પેસવા દીધા; કોઇ પણ મતમતાંતરમાં ન પ્રવેશ કરાવતાં માત્ર એક આત્મા ઉપર ઉભા રાખ્યા. એ ચમત્કારી પત્ર છે. જીવની યોગ્યતા હોય તો સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય તેવી વિચારણા ઉત્પન્ન કરાવે તેવો એ અદ્ભુત પત્ર છે.”

શ્રીમદ્ આ વર્ષે નિવૃત્તિ લઇને કાઠિયાવાડમાં રાણપુર પાસે હડમતાળા નામના નાના ગામ તરફ પધાર્યા હતા. ત્યાં પણ વડોદરા, બોટાદ, સાયલા, મોરબી વગેરે સ્થળેથી મુમુક્ષુજનો આવ્યા હતા અને અનેક લવ્ય જીવોને સત્સમાગમ બોધ વગેરેનો લાભ મળ્યો હતો.

ચરોતર પ્રદેશમાં વિચરવું

પ્રથમ ખંભાત શ્રીમદ્ એક અઠવાડિયું સં. ૧૯૪૬ માં રહ્યા, પછી થોડો વખત ખંભાતથી થોડે દૂર રાજળ નામના ગામમાં સં. ૧૯૪૭ માં રહ્યા હતા. તે વખતે અગ્નિપુષ્પે એકાંતમાં રહ્યા હતા. હડમતાળા (હડમતઆ)થી મુંબઈ જતાં વચ્ચે ખંભાત સં. ૧૯૫૧ના આસો માસમાં આવ્યા હતા. મુંબઈથી સં. ૧૯૫૨માં શ્રીમદ્ લગભગ અઢી માસ જેટલી નિવૃત્તિ લઈને ચરોતરમાં આવ્યા હતા. શ્રી અંબાલાલભાઈ, શ્રી સોભાગ્યભાઈ, તથા શ્રી ડુંગરશી ગોળસીઆ સાથે શ્રીમદ્ બાર દિવસ અગાસ પાસેના કાવિઠા ગામમાં રહ્યા હતા. પછી શ્રીમદ્ રાજળ ગામમાં પારસીને બંગલે આઠદશ દિવસ રહ્યા હતા. તે વખતે શ્રી લલ્લુજી વગેરે સાધુઓનું આતુર્ભાસ ખંભાતમાં હતું. ચોમાસામાં સાધુથી વિહાર કરી બીજે ગામ ન જવાય એવો જૈન મુનિઓનો આચાર છે. તેને અનુસરીને શ્રી લલ્લુજી સ્વામી જંગલમાં હરમેશ નિવૃત્તિ અર્થે જતા પણ રાજળ સુધી જવાતું નહિ. ખંભાતના બધા મુમુક્ષુઓને દર્શન અને બોધનો લાભ મળતો અને તેમને

આટલે પાસે હોવા છતાં દર્શન થયાં નહિ તેથી મનમાં વ્યાકુળતા રહેતી. એક દિવસે સમાગમનો વિરહ સહન ન થઈ શકવાથી ચાલતા ચાલતા રાજજની સીમમાં આવ્યા અને શ્રીમદ્ રહેતા હતા તે મુકામથી થોડે દૂર જિભા રહી ખેતરમાંથી ગામમાં જતા એક માણસ સાથે શ્રી અંબાલાલભાઈને કહેવરાવ્યું કે એક મુનિ આવ્યા છે તે તમને ખોલાવે છે. શ્રી અંબાલાલ આવ્યા અને શ્રી લલ્લુજીને ઠપકો દેતાં કહ્યું: “તમને આજ્ઞા નથી અને કેમ આવ્યા છો?” તેમણે ઉત્તર આપ્યો: “આજ્ઞા મગાવવા માટે તો હું અહીં જિભો રહ્યો છું. તમને આજ્ઞા વિરુદ્ધ લાગતું હોય તો હું પાછો જતો રહું.” શ્રી અંબાલાલે કહ્યું: “ના, એમ તો જવા ન દઉં, મને ઠપકો મળે માટે કૃપાળુદેવ (શ્રીમદ્જી) આજ્ઞા કરે તેમ કરો. હું પૂછી આવું છું.” પછી શ્રી અંબાલાલે શ્રીમદ્જી પાસે જઈને મુનિશ્રી આવ્યાની ખબર કહી એટલે શ્રીમદ્ કહ્યું: “મુનિશ્રીના ચિત્તમાં અસંતોષ રહેતો હોય તો હું તેમની પાસે જઈને દર્શન કરાવું અને તેમના ચિત્તને વિષે શાંતિ રહે તો ભલે ચાલ્યા જાય.” શ્રી અંબાલાલે આવીને મુનિશ્રીને તે પ્રમાણે કહી સંભળાવ્યું. તે સાંભળી મુનિશ્રીએ કહ્યું: “આજ્ઞાનું પાલન થાય તેમ મારે કરવું, માટે હું પાછો ચાલ્યો જઉં છું.” ખેદ ખિન્ન થઈ પોતાના ભાગ્યનો દોષ દેખતા શ્રી લલ્લુજી સ્વામી વિરહાગ્નિથી સંતાપ પામતાં આંખમાંથી ઝરતી આંસુધારા લુંછતા લુંછતા ખંભાત તરફ પાછા ફર્યા. ખંભાત જઈ તે રાત્રિ પરાણે વ્યતીત કરી. ખીજે દિવસે ખબર મળ્યા કે શ્રી અંબાલાલ, શ્રી સોભાગ્યભાઈ અને ડુંગરશી ગોસળીઆને રાજજથી શ્રીમદ્ ખંભાત મોકલ્યા છે. શ્રી સોભાગ્યભાઈ ઉપાશ્રયમાં આવ્યા અને શ્રી લલ્લુજીને આશ્વાસન રૂપે કહ્યું: “પરમકૃપાળુ દેવ તમને સમાગમ કરાવશે અને આપને કહેવા યોગ્ય જે વાતો કહી છે તે આપને એકલાને જ જણાવવાની છે.” તેથી શ્રી અંબાલાલભાઈને ત્યાં જઈને તે બંને એકાંતમાં બેઠા.

પરમકૃપાળુ દેવનો સંદેશો કહીને તેમને શ્રી સોભાગ્યભાઈએ શ્રીમદે જણાવેલો મંત્ર કહી સંભળાવ્યો અને પાંચ માળાઓ રોજ ફેરવવાની આજ્ઞા કરી છે એમ જણાવ્યું. શ્રી લલ્લુજીને આથી ઘણો સંતોષ થયો. ગ્રીષ્મનો તાપ દૂર કરતી વર્ષાઋતુની વૃષ્ટિથી અને પવનથી શાંતિ વળે તેમ પરમકૃપાળુની આ કરુણા રૂપ વૃષ્ટિથી તથા સમાગમની આજ્ઞા રૂપ પવનથી શ્રી લલ્લુજીના હૃદયમાં વિરહાગ્નિનો સંતાપ દૂર થઈ શાંતિ વળી અને સમાગમ થશે એમ જાણી આનંદ થયો.

શ્રી સોભાગ્યભાઈ અને શ્રી અંબાલાલ બન્ને પાછા રાજજ ગયા અને ડુંગરશી ગોસળીઆ કાઠિયાવાડ ગયા.

શ્રી લલ્લુજીના સમાગમને લીધે બીજા પાંચ મુનિઓને પણ શ્રીમદ્ પ્રત્યે પ્રેમ જાગેલો; તેથી શ્રીમદ્ ખંભાત પાસે વડવા મુકામે પધારવાના ચોક્કસ સમાચાર મળતાં સાતે મુનિઓ શ્રીમદ્ની સામે ગયા. રાજજથી રથમાં બેસીને શ્રીમદ્ તથા શ્રી સોભાગ્યભાઈ આવતા હતા. મુનિઓને દીઠા ત્યારે શ્રી સોભાગ્યભાઈ રથમાંથી ઊતરી વડવાના મકાન સુધી મુનિઓ સાથે ચાલ્યા.

પછી શ્રીમદે ઇચ્છે મુનિઓને એકાંત સ્થળે વડવામાં બોલાવ્યા. બધા મુનિઓ નમસ્કાર કરી શ્રીમદ્ના ચરણક્રમણ પાસે બેઠા. શ્રી લલ્લુજીનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને બોલ્યા: “હે ! નાથ, આપના ચરણક્રમણમાં મને નિશ્ચિન રાખો. આ મુહપત્તી મારે જોઈતી નથી.” એમ કહી તેમણે શ્રીમદ્ના આગળ મુહપત્તી નાખી અને આંખમાં અશ્રુ ઉભરાતાં ગદ્ગદ્ વાણીથી બોલ્યા: “મારાથી સમાગમનો વિરહ સહન થતો નથી.” આ દશ્ય જોઈ શ્રીમદ્નું ક્રોમણ હૃદય પણ રડી પડ્યું, તેમની આંખમાંથી સતત અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો: કેમે કર્યો અટકે નહિ. શ્રી લલ્લુજી સ્વામીના મનમાં પણ એમ આવ્યું કે મેં આ શું કર્યું? અહો ! ભક્તવત્સલ ભગવાન, મારો અવિનય અપરાધ થયો હશે? હવે શું કરું? ઇત્યાદિ પશ્ચાત્તાપના

વિચારમાં તે લીન થઈ ગયા. સર્વ આશ્ચર્યચકિત થઈ મૈન બેસી રહ્યાં. લગભગ કલાક સુધી આમ ઉદાસીન, મૈન સ્થિતિમાં રહી શ્રીમદે મુનિશ્રી દેવકરજીજીને કહ્યું: “આ મુહપત્તી શ્રી લક્ષ્મીજીને આપો, હમણાં રાખો.”

આ પ્રેમભક્તિનો પ્રસંગ ધણીને અયોગ્ય જણાશે, કોઈને પ્રેમધેલા જેવો લાગશે, કોઈ કાકચક્ષુવાળા શુષ્ક હૃદયને બનાવટી લાગશે. પરંતુ એ વિરહની વેદના એક મહાત્મા ગોપાંગનાઓએ જાણી હતી કે કોઈ તેવા પ્રેમપાત્ર વિરલ આત્માઓ આ કાળમાં તેટલી દશાએ આવેલા અનુભવી શકે છે. ‘રામબાણુ લાગ્યાં હોય તે જાણુ’ એવું એક ભજન છે અને શ્રીમદે પણ એક પત્રમાં એ દશાનો ધસારો કર્યો છે:

“જેના વચનબળે જીવ નિર્વાણમાર્ગને પામે છે, એવી સજીવન મૂર્તિનો જોગ પૂર્વ કાળમાં જીવને ધણીવાર થઈ ગયો છે, પણ તેનું ઝોળખાણુ થયું નથી. . . . દષ્ટિ જો મલિન હોય તો તેથી સત-મૂર્તિ પ્રત્યે પણ બાહ્ય લક્ષ રહે છે; જેથી ઝોળખાણુ પડતું નથી. અને જ્યારે ઝોળખાણુ પડે છે, ત્યારે જીવને કોઈ અપૂર્વ રતેહ આવે છે, તે એવો કે તે મૂર્તિના વિયોગે ઘડી એક આયુષ્ય ભોગવવું તે પણ તેને વિટંબના લાગે છે—તેના વિયોગે તે ઉદાસીન ભાવે તેમાં જ વૃત્તિ રાખીને જીવે છે. બીજા પદાર્થોના સંયોગ અને મૃત્યુ એ બન્ને એને સમાન થઈ ગયાં હોય છે. આવી દશા જ્યારે આવે છે, ત્યારે જીવને માર્ગ બહુ નિકટ હોય છે એમ જાણવું. એવી દશા આવવામાં માયાની સંગતિ બહુ વિટંબનામય છે. પણ એ જ દશા આણવી એવો જેનો દહ નિશ્ચય છે તેને, ધણું કરીને, થોડા વખતમાં તે દશા પ્રાપ્ત થાય છે.”

કાવિદામાં પોતે એકલા ખેતરોમાં વિચરતા. કોઈ પ્રસંગે માણસો

એકત્ર મળે ત્યારે સહજ બોધ રૂપે કરુણા કરતા. રાજાજમાં પણ તેવી રીતે બોધના પ્રસંગો બનેલા અને વડવામાં તો ખંભાતના ઝોળખીતા ધણા મુમુક્ષુઓ આવતા હોવાથી દરરોજ બોધપ્રવાહ વહેતો. આણંદ, કાવિઠા, રાજાજ ને વડવાના બોધમાંથી સ્મૃતિમાં રહેલા વિચારો ધણાખરા શ્રીમદ્ના શબ્દોમાં પ્રભાવશાળી સ્મરણશક્તિવાળા ભાષાશ્રી અંબાલાલભાઈએ લખી રાખેલા તે ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ ગ્રંથમાં ‘ઉપદેશ છાયા’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે.

એક દિવસે સવારમાં છ મુનિઓમાંના મુનિશ્રી મોહનલાલજી વડવા દર્શન સમાગમમાં ગયેલા; તે વખતે શ્રીમદ્ કોઈ મુમુક્ષુના પત્રનો ઉત્તર લખવામાં એકાગ્ર થયેલા જોઈ, દર્શન કરી તે એક બાજુ બેઠા. તેમના સામી શ્રીમદે દષ્ટિ પણ કરી નહિ. તે મુનિ લખે છે: “તેમની લેખિની એક ધારાએ અસ્ખલિતપણે ચાલતી હતી. આવી રીતે લેખનકાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહીને પણ અંતર દશા અલૌકિક વર્તે છે, એવું પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવતું હતું.” પત્ર સંપૂર્ણ લખાઈ રહ્યા પછી મુનિ મોહનલાલજીએ તેમને પ્રશ્ન કર્યો: “મારે આત્મકલ્યાણ માટે કેમ વર્તવું? સ્મરણ શાનું કરવું?”

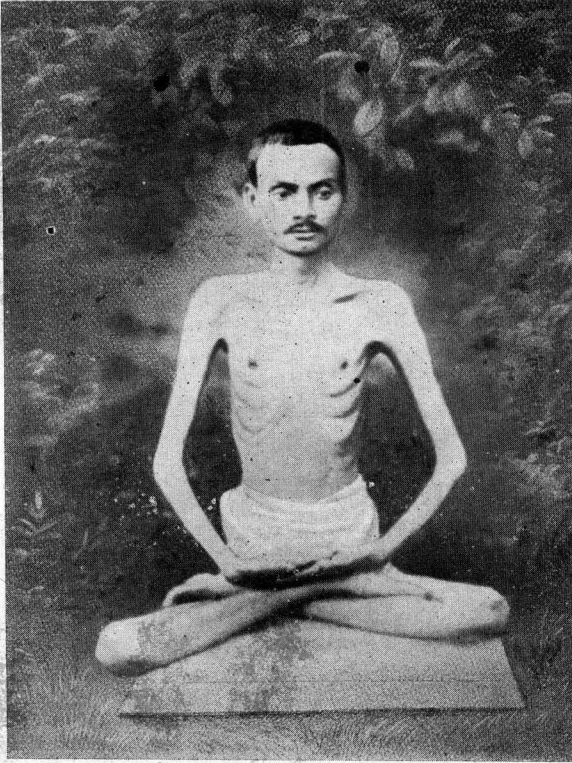
શ્રીમદે ઉત્તર આપ્યો: “મુનિશ્રી લલ્લુજી મહારાજ તમને જણાવશે. તેમની આજ્ઞાએ ચાલશે તો તેમાં તમારું કલ્યાણ છે.”

શ્રી લલ્લુજીને શ્રીમદે એકાંતમાં જણાવ્યું હતું: “હે! મુનિ, આત્મા જિંદી દશા પર આવે એમ કર્તવ્ય છે. શ્રી સોભાગ્યભાઈની દશા બહુ સારી જિંદી હદ ઉપર આવી છે અને અમારી દશા તેથી વિશેષ નિર્ભળ, જિંદી હદ ઉપર છે.” બધા મુનિઓની પણ વર્તમાન દશા તથા મુખ્ય ગુણદોષો સ્પષ્ટ કહી તેમની યોગ્યતા આંકી બતાવી હતી. પછી બીજા મુનિઓ માટે શ્રીમદે કહ્યું: “તમે તેમને મંત્ર આપજો.”

છઠ્ઠા દિવસે વડવામાં શ્રીમદે મુનિઓ પ્રત્યે કહ્યું: “તમે ગૃહ,

કુટુંબ પરિવાર, તેમજ પંચની સાક્ષીએ પરિણીત સ્ત્રી-એ સર્વ પર નિર્મોહી થઈ નીકળ્યા છે, તો તમે સાચા સાધુઓ બનો. આત્મામાં સાચા પ્રગટ કરો: (૧) આત્મા છે; (૨) આત્મા નિત્ય છે; (૩) આત્મા કર્તા છે; (૪) આત્મા ભોક્તા છે; (૫) ભોક્ષ છે; અને (૬) ભોક્ષનો ઉપાય છે—આ છ પદનો હે! મુનિઓ, વારંવાર વિચાર કરજો. વડવા જે આટલો કાળ રોકાવું થયું છે, તે તમારા માટે જ થયું છે. તમને (અમારા) આ વેશે પ્રતીતિ થશે તે યથાર્થ સત્ય થશે, કારણ કે તમારો લાગીનો વેશ છે અને અમારી પાસે તેવું કંઈ ન દેખાય; પરંતુ આત્મપરિણતિ ઉપર લક્ષ આપવાથી પ્રતાતિતું કારણ થશે.”

વડવાથી આણંદ આવી થોડા દિવસ શ્રીમદ્ આણંદમાં પણ રહ્યા હતા અને તે વખતે થયેલો બોધ ‘ઉપદેશ છાયા’માં છપાયેલો છે.

શ્રીમહ રાજચંદ્ર

વર્ષ ૩૩મું

સં. ૧૯૫૬

શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

આણંદથી શ્રીમદ્ નડિયાદ પધાર્યા હતા. સેવાભક્તિમાં શ્રી અંબાલાલભાઈ બધાં ગામોમાં સાથે જ રહેતા. એક દિવસે શ્રીમદ્ બહાર ફરવા ગયા હતા ત્યાંથી બંગલે પાછા આવ્યા ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી. જ્ઞાનસ મંગાવી શ્રીમદ્ લખવા બેઠા અને શ્રી અંબાલાલભાઈ જ્ઞાનસ ધરી ઊભા રહ્યા. કલમ ચાલી તે ચાલી. એકસો બેતાલીસ ગાથાઓ પૂરી થઈ રહી. ત્યાંસુધી શ્રી અંબાલાલભાઈ હાથમાં જ્ઞાનસ ધરી દીવીને પેઠે ઊભા રહ્યા. અનેક જીવોના અજ્ઞાન અંધકારને દૂર કરનાર શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રના અવતારને પરમભક્તિથી વિનયદષ્ટિએ જોતા એ પરમભક્ત શ્રી અંબાલાલભાઈ અનેક જીવોનાં પાપને દૂર કરનાર ગંગાને સ્વર્ગમાંથી પોતાના પિતૃઓના ઉદ્ધાર અર્થે ઉતારવા તૈયાર કરનાર ભગીરથની સમાનતા ધરી રહ્યા હતા. શ્રી વિષ્ણુના ચરણકમળમાંથી ઉત્પન્ન થઈને વહેતી પવિત્ર ગંગાનદી સમાન શ્રી આત્મસિદ્ધિ શ્રીમદ્ની લેખિની દ્વારા વેગભરી વહી રહી હતી. રાત્રિના અંધકારને દૂર કરતી ચંદ્રપ્રભા જગતના આનંદને વધારે તેમ અનેક

મુમુક્ષુઓના અનાદિ અજ્ઞાન અંધકારને દૂર કરી આત્મપ્રતીતિ રૂપી અધ્યાત્મપ્રકાશથી સહજ આનંદ પ્રગટાવવા સમર્થ શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર શ્રી અંબાલાલભાઈને આપવામાં આવ્યું અને તેની ચાર નકલો કરી ચાર મહાભાગ્યશાળી પુરુષોની યોગ્યતા જાણી દરેકને એક એક નકલ મોકલવાની આજ્ઞા થઈ. એક શ્રી સોભાગ્યભાઈ માટે, એક શ્રી અંબાલાલ પાસે રાખવા, એક શ્રી લલ્લુજી સ્વામી માટે અને એક જવેરી માણેકલાલ ઘેલાભાઈ માટે એમ ચાર નકલો પ્રથમ થઈ.

શ્રી સોભાગ્યભાઈ ઉપર પણ છ પદનો પત્ર સં. ૧૯૫૧માં મોકલવામાં આવ્યો હતો અને તે મુખપાઠ કરી વારંવાર વિચારવા આજ્ઞા થયેલી પણ વૃદ્ધાવસ્થાને લઈને મુખપાઠ કરતાં મુશ્કેલી જણાઈ તે તેમના દયાળુ હૃદયે અન્ય મુમુક્ષુઓને પણ ગણપાઠ મુખપાઠ કરતાં મુશ્કેલી કેટલી પડશે તે જાણી લઈ વિનંતિ રૂપે શ્રીમદને જણાવ્યું જે આ છ પદના પત્ર વિષે ગણમાં આત્મપ્રતીતિ કરાવી છે તેવા પદગ્રંથ લખાય તો સર્વ મુમુક્ષુઓ ઉપર મોટો ઉપકાર થાય, અને સહેલાઈથી મુખપાઠ થઈ શકે. શરદ્ પૂર્ણિમાને દિવસે જે મેઘ-ખિંદુ છીપમાં પડે તે મોતી રૂપે થાય છે એમ કહેવાય છે, તેમ આ વિનંતિ એવા વખતે અને એવા પુરુષ દ્વારા થઈ કે તે શ્રીમદ્ના દિલમાં આત્મસિદ્ધિ રૂપી અમૂલ્ય મોતી ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ થઈ. તથા સં. ૧૯૫૨ ની શરદ્ પૂર્ણિમાને બીજે દિવસે મુક્તિમાર્ગના પ્રવાસી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે જે આત્મસ્વરૂપનું નિરંતર પ્રગટપણે પોતાને વેદન હતું તે આખાલ વૃદ્ધ સમજે તેવી સરળ ભાષામાં શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રદ્વારા પદરૂપે પ્રગટ કર્યું.

મહાન ગંભીર વિષયોને સરળ પદમાં ઉતારીને બાલગોપાલ સર્વ યથાશક્તિ સર્વોત્તમ તત્ત્વ સમજી ઉન્નતિ સાધી શકે તેવી સરળ પણ ગંભીર પ્રૌઢ ભાષા દ્વારા આ યુગમાં કેવાં શાસ્ત્રો રચાવાં જોઈએ

તેનો યથાર્થ આદર્શ અનેક દષ્ટિએ વિચારવા યોગ્ય, શ્રીમદે શ્રી આત્મસિદ્ધિ રચી રણુ કર્યો છે.

જેને મહાપુરુષની મહત્તા સમજાઇ ન હોય, તેના યથાર્થ વક્તા-પણા ઉપર વિશ્વાસ ન હોય, તીવ્ર જિજ્ઞાસા તથા સાચી મુમુક્ષુતા રૂપ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઇ ન હોય, લૌકિક માનપૂજાની મહત્તા તેમજ મીઠાશ મનથી છૂટયાં ન હોય અને જનમનરંજન ધર્મની આડે પોતાના આત્મધર્મની જેને ગરજ જાગી ન હોય તેવા મોહનિદ્રામાં પરવશ પડેલા જીવને આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર વિશેષ ઉપકારક ન નીવડે એમ જાણી માત્ર ચાર જ યોગ્ય જીવોને તે વિચારવા આજ્ઞા થયેલી.

શ્રી લલ્લુજી સાથે બીજા પાંચજ સાધુઓ જિજ્ઞાસાવૃત્તિવાળા હતા અને શ્રી દેવકરજીજી બહુ પ્રજ્ઞાવાળા ગણાતા. તોપણ તેમની હાલ યોગ્યતા નથી એમ શ્રી લલ્લુજીને સ્પષ્ટ જણાવી, તેમનો વિશેષ આગ્રહ હોય તો કેમ વર્તવું વગેરે સૂચના સહિત એક પત્ર શ્રીમદે શ્રી આત્મસિદ્ધિ સાથે મોકલ્યો હતો તે બહુ વિચારવા યોગ્ય હોવાથી તેમાંથી થોડો ઉતારો નીચે આપ્યો છે:

“એકાંતમાં અવગાહવાને અર્થે આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર આ જોડે મોકલ્યું છે. તે હાલ શ્રી લલ્લુજીએ અવગાહવા યોગ્ય છે.

“આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર શ્રી દેવકરજીજીએ આગળ પર અવગાહવું વચારે હિતકારી જાણી હાલ શ્રી લલ્લુજીને માત્ર અવગાહવાનું લખ્યું છે; તોપણ જે શ્રી દેવકરજીજીની વિશેષ આકાંક્ષા હાલ રહે તો પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષ જેવો મારા પ્રત્યે કોઈએ પરમોપકાર કર્યો નથી એવો અખંડ નિશ્ચય આત્મામાં લાવી અને આ દેહના ભવિષ્ય જીવનમાં પણ તે અખંડ નિશ્ચય છોડું તો મેં આત્માર્થ ત્યાગ્યો અને ખરા ઉપકારીના ઉપકારને ઝાળખવાનો દોષ કર્યો એમ જાણીશ અને આત્માને સત્પુરુષનો નિલ આજ્ઞાંકિત રહેવામાં જ કલ્યાણ છે એવો,

ભિન્નભાવ રહિત, લોક સંબંધી બીજા પ્રકારની સર્વ કલ્પના છોડીને, નિશ્ચય વર્તાવીને, શ્રી લલ્લુજી મુનિના સહચારીપણામાં એ ગ્રંથ અવગાહવામાં હાલ પણ અડચણ નથી. ઘણી શંકાઓનું સમાધાન થવા યોગ્ય છે.

“ સત્પુરુષની આજ્ઞામાં વર્તવાનો જેનો દૃઢ નિશ્ચય વર્તે છે અને જે તે નિશ્ચયને આરાધે છે, તેને જ્ઞાન સમ્યક્ પરિણામી થાય છે, એ વાત આત્માર્થી જીવે અવશ્ય લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. અમે જે આ વચન લખ્યાં છે, તેના સર્વ જ્ઞાની પુરુષો સાક્ષી છે.

“ અનંતવાર દેહને અર્થે આત્મા ગાળ્યો છે. જે દેહ આત્માને અર્થે ગળાશે તે દેહે આત્મવિચાર પામવા યોગ્ય જાણી સર્વ દેહાર્થની કલ્પના છોડી દઈ એક આત્માર્થમાં જ તેનો ઉપયોગ કરવો એવો મુમુક્ષુ જીવને અવશ્ય નિશ્ચય જોઈએ. ”

બીજા એક પત્રમાં શ્રીમદ્ લખે છે:

“ આત્મસિદ્ધિ ગ્રંથ વિચારવાની ધચ્છા હોય તો વિચારશો; પણ તે પહેલાં કેટલાંક વચનો અને સદ્ગ્રંથો વિચારવાનું બનશે, તો આત્મસિદ્ધિ બળવાન ઉપકારનો હેતુ થશે, એમ લાગે છે. ”

‘ મોક્ષમાળા ’ જેમ ધર્મની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરાવવાના હેતુથી લખાઈ છે તેમ ‘ આત્મસિદ્ધિ ’ શાસ્ત્ર આત્માનો નિર્ણય કરાવી આત્મજ્ઞાન પ્રકટાવવાના ઉત્તમ હેતુથી લખાઈ છે. તેમાં વિષયોની વિવિધતા નથી. તેમ દર્શાતિક કથા કે વર્ણનો નથી. છ પદની સિદ્ધિ માટે પ્રશ્નોત્તર રૂપે તત્ત્વનિરૂપણનો વિષય હોવા છતાં સિદ્ધાંતિક ગ્રંથો જેવી કઠણાઈ તેમાં નથી. બહુ સૂક્ષ્મ ચર્ચા કે તર્કમાં વાંચનાર ધ્રુવવાઈ જાય, થાકી જાય તેમ ન કરતાં સૂક્ષ્મ વિચારણા કરવા પોતે પ્રેરાય અને આત્મા સંબંધી નિઃશંક થાય તેવી રચના અપૂર્વ રીતે માત્ર એકસો બેતાળાસ ગાથામાં શ્રીમદે કરી છે. તે ગ્રંથનો કંઈક ખ્યાલ

આવે તેવા વિચારથી ગુરુ-શિષ્યના પ્રજ્ઞાત્તરનું ટૂંકું વિવેચન અત્રે આપ્યું છે:

પ્રથમ ચુંવાળીસ ગાથાઓમાં પ્રાસ્તાવિક વિવેચન કર્યું છે. તેમાં આત્મજ્ઞાન સિવાય જન્મમરણનાં દુઃખ ટળે નહિ એમ જણાવી, વર્તમાન કાળમાં મોક્ષમાર્ગને રોકનાર ક્રિયાજડત્વ અને શુષ્કજ્ઞાન એ બે દોષો દર્શાવી તે દોષોનાં લક્ષણ આપ્યાં છે. તે બન્ને દોષો ટાળવાનો ઉપાય સદ્ગુરુ ચરણની ઉપાસના બતાવી સદ્ગુરુનાં લક્ષણ અને મોહાત્મ્ય સંક્ષેપમાં વર્ણવી આત્માનું નિરૂપણ કરનારાં સત્શાસ્ત્ર અથવા સદ્ગુરુએ વિચારવા માટે જે જે આજ્ઞા કરી છે તેવાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ મધ્યસ્થ બુદ્ધિએ કરવાની ભલામણ કરી છે. શાસ્ત્ર-અભ્યાસ આદિ સાધનો કરતાં પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના યોગથી સ્વચ્છંદ અદ્ય પ્રયાસે ટળી જાય છે, સ્વચ્છંદ અને મતમતાંતરના આગ્રહ તણ સદ્ગુરુની આજ્ઞાએ વર્તનારને સમ્યક્ દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી માનાદિક અંતર શત્રુઓનો નાશ થાય છે. વિનય એ ધર્મનું મૂળ છે એવો વીતરાગનો અભિપ્રાય જણાવી, શિષ્યને સદ્ગુરુની ભક્તિ કરવાની ભલામણ કરી છે; પરંતુ ન્યાં સુધી સદ્ગુરુને યોગ્ય દશા જેને પ્રાપ્ત નથી થઈ અને સદ્ગુરુ ગણવાની લાલસા રાખી શિષ્યોના વિનયનો લાભ લેનાર અસદ્ગુરુ મહામોહનીય કર્મ બાંધે છે, દીર્ઘ સંસારી થાય છે, એવી ચેતવણી પણ આપી છે. મુમુક્ષુ જીવ ત્યાગી વર્ગમાંનો હોય કે ગૃહસ્થ અવસ્થામાં હોય પણ તેણે આ વાત લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે એમ જણાવી, આત્મજ્ઞાન પામવા ઇચ્છનારે પ્રથમ મતાર્થીપણું ત્યાગવાની જરૂર હોવાથી મતાર્થીનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે. તે દોષો દૂર કરી આત્માર્થીને યોગ્ય ગુણો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે માટે આત્માર્થીનાં લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે. શિષ્યનામાં આ બેતાળીસ ગાથાઓમાં જણાવેલી યોગ્યતા હોય અને આત્મજ્ઞાની ગુરુનો તેનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય તો અવશ્ય આત્મજ્ઞાન પ્રગટાવી તે શિષ્ય શાશ્વત મોક્ષસુખ પામે છે.

પછી એક ગાથામાં છ પદનાં નામનો નિર્દેશ કરી, જે વાત હવે કહેવાની છે તે પટ્ટદર્શનના અભ્યાસના સાર રૂપે આત્માનું ઝોળખાણ કરાવવા જ્ઞાની પુરુષે કહેલી છે એમ જણાવ્યું છે.

આત્મજ્ઞાન પામ્યા હોય તે જ સદ્ગુરુ છે; તે સિવાયના કલ્પિત કુળગુરુથી કલ્યાણ થાય નહીં. અને એવા સદ્ગુરુ મળે તો હું મન, વચન, કાયાને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તાવીશ અને સત્ય મોક્ષમાર્ગ અવશ્ય આરાધીશ એવા દૃઢ નિશ્ચયવાળો આત્માર્થી શિષ્ય મોક્ષ સિવાયની સર્વ અભિલાષાઓ તજીને, ક્રોધાદિ શત્રુઓને મંદ કરીને, સંસાર પરિભ્રમણથી થાકીને અને આત્મ ઉદ્ધારનો લક્ષ રાખીને કોઈ સદ્ગુરુને શોધે છે. તેવા સદ્ગુરુ પ્રાપ્ત થતાં સરળ ભાવે પોતાના મનમાં જે જે શંકાઓ ધ્રુમાતી હતી તે છ ભેદે પ્રદર્શિત કરી છે અને સદ્ગુરુ તેના ઉત્તરો આપી નિઃશંક કરે છે.

૧ આત્માના અસ્તિત્વ વિષે શંકા કરતાં શિષ્ય પોતાના નાસ્તિક પક્ષના વિચાર જણાવી પૂછે છે:

શિષ્ય: જીવ દેખાતો નથી, તેનું કંઈ સ્વરૂપ સમજાતું નથી અને બીજો કોઈ મને અનુભવ પણ નથી તેથી જીવ નથી અથવા દેહ જ આત્મા છે એવું મને સમજાય છે.

સદ્ગુરુ: દેહમાં આસક્તિ હોવાથી તને દેહરૂપે જ આત્મા ભાસે છે. પણ દેહ અને આત્મા એમ બે તત્ત્વો તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ જુદાં દીઠાં છે. તે બંનેનાં લક્ષણો પ્રગટ છે, તે વિચારવાથી જેમ તરવાર અને મ્યાન બિન્ન છે તેમ આત્મા અને દેહ બિન્ન તને સમજાશે.

શિષ્ય: દેહ, ઇન્દ્રિયો, શ્વાસોચ્છવાસ રૂપે જીવ હોય તો તે પ્રગટ જણાય એમ છે, પણ તેથી જુદું જીવનું શું લક્ષણ છે ?

સદ્ગુરુ: દૃષ્ટિ વડે સર્વ પદાર્થો દેખાય છે પણ તે દૃષ્ટિને દેખનાર તથા પદાર્થોનાં સ્વરૂપને જાણનાર જીવ છે; દેહ ઇન્દ્રિય આદિની

પ્રવૃત્તિ રોકતાં કે તેમનો નાશ થતાં પણ જે અબાધ્ય અનુભવ રૂપ છેવટે રહે છે તે જીવનું સ્વરૂપ છે.

શિષ્ય: જે આત્મા હોય તો ઘટ, પટ આદિ પદાર્થોની પેઠે જણાતો કેમ નથી? હોય તો જણાવવો જોઈએ પણ જણાતો નથી માટે આત્મા નથી; અને આત્મા ન હોય તો મોક્ષને માટે જે લોકો ઉપાયો આપે છે તે કલ્પિત લાગે છે. આ મારા હૃદયની ગ્રંથિ ઉકલે તેવો સહુઉપાય, હે! સહુગુરુ, બતાવો.

સહુગુરુ: મહદા રૂપે દેહ હોય છે ત્યારે પોતાને કે ઘટ-પટ આદિ પદાર્થોને તે જાણી શકતો નથી; ઇન્દ્રિયો અને શ્વાસોચ્છવાસ પણ પ્રગટ જડરૂપ છે તેથી તે પણ પોતાને અને પરને જાણવા સમર્થ નથી. ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષય ઉપરાંત બીજી ઇન્દ્રિયો સંબંધી જાણી શકતી નથી પણ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને આત્મા જાણે છે. આત્માની સત્તાથી દેહાદિ સર્વ પ્રવર્તે છે; છતાં સર્વ અવસ્થાઓમાં જે જુદો જ રહે છે, જાણવા રૂપે રહે છે, તે જીવ ચૈતન્ય રૂપ લક્ષણે સર્વ અવસ્થામાં સ્પષ્ટ ઓળખી શકાય તેવો છે. જે ઘટ, પટ આદિ પદાર્થોને તું જાણે છે તે પદાર્થોને માને છે પણ જાણનાર પદાર્થ જે પ્રથમ હોય તો જ તે પદાર્થો દેખી શકાય છે એવા આત્માને માનતો નથી તો ઘટ પટ આદિનું જ્ઞાન આત્મા સિવાય કેવા પ્રકારે ધટી શકે તેનો વિચાર કર.

જડ અને ચેતન એ બન્ને દ્રવ્યોનો સ્વભાવ પ્રગટ ભિન્ન ભાસે તેવો છે. કોઈ કાળે જડ, ચેતન એક રૂપે થઈ જાય તેવી જાતનાં તે દ્રવ્યો નથી. માટે ત્રણે કાળે જુદાં રહેનાર એ દ્રવ્યો હોવા છતાં આત્મા નથી એવું તું માને છે તો તે શંકા કરનાર કોણ છે? એનો વિચાર કેમ કરતો નથી? આ જ મને તો અસીમ આશ્ચર્યરૂપ લાગે છે.

૨ આત્માના નિત્યત્વ વિષે શંકા કરતો શિષ્ય હવે આ પૃથ્વી

ઉપર વસતી પ્રજ્ઞના મોટા ભાગની ધર્મમાન્યતાનો પક્ષ કરીને પ્રશ્ન પૂછે છે:

શિષ્ય: હે! સદ્ગુરુ, આપે આત્મા હોવાનાં પ્રમાણ આપ્યાં તે જાણાં જીતરી વિચારતાં આત્મા નામનું તત્ત્વ હોવું જોઈએ એવું લાગે છે. પરંતુ દેહની સાથે ઉત્પન્ન થતું અને દેહની સાથે નાશ પામતું તત્ત્વ હોવું જોઈએ, એમ મને લાગે છે; તે સત્ય હશે?

સદ્ગુરુ: દેહ હોય ત્યાં જ આત્મા હોય અને દેહ વિના આત્મા ન રહી શકે એ પ્રકારનો અવિનાશી સંબંધ દેહ અને આત્માને નથી. પણ દેહને આત્માની સાથે માત્ર સંયોગ સંબંધ છે; વળી દેહ જડ છે, ઇન્દ્રિયોથી જાણાય તેવો રૂપી પદાર્થ છે, પોતે કંઈ દેખી શકતો નથી, માત્ર આત્માવડે દેખી શકાય તેવો દશ્ય પદાર્થ છે. તો પછી ચેતનની ઉત્પત્તિ થઈ કે નાશ થયો તેનો કોને અનુભવ થવા યોગ્ય છે? એટલે ચેતનની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે એમ અનુભવ સિદ્ધ થતું નથી. ચેતનની ઉત્પત્તિ થઈ એમ જાણનાર ચેતનથી જુદો હોવો જોઈએ; તેમજ ચેતન નાશ પામ્યું એમ જાણનાર પણ ચેતનથી જુદો હોવો જોઈએ પણ ચેતનથી ભિન્ન અન્ય અચેતન પદાર્થો તો જાણી શકતા નથી. તેથી ચેતનનાં ઉત્પાત્ત, લય કહેનાર સપ્રમાણ બોલતા હોય એમ લાગતું નથી.

શિષ્ય: બધી વસ્તુઓ જોતાં તે નાશ પામનારી, ક્ષણિક લાગે છે અને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી અવસ્થા નજરે દેખાય છે; એ અનુભવ ઉપરથી પણ આત્મા નિત્ય તો જાણાતો નથી.

સદ્ગુરુ: તને સંયોગી પદાર્થો દેખાય છે, તે નાશ પામે છે એવો તને અનુભવ થાય છે. જેનો સંયોગ થયો છે, તેનો વિયોગ સંભવે છે. પરંતુ તું જે અનુભવ કરનાર છે અને સંયોગોને જોનાર છે, તે આત્મદ્રવ્ય તો સંયોગોથી ઉત્પન્ન થયેલું નથી; કેમકે જડ વસ્તુઓના સંયોગથી ચેતન ઉત્પન્ન થાય એવું કોઈ જગાએ કદી

અની શક્તિ નથી; તેમજ ચેતન દ્રવ્યથી જડ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય એવો પણ કદી કોઇને કોઈ દેશમાં અનુભવ થવા યોગ્ય નથી. આમ જે સ્વાભાવિક આત્મદ્રવ્ય છે, અસંયોગી છે, તેનો નાશ કે અન્ય દ્રવ્યમાં મળી જવું કેવી રીતે અને? તેથી તે સ્પષ્ટ નિત્ય પદાર્થ છે એમ વિચાર કરતાં સમજાશે. વળી વિચાર કર કે સર્પ વગેરે પ્રાણી જન્મથી ક્રોધાદિ સ્વભાવવાળાં હોય છે કે સાપ અને મોરને તથા ઉંદર અને ખિલાડીને જન્મથી વેર હોય છે, તે ક્રોધ આ ભવમાં અંધાચેલું વેર કે પ્રકૃતિદોષ જણાતા નથી તો પૂર્વ જન્મના એ સંસ્કાર છે એમ સિદ્ધ થતાં, જીવ મરતો નથી પણ જન્માંતરમાં પણ તેનો તેજ હોવાથી નિત્ય સિદ્ધ થાય છે. પદાર્થની જે જે અવસ્થાઓ તને બદલાતી જણાય છે તે બધા નિત્ય દ્રવ્યના પર્યાયો છે એટલે પદાર્થ રૂપાંતર પામવા છતાં મૂળ દ્રવ્ય કાયમ રહે છે.

તે જ પ્રમાણે આળ, યુવાન વગેરે અવસ્થાઓ બદલાયા છતાં તેને જાણનારો તો તેનો તે જ એક આત્મા નિત્ય દ્રવ્ય રૂપે રહે છે. વસ્તુ માત્ર જે ક્ષણિક હોય તો ક્ષણિક પદાર્થને જાણીને ળીજી ક્ષણે પોતે નાશ પામનાર સ્વભાવવાળો જીવ ક્ષણિક વસ્તુ છે એવો અનુભવ પ્રગટ કરતા પહેલાં નાશ પામવો જોઈએ; પણ ક્ષણિક સિદ્ધાંત પ્રગટ કરનાર ક્ષણિક ન હોવો જોઈએ એમ તો સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ જણાય તેવું છે; તેથી ક્ષણિકપણાનો અનુભવ કરનાર અક્ષણિક કે નિત્ય સિદ્ધ થાય છે. જગતમાં જેટલા પદાર્થો છે તેમાંથી સર્વથા ક્રોધનો નાશ થતો નથી, માત્ર રૂપાંતર પામે છે; તો ચેતનનો નાશ થાય છે એમ કહો તો કયા પદાર્થમાં તે લળી જશે તેનો વિચાર કરો; તો અસંયોગી પદાર્થ રૂપાંતર પામવા છતાં પોતાના રૂપે જ રહે એવું સ્પષ્ટ સમજાશે. તેથી આત્મા નિત્ય સિદ્ધ થાય છે.

૩ આત્મા કંઈ કરતો નથી એવો અભિપ્રાય દર્શાવતાં શિષ્ય

પ્રશ્ન કરે છે:

શિષ્ય: હે! સદ્ગુરુ, આત્મા નિત્ય છે એમ સમજાયું. પણ તે કર્મનો કર્તા હોય એમ લાગતું નથી; કર્મનો કર્તા કર્મ હોય શકે એમ સમજાય છે.

સદ્ગુરુ: જો ચેતનની પ્રેરણા ન હોય તો કર્મ કોણ ગ્રહણ કરે? જડમાં તો પ્રેરણા કે સ્ફૂરણનો ધર્મ જણાતો નથી. તેથી કંઈક કરી શકવાની શક્તિ કે પ્રેરણા ચેતનમાં જણાય છે અને તેથી કર્મનો કર્તા જીવ ઘટે છે.

શિષ્ય: તો એમ માનવું પડશે કે જીવનો સહજ સ્વભાવ કર્મ કરવાનો છે.

સદ્ગુરુ: જો જીવ કર્મ ન કરે તો કર્મ થતાં નથી; જીવને કર્મ ન કરવાં હોય તો તેમ બની શકે છે માટે કર્મ કરવાં એ જીવનો સહજ સ્વભાવ નથી; તથા કર્મ કરવાં એ જીવધર્મ નથી કારણ કે પોતાનો ગુણ હોય તો તે છુટી શકે નહીં.

શિષ્ય: આત્મા સદાય અસંગ સ્વરૂપે રહે છે; માત્ર પ્રકૃતિ કર્મ બંધ કરે છે તેથી જીવ અબંધ છે એમ માનવામાં કંઈ હરકત છે?

સદ્ગુરુ: જો આત્મા અસંગ સ્વરૂપે એકાંતે હોય તો તને તે સ્વરૂપે ભાસવો જોઈએ પણ તેમ બનતું નથી તેથી કોઈ રીતે તે અસંગ, નિરાવરણ સ્વરૂપે હાલ નથી એમ સમજાય છે. તેમજ નિશ્ચય નયથી એટલે શુદ્ધ સ્વરૂપે આત્મા અસંગ છે પણ તેનું ભાન થયા વિના તે દશા પ્રાપ્ત થતી નથી.

શિષ્ય: અથવા એમ માનીએ કે ઇશ્વરની પ્રેરણાથી કર્મ ગ્રહણ થાય છે તેથી જીવ તો અબંધ રહે છે એમ માનીએ તો કેમ?

સદ્ગુરુ: જગતનો કર્તા કે જીવોને કર્મ વળગાડનાર કોઈ ઇશ્વર સંભવતો નથી; પરંતુ કર્મરહિત શુદ્ધ આત્મા થયા તે જ ઇશ્વર છે. જો શુદ્ધ આત્માને કર્મની પ્રેરણા કરનાર માનીએ તો ઇશ્વરને દોષવાળો,

ઉપાધિવાળો માનવો પડશે; તો સંસારી જીવ અને ઇશ્વર બન્ને ઉપાધિવાળા હોવાથી ઇશ્વરનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજાશે નહીં.

શિષ્ય: કાં તો કર્મનું કર્તાપણું અસંગ આત્માને ઘટતું નથી અથવા તો કર્મ કરવાનો સ્વભાવ આત્માનો માનીએ તો તે કદી છૂટે નહીં; એ બન્ને પ્રકાર વિચારતાં મોક્ષ માટે પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય લાગતી નથી. તો હવે આત્માને કર્તા કે અકર્તા, કેવા પ્રકારે માનવો?

સદ્ગુરુ: જ્યારે જીવ આત્મજ્ઞાન પામે, ત્યારે તે પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવનો કર્તા એટલે જ્ઞાતા, દષ્ટા આદિ પોતાની અવસ્થાઓના કર્તા રૂપે રહે છે, જ્ઞાનદશામાં પોતે કર્મનો કર્તા પોતાને માનતો નથી. પરંતુ અજ્ઞાન દશામાં જીવ કર્મનો કર્તા બને છે; અને દેહાદિ કર્મોનો પોતે સ્વામી બને છે.

૪ જીવ કર્મનો કર્તા કેવી રીતે છે તે સમજાયા પછી શિષ્ય બોક્તા પદ વિષે શંકા કરતાં કહે છે:

શિષ્ય: જીવને કર્મનો કર્તા બલે કહો પણ તે કર્મનો બોક્તા કહી શકાશે નહીં, કેમકે કર્મ જડ હોવાથી તે કંઈ જાણતાં નથી કે આપણે પાપ કર્યું છે માટે એમને દુઃખ આપવું કે આણે પુણ્ય કર્યું છે માટે એને સુખ આપવું.

સદ્ગુરુ: જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ દ્રવ્ય કર્મ જડ રૂપ છે; પરંતુ રાગદ્વેષાદિ ભાવકર્મ જીવની કલ્પના રૂપ છે માટે તે કર્મ ચેતન રૂપ છે, જડ નથી. જીવના રાગદ્વેષ રૂપ ભાવકર્મના નિમિત્તે તથા જીવવીર્યની સ્પૃશ્ણાથી સૂક્ષ્મ જડ પરમાણુઓનું ગ્રહણ થાય છે, તે જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ દ્રવ્યકર્મ છે. વળી ઝેર અને અમૃત જડ છે તેથી તે જાણતાં નથી કે અમને ખાનારને અમારે આવું ફળ આપવું છે. પણ જીવ ઝેર ખાય તો ઝેર ચઢે છે, અને અમૃત પીવે તો અમર થાય છે; જે પ્રકારે શુભ અને અશુભ કર્મ એટલે પાપ-પુણ્ય આંધ્યાં હોય છે

તે પ્રકારે ભોગવાય છે. એક રંક છે અને એક રાગ છે એમ જે વિચિત્રતા જગતમાં જણાય છે તેનું કારણ પણ જે પ્રકારે શુભાશુભ બોધ્યાં છે તે પ્રમાણે જીવ ભોગવે છે. તેથી જીવ કર્મનો ભોક્તા સાબિત થાય છે.

શિષ્ય: શુભાશુભ કર્મનું ફળ ઇશ્વર આપે છે એમ માનીએ તો જીવ ભોક્તા છે એમ સમજાય, પણ એમ માનતાં એટલે ઇશ્વરને ઉપાધિવાળા માનતાં ઇશ્વરનું ઇશ્વરપણું ટળીને જીવપણું પ્રાપ્ત થાય છે. તો ઇશ્વર વિના સુખદુઃખ કોણ આપે ?

સદ્ગુરુ: ઝેર અને અમૃત પોતાના સ્વભાવપણે ખાનારને ફળ આપે છે તેમ આઠે કર્મો પોતાના સ્વભાવપણે જીવને ફળ આપે છે. તેથી ઇશ્વરને ફળ આપનાર માનવાની કંઈ જરૂર રહેતી નથી.

શિષ્ય: ઇશ્વરને ન માનીએ તો આ ભવમાં કરેલાં પુણ્યનું ફળ સ્વર્ગમાં કોણ આપે ? તથા દુષ્ટ કર્મની શિક્ષા આપવા નરકની રચના કોણ કરે ? અને નિયમિતપણે સારાં કર્મનું ફળ સારું જ મળે નહીં તો પછી જગતમાં નીતિ વગેરેની વ્યવસ્થા ક્યાંથી રહે ?

સદ્ગુરુ: શુભાશુભ કર્મનાં ભોગવવા યોગ્ય ફળ મળે તેવાં દ્રવ્ય, સ્થાન અને સ્વભાવની વ્યવસ્થા અનાદિ સિદ્ધ જગતમાં છે; અને કર્મોનુસાર ભાવનાના બળે જીવ કર્મ કેવી રીતે બાંધે છે અને કેટલા કાળ સુધી કયે સ્થળે કેટલા રસે તે કર્મનું ફળ ભોગવશે વગેરે વિષે ગહન શાસ્ત્રો લખાયાં છે તે વાત અત્યંત સંક્ષેપમાં અહીં જણાવી છે. જીવની યોગ્યતા વધતાં તે પ્રગટ સમજી શકાય તેમ છે.

૫ કર્તા ભોક્તા જીવ સાબિત થયા પછી મોક્ષપદ વિષે શંકા ઉત્પન્ન થવાથી શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે:

શિષ્ય: જીવ કર્મ કરે છે અને ભોગવે છે ખરો, પણ તે સર્વ કર્મથી મુક્ત થઈ શકે કે કેમ ?

સદ્ગુરુ: જેમ શુભાશુભ કર્મ જીવ કરે તો તેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ શુભાશુભ કર્મ જીવ ન કરે તો તે કર્મથી નિવૃત્તિ કરી તેનું ફળ પણ મળવું જોઈએ. તે નિવૃત્તિનું ફળ મોક્ષ છે એમ વિચારવાન જીવને જણાય છે.

શિષ્ય: અનંત કાળ વહી ગયો તોપણ જીવ મુક્ત થયો નહીં; દેવાદિગતિ શુભ કર્મથી પામ્યો, અશુભ કર્મ નરકે ગયો પણ હજી દોષો વાળો જીવ પ્રત્યક્ષ છે. તો મોક્ષનો સંભવ કેમ મનાય ?

સદ્ગુરુ: શુભાશુભ કર્મભાવને લઈને અનંત કાળ વીત્યો છતાં જીવ મુક્ત થયો નહીં. પરંતુ તે શુભાશુભ ભાવનો નાશ કરવાથી મોક્ષ સ્વભાગ પ્રગટ થાય છે.

શિષ્ય: કર્મ રહિત કોઈ ગતિમાં જીવ હોય તે સમજાતું નથી; તો કોઈ સ્થળ એવું છે કે જ્યાં જીવને કોઈ કર્મનો સંગ ન હોય ?

સદ્ગુરુ: દેહાદિ સંયોગોનો ફરી કદી પ્રાપ્ત ન થાય તેવો વિયોગ થાય છે; અને તે શાશ્વત પદ છે, એટલે ત્યાંથી કદી ફરી જન્મમરણ રૂપ, સંસારમાં આવવું પડતું નથી; ત્યાં આત્માનું અનંત સુખ ભોગવાય છે; એવું મોક્ષપદ સિદ્ધ થયું.

૬ પાંચે સ્થાનકનો વિચાર કરતાં તે પાંચે પદનો નિશ્ચય થયો એટલે શિષ્યની મુમુક્ષુતા તીવ્ર થઈ અને મોક્ષનો ઉપાય ન હોય તો અત્યારસુધી જાણેલું શા કામનું છે એમ વિચારી અવિરોધ ઉપાયમાં શંકા થવાથી શિષ્ય પૂછે છે:

શિષ્ય: અનંત કાળનાં કર્મો કેવી રીતે નાશ પામશે ? કોઈ અવિરોધ ઉપાય મને જણાતો નથી. અનેક મત અને અનેક દર્શનો અનેક ઉપાયો બતાવે છે, તેમાં સાચું શું માનવું ?

સદ્ગુરુ: (આટલી હદની વિચારણા કરી સમજી શક્યો તેવા સુશિષ્યને ધીરજ અને આશીર્વાદ આપતાં કહે છે:) તને અત્યારસુધી

આપેલા પાંચ પદની શંકાઓના પાંચે ઉત્તરથી આત્મામાં પ્રતીતિ થઈ છે કે આ સદ્ગુરુ કારણકાર્યથી સમજાવીને યથાર્થ આત્મસ્વરૂપ જણાવે છે તેમજ છે, તો તને મોક્ષઉપાય અતાવીશ તેમાં શંકા નહીં રહે; મોક્ષના ઉપાયની તે જ પ્રમાણે સહજ પ્રતીતિ થશે.

ઘણા કાળનું સ્વપ્ન પણ જાગ્રત થતાં જ દૂર થાય છે તેમ આત્મજ્ઞાન થતાં અનાદિનો વિભાવ ટળે છે. કર્મથી ઉત્પન્ન થતા શુભાશુભ ભાવ એ જ અજ્ઞાન દશા છે; તે કર્મબંધનનું કારણ છે. શુદ્ધ આત્માથી ભિન્ન અહિરાત્મ ભાવમાં વાસના છે; પરંતુ કર્મથી મુક્ત થવાના ભાવ તે જ નિજ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં વાસ છે. કર્મબંધનનાં જે જે કારણો છે તે બંધમાર્ગ છે અને તે બંધનનાં કારણોનો નાશ કરવો તે મોક્ષમાર્ગ છે. રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન એ કર્મબંધન વેલીની મુખ્ય ગાંઠ છે; તેને નિર્મૂળ કરવાના ઉપાય તે મોક્ષમાર્ગ છે. અનંત પ્રકારનાં કર્મો મુખ્ય આઠ કર્મોમાં સમાઈ જાય છે; અને તે આઠમાં મુખ્ય મોહનીય કર્મ છે; તેનો નાશ કરવાનો ઉપાય સાંભળ.

મોહનીય કર્મના એ બેદ છે: એક દર્શન મોહનીય અને બીજું ચારિત્ર મોહનીય. દર્શન મોહનીયનો નાશ બોધથી થાય છે અને ચારિત્ર મોહનીય વીતરાગતાથી ટળે છે. આ સત્ય ઉપાય છે, કેમકે ક્રોધાદિથી કર્મ બંધાય છે અને ક્ષમાદિથી કર્મનો નાશ થાય છે એ સર્વને પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે તેમ છે.

અનેક મત તથા અનેક દર્શનો મોક્ષના ઉપાય અતાવે છે. તે પ્રત્યેનો આગ્રહ તજીને તથા આ મારો ધર્મ છે તે મારે પાળવો જ એવા વિકલ્પો મૂકીને આ મોક્ષ માટે અતાવેલો માર્ગ આરાધશે તે થોડા ભવમાં મોક્ષ પામશે. છ પદ વિષે તેં છ પ્રકારે પ્રશ્નનો વિચાર કરીને પૂછ્યાતે પદને સર્વાંગે સમજાય, તેમાં નિઃશંક થાય તો તે અવશ્ય મોક્ષમાર્ગ પામે છે. એકાદ પદમાં પણ શંકા હોય તો મોક્ષમાર્ગ પમાતો નથી.

શિષ્ય: કથી જાતિમાં મોક્ષ પમાય છે, કયા વેષથી મોક્ષ પમાય છે એનો નિશ્ચય મારાથી થઈ શકતો નથી. કારણ કે કોઈ આહ્વાણ આદિ જાતિને મોક્ષયોગ્ય માને છે, કોઈ સાધુ આદિના વેષ વિના મોક્ષ થતો નથી એમ અનેક ભેદો વર્ણવે છે; એક જ પ્રકારનો માર્ગ બધા માનતા નથી. તો મારે શું કરવું ?

સદ્ગુરુ: દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહને દૂર કરીને સત્ એટલે અવિનાશી ચૈતન્યમય એટલે સર્વ ભાવને પ્રકાશવારૂપ સ્વભાવમય શુદ્ધ આત્મા પામવાનો ઉપર મોક્ષમાર્ગ કહ્યો તે ગમે તે જાતિમાં કે વેષમાં આરાધશે તે મોક્ષ પામશે. મોક્ષમાં જીવનીચનો ભેદ નથી. આમાં કોઈ શંકા રાખવા યોગ્ય નથી.

શિષ્ય: પાંચ પદ સમજ્યાનું ફળ, મોક્ષનો ઉપાય ન સમજાય તો શા કામનું છે ? પાંચે પદના ઉત્તરથી હે ! સદ્ગુરુ, મારા મનનું સમાધાન થયું છે તેમ આ મોક્ષઉપાય નામનું પદ સમજાય તો મારા મહાભાગ્યનો ઉદય થયો એમ હું જરૂર માનીશ. હે ! ગુરુરાજ, મોક્ષમાર્ગની શરૂઆતથી સંપૂર્ણતા સુધીનો કયો ઉપાય છે ?

સદ્ગુરુ: કપાય એટલે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ સર્વેને શમાવવા, મંદ કરવા; એક મોક્ષ સિવાય ખીજી અભિલાષા ન રાખવી, સંસાર પરિભ્રમણથી ત્રાસ પામવો અને આ આત્મા અનંત કાળથી કર્મના ભારે કચરાઈ રહ્યો છે તેને જન્મમરણનાં દુઃખથી મુકાવવા સાચા ભાવથી કાળજી રાખી મોક્ષ માટે પ્રવર્તવાના ભાવ રૂપ અંતર દયા, તેમજ સર્વ જીવો સંસારદુઃખથી મુક્ત થાય તેવા ભાવ રૂપ અંતરથી દયા જેને હોય તે જીવને મોક્ષમાર્ગનો જિજ્ઞાસુ જાણવો. એવા જિજ્ઞાસુ આત્માને સદ્ગુરુનો બોધ થાય તો તે સમ્યક્દર્શન પામે અને અંતરની શોધમાં વર્તે.

મત, દર્શનનો આગ્રહ તજીને જો તે સદ્ગુરુએ દર્શાવેલા લક્ષે વર્તે તો તે શુદ્ધ સમકીર્ત પામે એટલે તેને અંશે આત્માનો અનુભવ

થાય છે.

જ્યારે નિજસ્વભાવનો સ્પષ્ટ અનુભવ, લક્ષ અને પ્રતીતિ વર્તે તથા વૃત્તિ આત્માના સ્વભાવમાં વહે ત્યારે પરમાર્થે સમ્યક્ દર્શન પ્રગટ થયું ગણાય છે.

સમ્યક્ દર્શનની વધતી જતી ધારાથી ચારિત્ર મોહનીયના મિથ્યાભાસને ટાળે, ત્યારે ચારિત્રગુણ એટલે સ્વભાવસમાધિ પ્રગટે છે અને અંતે સર્વ રાગદ્વેષના ક્ષય રૂપ વીતરાગ પદમાં સ્થિતિ થાય છે.

શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું જ્યાં નિરંતર જ્ઞાન રહે, તે જ્ઞાનને કેવળજ્ઞાન કહીએ છીએ. એ જીવન્મુક્ત દશરૂપ નિર્વાણ દેહ છતાં અત્રે અનુભવાય છે.

હે! શિષ્ય, દેહમાં જે આત્મયુદ્ધિ થઈ છે અને તેથી દેહ, સ્ત્રીપુત્રાદિ સર્વમાં અહંભાવ, મમત્વ ભાવ વર્તે છે તે છૂટે અને આત્મામાં આત્મયુદ્ધિ થાય તો તું કર્મનો કર્તા પણ નથી તેમજ ભોક્તા પણ નથી; અને એ જ ધર્મનો મર્મ છે. એ જ ધર્મથી મોક્ષ છે; તું જ મોક્ષસ્વરૂપ છે એટલે શુદ્ધ આત્મા છે; અનંત જ્ઞાન, દર્શન અને અવ્યાખ્યાય સુખ સ્વરૂપ તું છે. તું જ શુદ્ધ છે, યુદ્ધ છે, ચૈતન્ય પ્રદેશાત્મક છે, સ્વયંજ્યોતિ સ્વરૂપ છે અને અનંત સુખની ખાણ છે. વિશેષ કેટલું કહેવું? ટૂંકામાં એટલું જ કહીએ છીએ કે તું વિચાર કરીશ તો તે સંપૂર્ણ પદ પ્રાપ્ત કરીશ.

“નિશ્ચય સર્વે જ્ઞાતીનો આવી અત્ર સમાય” એમ કહીને સહજ સમાધિમાં સદ્ગુરુ લીન થયા, મૌન થયા.

એવટે ઉપસંહાર કરતાં પહેલાં ‘શિષ્ય બોધ બીજ પ્રાપ્તિ’ રૂપે નવ ગાથાઓ આપી છે તેમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને ઉપકારની લાગણી ઉત્તમ રીતે વર્ણવી જે ભાવ પ્રકટ કર્યો છે, તે ભાવ સદ્ગુરુનું ઓળખાણ જે મહાભાગ્યશાળીને થયું હોય તેને મરણ સમયે આવે તો

મહાલાલ થાય, સમાધિ મરણ થાય તેવી તે ગાથાઓ હોવાથી તથા મરણ સમયે પણ સંભળાવવા યોગ્ય હોવાથી મૂળ રૂપે જ નીચે આપી છે:

- “ સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, આવ્યું અપૂર્વ ભાન,
નિજપદ નિજમાંહી લલું, દૂર થયું અજ્ઞાન. ૧૧૯
- ભાર્યું નિજસ્વરૂપ તે, શુદ્ધ ચેતના રૂપ,
અજર, અમર, અવિનાશી ને, દેહાતીત સ્વરૂપ. ૧૨૦
- કર્તા ભોકતા કર્મનો, વિભાવ વર્તે જ્યાંય,
વૃત્તિ વહી નિજ ભાવમાં, થયો અકર્તા ત્યાંય. ૧૨૧
- અથવા નિજ પરિણામ જે, શુદ્ધ ચેતના રૂપ,
કર્તા ભોકતા તેહનો, નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ. ૧૨૨
- મોક્ષ કહો નિજશુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ,
સમજાવ્યો સંક્ષેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્ઝેથ. ૧૨૩
- અહો! અહો! શ્રી સદ્ગુરુ કરુણાસિંધુ અપાર,
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો! અહો! ઉપકાર. ૧૨૪
- શું પ્રભુચરણ કને ધરું, આત્માથી સૌ હીન,
તે તો પ્રભુએ આપીઓ, વર્તું ચરણાધીન. ૧૨૫
- આ દેહાદિ આજથી, વર્તો પ્રભુ આધીન,
દાસ, દાસ હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો દીન. ૧૨૬
- પદ્મ સ્થાનક સમજાવીને, લિજાળાવ્યો આપ,
મ્યાન થકી તરવારવત્, એ ઉપકાર અમાપ. ૧૨૭

છેલ્લી પંદર ગાથાઓમાં ચૂલિકા રૂપે ઉપસંહાર કર્યો છે. છ પદને વિસ્તારપૂર્વક વિચારવાથી ‘ પદ્મદર્શન જિન અંગ ભણી જે ’ જેમ શ્રી આનંદધનજીએ ગાયું છે તેમ છએ દર્શન સમજાશે અને સમ્યક્ દર્શનનાં છએ સ્થાનકમાં નિઃશંક થવાથી સમકીર્તનો લાભ થશે એમ જણાવી મિથ્યાત્વ જેવો મોટો રોગ મટાડવા સદ્ગુરુવૃદ્ધને શોધી તેની આજ્ઞા રૂપ પથ્ય પાળીને સદ્ગુરુના બોધનો વિચાર ધ્યાનમાં

લેવા રૂપ ઔષધની ભલામણ કરી છે. આ કાળમાં લાંબી ભવસ્થિતિ વાળા જીવો હોવાથી મોક્ષ ન મળે વગેરે વિચારો તજી સત્પુરુષાર્થ કરી પરમાર્થ સાધવા પ્રેરણા કરી છે. નિશ્ચય નયે આત્માનું સ્વરૂપ છે તે લક્ષમાં રાખી સદ્વ્યવહાર રૂપ મોક્ષનાં સાધનો આરાધવાં પણ વ્યવહાર કે નિશ્ચયનો એકાંતે આગ્રહ ન કરવો એવી ચેતવણી આપી છે. આ ગ્રંથમાં કોઈ નય એકાંતે કલ્પો નથી. બનેલો ગૌણ મુખ્યપણે યથાયોગ્ય સાથે લક્ષ રાખેલ છે. ગચ્છમતની કલ્પનાઓ સદ્વ્યવહાર ગણાય નહિ; તેમજ પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રગટ થયા વિના નિશ્ચયની વાતોમાં કંઈ માલ નથી. ત્રણે કાળના સર્વે જ્ઞાનીનો એક જ માર્ગ છે. નિશ્ચય નયથી સર્વ જીવ સિદ્ધ જેવા છે; પરંતુ સદ્ગુરુની આજ્ઞા અને જિનદશાના અવલંબન રૂપ નિમિત્તથી તે સ્વરૂપ સમગ્રય તો તે સ્વરૂપ પ્રગટ થાય; માટે સદ્વ્યવહારની પણ જરૂર છે. એકાંતે શુદ્ધ ઉપાદાન કે નિશ્ચયનું નામ લધને નિમિત્ત રૂપ વ્યવહારને તજે તે બ્રાંતિમાં ભમે છે, મોક્ષ પામતા નથી. મોઢે જ્ઞાનની વાતો કરે અને હૃદયમાં મોઢ ભરપૂર હોય તે પામર પ્રાણી જ્ઞાનીનો દ્રોહ કરે છે, અશાતના કરે છે. પરંતુ મુમુક્ષુ જીવ તો દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય આદિ ગુણોનું સેવન કરી જગત રહે છે. જેણે મોઢનો ક્ષય કર્યો છે કે શાંત કરી દીધો છે તે જ્ઞાનીની દશા પામ્યો છે. સકળ જગત જેને એંઠ રૂપ લાગે, સ્વપ્ન સમાન ભાસે તે જ્ઞાનીદશા કહેવાય. બાકી મોઢમાં વર્તે છે તે ગમે તેવાં નિશ્ચયનાં વચન બોલે તોપણ તે વાતજ્ઞાન કે શુદ્ધજ્ઞાન છે. પ્રથમનાં પાંચ પદનો વિચાર કરીને મોક્ષના ઉપાય રૂપ છેલ્લા પદમાં જેનું વર્તન હોય તે મોક્ષ રૂપ પાંચમું પદ પ્રાપ્ત કરે છે; એ નિઃશંક વાત જણાવી અંત મંગલની ગાથામાં જ્ઞાની પુરુષને નમસ્કાર જણાવ્યો છે:

“ દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત,
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો ! વંદન અગણીત. ”

ચૌદ પૂર્વનું મધ્યનું-સાતમું પૂર્વ ‘આત્મ પ્રવાહ’ નામે છે. તે સર્વ પૂર્વના સાર રૂપ ‘શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ની રચના આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરીને શ્રીમદે સુગમ રીતે મધ્યસ્થપણે કરી છે. તેનો જાડો અભ્યાસ સદ્ગુરુ સમીપે થાય તો આત્મજ્ઞાન પામવું સુલભ થાય તેવું આ કળિકાળમાં ઉત્તમ સાધન આપણને પ્રાપ્ત થયું છે. તે સમજવા જિજ્ઞાસુ દશા પ્રાપ્ત કરી આત્મજ્ઞાની ગુરુ સમીપે લક્ષિતપૂર્વક તેનું શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન કરવા સર્વને લલામણ કરું છું. પક્ષપાત કે ખંડનમંડનની શૈલી ગ્રહણ કર્યા વિના માત્ર સત્ય વસ્તુને સુગમપણે ગ્રહણ કરાય તેવા રૂપે સુંદર પદ્યમાં ૧૪૨ ગાથામાં જ સર્વ શાસ્ત્રોનો સાર શ્રીમદે ‘શ્રી આત્મસિદ્ધિ’માં ભરી દીધો છે.

‘શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ની ચાર નકલોમાંથી એક શ્રી સોભાગ્ય-ભાર્ગવે આપેલી તેના અભ્યાસથી તેમની દશા બહુ ઉચ્ચ થઈ હતી તે આગળ ઉપર જણાવી દીધું છે. શ્રી અંબાલાલભાઈને આજ્ઞા થયેલી તે પ્રમાણે તેમણે અત્યંત લક્ષિતભાવથી તેનું વાચન, મનન, નિદિધ્યાસન કરેલું અને તેનું માહાત્મ્ય ટૂંકામાં શ્રીમદ્ ઉપર લખેલા પત્રમાં જણાવે છે:

“શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર વાંચતાં વિચારતાં મારી અદ્યત્ન મતિથી વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક સમજી શકાતું નથી: પણ મારી સાધારણ મતિથી તે ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્ર વિચારતાં મારા મન, વચન, કાયાના યોગ સહેજે પણ આત્મવિચારમાં પ્રવર્તતા હતા; જેનું અનુપ્રેક્ષણ કેટલોક વખત રહેવાથી-રહ્યા કરવાથી સામાન્યપણે પણ બાહ્ય પ્રવર્તવામાં મારી ચિત્તવૃત્તિ સહેજે અટકી ગઈ; આત્મવિચારમાં રહ્યા કરતી હતી, જેથી મારી કલ્પના પ્રમાણે સહજ સ્વભાવે શાંતિ રહ્યા કરતી હતી. જે ઘણા પરિશ્રમથી મારા ત્રિકરણ જોગ કોઈ અપૂર્વ પદાર્થને વિષે પરમ પ્રેમે સ્થિર નહિ રહી શકેલા, તે યોગ તે પરમોત્તમકૃષ્ટ શાસ્ત્ર વિચારવાથી

સહજ સ્વભાવે પણ આત્મવિચારમાં, સદ્ગુરુચરણમાં પ્રેમયુક્ત સ્થિરભાવે રહ્યા કરતા; જેથી મારી અલ્પજ્ઞ દૃષ્ટિથી અને મારા સામાન્ય અનુભવથી મારી કલ્પના પ્રમાણે એમ લાગે છે કે જે તેવી રીતે તે જ શાસ્ત્રનું વિશેષ અનુપ્રેક્ષણ દીર્ઘકાળ સુધી રહ્યા કરે તો આત્મવિચાર, આત્મચિંતન સદાય જગતપણે રહ્યા કરે; અને મન, વચન, કાયાના યોગ પણ આત્મવિચારમાં જ વર્તી કરે.”

સ્વામી શ્રી લલ્લુજી આત્મસિદ્ધિ મુંબંધમાં જણાવે દે:

“ તે વાંચતાં અને કોઈ કોઈ ગાથા બોલતાં, મારા આત્મામાં આનંદના ઉભરા આવતા. અને અકેક પદમાં અપૂર્વ માહાત્મ્ય છે, એમ મને લાગ્યા કરતું. આત્મસિદ્ધિનો સ્વાધ્યાય, મનન નિરંતર રહ્યા કરી આત્મોદ્ધાસ થતો. કોઈની સાથે કે ખીજી ક્રિયા કરતાં આત્મ-સિદ્ધિની સ્મૃતિ રહેતી. પરમકૃપાળુ દેવની શાંત મુખમુદ્રા કિંવા આત્મસિદ્ધિની આત્માનંદ આપનારી ગાથાનું સ્મરણ સહજ રહ્યા કરતું, અન્ય કશું ગમતું નહીં. ખીજી વાતો પર તુચ્છ ભાવ રહ્યા કરતો. માહાત્મ્ય માત્ર એક સદ્ગુરુ અને તે ભાવનું આત્મામાં ભાસ્યમાન થતું હતું.”

ચોથી નકલ શ્રી માણેકલાલ ઘેલાભાઈ ઝવેરીને મોકલાવેલી તેમણે ‘શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર’નો ભક્તિપૂર્વક અભ્યાસ કરી, પોતાને જે ભાવો સ્ફૂરેલા તે “ આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર’ના વિવરણ રૂપે દર અડવાડિયે દશબાર પાનાં શ્રી અંબાલાલભાઈ ઉપર લખી મોકલતા. તેમાંનું કંઈ પ્રસિદ્ધ થયું જણાતું નથી. શ્રી અંબાલાલભાઈ આદિના પત્રોમાં તેની સૂચનાઓ આવે છે તે ઉપરથી કંઈક વિસ્તારથી આત્મસિદ્ધિ વિષે શ્રી માણેકલાલભાઈ લખતા એમ જણાય છે. ટૂંકામાં, અનેક યોગ્ય આત્માઓ એ શાસ્ત્રના અવલંબનથી ઉચ્ચ દશા પામે તેવી તે શાસ્ત્રમાં ચમત્કૃતિ છે, એ વાત ઉપરના ઉતારા ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

ચરોતરમાં પુનરાગમન

શ્રીમદ્ નડિયાદમાં સં. ૧૯૫૨ની દિવાળી પછી પણ થોડો વખત રહ્યા હતા. પછી વવાણિયા, મોરબી, સાયલા તરફ વૈશાખ માસ સુધી રહ્યા હતા અને તે જ વૈશાખમાં ઈડર થઈ જેઠ માસમાં મુંબઈ ગયા હતા. આ અરસામાં શ્રી સોભાગ્યભાઈનો સમાધિપૂર્વક દેહ છૂટ્યો હતો. શ્રી લલ્લુજી આદિ છ મુનિઓની શ્રદ્ધા ફરી ગઈ છે એમ ખંભાત સંઘાડાના સાધુ અને શ્રાવકોમાં વિશેષ ચર્ચા થવા લાગી. શ્રી લલ્લુજીને દીક્ષા આપનાર હરખચંદ્રજીનો દેહ પણ છૂટી ગયો હતો. તેથી ખીજા સાધુઓને ચિંતા થઈ પડી કે જો આ મુનિઓને દયાવીશું નહિ તો તે જુદો વાડો બાંધશે. તેથી તે છમાંના એક એક સાધુને ખીજા પક્ષવાળા સાધુઓના સમૂહમાં બોલાવીને વિશેષ પ્રકારે દયાવતા, માર્ગથી પાડવાના પ્રયત્ન કરતા. તો પણ એ છ મુનિઓ સમભાવે રહેતા. શ્રી દેવકરજી મુનિને સાચી વાતમાં શરવીરપણું આવી જતું પણ દયાઈને બેસી રહેતા. લાક્ષાગૃહમાં પાંડવોને બાળવાનો પ્રયત્ન કૌરવોએ કર્યો હતો તેમ આ પરિપક્વ મુનિઓને સહન કરવો મુશ્કેલ હતો.

પરંતુ શ્રીમદ્દના ઉપદેશથી અંતરંગમાં શાંતિ રાખી શક્યા હતા. કેટલાક થતી જિજ્ઞાસાવાળા મુનિઓને તો એ પ્રસંગે વિશેષ દઢતા થઇ કે આત્મકલ્યાણની ઇચ્છાવાળાને એ બધાનો સંગ ભૂંડો છે. દરરોજ નિંદા અને ખટપટમાં કાળ ગાળનાર એક પક્ષ દેખાતો અને એક બાજુ પોતાનો લક્ષ્ય ચૂક્યા વિના શાંત ભાવે સહન કરતા થોડા મુનિઓ યથાર્થ સાધુપણું આચરતા જણાતા.

શ્રીમદ્દના અમૃત સમાન બોધના પરિણામે મુનિઓને શાંતિ રહેતી. પત્રો પણ વિરોધ શમાવે તેવા આવતા તેમાંથી કંઇક નીચે લખ્યું છે:

“ સત્સમાગમનો પ્રતિબંધ કરવા જણાવે તો તે પ્રતિબંધ ન કરવાની વૃત્તિ જણાવી તો તે યોગ્ય છે. તે પ્રમાણે વર્તશો. સત્સમાગમનો પ્રતિબંધ કરવો યોગ્ય નથી. તેમ સામાન્યપણે તેમની સાથે સમાધાન રહે એમ વર્તન થાય તેમ હિતકારી છે; પછી જેમ વિશેષ તે સંગમાં આવવું ન થાય એવાં ક્ષેત્રે વિચરવું યોગ્ય છે, કે જે ક્ષેત્રે આત્મસાધન સુલભપણે થાય. ”

“ અવિરોધ અને એકતા રહે તેમ કર્તવ્ય છે; અને એ સર્વના ઉપકારનો માર્ગ સંભવે છે. ભિન્નતા માની લઇ પ્રવૃત્તિ કરવાથી જીવ ઊલટો ચાલે છે. અભિન્નતા છે, એકતા છે એમાં સહજ સમજવા ફેરથી ભિન્નતા માનો છો એમ તે જીવોને શિખામણુ પ્રાપ્ત થાય તો સન્મુખવૃત્તિ થવા યોગ્ય છે. જ્યાં સુધી અન્યોન્ય એકતા વ્યવહાર રહે ત્યાં સુધી સર્વથા કર્તવ્ય છે. ”.

શ્રી લલ્લુજી આદિનું ચાતુર્માસ સં. ૧૯૫૩માં ખેડા થયું હતું. ત્યાં શ્રીમદ્દે તેમના સ્વાધ્યાય માટે ‘ મોક્ષમાર્ગ-પ્રકાશ ’ ગ્રંથ મોકલ્યો હતો. શ્રીમદ્દને મોરબીમાં ત્રણ માસ સં. ૧૯૫૪માં ચૈત્ર માસ સુધી રહેવાનું બન્યું હતું તે પ્રસંગે થયેલાં વ્યાખ્યાનોની એક મુમુક્ષુએ કરેલી

નોંધ ‘વ્યાખ્યાન સાર’ નામે ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ ગ્રંથમાં છપાયેલ છે.

શ્રાવણ માસની શરૂઆતમાં શ્રીમદ્ પેટલાદ થઇ કાવિદા ગયા હતા. ત્યાં એક માસ અને નવ દિવસ સુધી નિવૃત્તિમાં રહ્યા. શ્રી અંબાલાલભાઈ સાથે રહેતા. મુનિશ્રી લલ્લુજી આદિનું ચોમાસું વસોમાં થયું હતું. અને શ્રી દેવકરણુજી આદિનું ખેડામાં હતું. તેથી શ્રીમદ્ કાવિદાથી નડિયાદ થઈને વસો પણ ગયા હતા. શ્રી લલ્લુજીને શ્રીમદે પૂછ્યું: “કહો, મુનિ અહીં કેટલા દિવસ રહીએ?” ત્યાં સુધીમાં શ્રી લલ્લુજીને ખે, ચાર કે છ દિવસથી વધારે સમાગમનો પ્રસંગ મુંબઈ સિવાય બીજે કયાંય બન્યો નહોતો; તેથી વિશેષ સમાગમની ઇચ્છાએ તેમણે જવાબ દીધો: “એક માસ અહીં રહો તો સારું.” શ્રીમદ્ મૌન રહ્યા. શ્રી દેવકરણુજીને ખબર મળી કે શ્રીમદ્ વસો પધાર્યા છે; તેથી તેમની પણ સમાગમ માટે ઉત્કંઠા વધી. પત્રો દ્વારા અને માણસો મોકલીને ખેડા પધારવા તે આગ્રહ કરવા લાગ્યા. તે ઉપરથી શ્રી અંબાલાલભાઈની સૂચનાથી શ્રી લલ્લુજીએ ખેડા પત્ર લખ્યો કે ચાતુર્માસ પછી સમાગમ કરાવવા શ્રીમદ્ ઉપર તમે પત્ર લખો તો આપણે બધાને લાભ મળે તો વિશેષ સારું. શ્રી દેવકરણુજીનો તેવા લાવાર્થનો પત્ર શ્રીમદ્ ઉપર આવ્યો ત્યારે શ્રીમદે શ્રી લલ્લુજીને પૂછ્યું: “મુનિશ્રી દેવકરણુજીને પત્ર કાણે લખ્યો?”

શ્રી લલ્લુજીએ અંબાલાલનું નામ ન લેતાં કહ્યું: “મેં પત્ર લખ્યો હતો.”

શ્રીમદે કહ્યું: “આ બધું કામ અંબાલાલનું છે, તમારું નથી.”

શ્રી લલ્લુજી ગામના મોટા મોટા લોકોને ત્યાં આહારપાણી લેવા જતા ત્યારે બધાને કહેતા કે મુંબઈથી એક મહાત્મા આવ્યા છે, તે બહુ વિદ્વાન છે, તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવશે તો બહુ લાભ થશે. એટલે ઘણા માણસો શ્રીમદ્ પાસે આવવા લાગ્યા એટલે શ્રી લલ્લુજીને શ્રીમદે કહ્યું કે તમારે મુનિઓએ બધા

આવે ત્યારે ન આવવું. તેથી તેમને ઘણો પસ્તાવો થયો કે એક માસના સમાગમની માગણી કરી હતી પણ આમ અંતરાય આવી પડ્યો. તેથી પિપાસા બહુ વધી. માત્ર વનમાં શ્રીમદ્ બહાર જતા ત્યારે બધા મુનિઓ વગેરેને જ્ઞાનવાર્તાનો લાભ મળતો.

એક દિવસે વનમાં વાવ પાસે શ્રીમદ્ મુનિઓ સાથે વાત કરતા બેઠા હતા. ચતુરલાલજી મુનિ તરફ જોઈને શ્રીમદે પૂછ્યું: “તમે સંયમ ગ્રહણ કર્યો ત્યારથી આજ સુધીમાં શું કર્યું?”

ચતુરલાલજીએ કહ્યું: “સવારે ચાનું પાત્ર ભરી લાવીએ છીએ, તે પીએ છીએ; તે પછી છીંકણી વહોરી લાવીએ છીએ, તે સુંઘીએ છીએ; પછી આહારની વખતે આહારપાણી વહોરી લાવીએ છીએ, તે આહારપાણી કર્યા પછી સૂઈ રહીએ છીએ; સાંજે પ્રતિક્રમણ કરીએ છીએ અને રાત્રે સૂઈ રહીએ છીએ.”

શ્રીમદે વિનાદમાં કહ્યું: “ચા અને છીંકણી વહોરી લાવવી અને આહારપાણી કરી સૂઈ રહેવું તેનું નામ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર?”

પછી આત્મજગતિ અર્થે બોધ આપી શ્રી લલ્લુજીને ભલામણ કરતાં કહ્યું: “બીજા મુનિઓનો પ્રમાદ છોડાવી, ભણવા તથા વાંચવામાં, સ્વાધ્યાય ધ્યાન કરવામાં કાળ વ્યતીત કરાવવો અને તમારે સર્વેએ એક વખત દિવસમાં આહાર કરવો; ચા તથા છીંકણી વિના કારણે હમ્મેશાં લાવવી નહીં. તમારે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવો.”

મુનિ મોહનલાલજીએ કહ્યું: “મહારાજશ્રી તથા દેવકરણજીની અવસ્થા થઈ છે અને ભણવાનો જોગ ક્યાંથી બને?”

શ્રીમદે તેના ઉત્તરમાં કહ્યું: “યોગ બની આવ્યેથી અભ્યાસ કરવો, અને તે થઈ શકે છે; કેમકે વિકટોરિયા રાણીની વૃદ્ધ અવસ્થા છે છતાં બીજા દેશની ભાષાનો અભ્યાસ કરે છે.”

એક વખતે મોહનલાલજી મુનિએ શ્રીમદને એક પત્રમાં

લખીને જણાવ્યું કે મને વ્યાખ્યાન વાંચતાં આવડતું નથી, અને કહી દેખાડતાં પણ આવડતું નથી માટે આપ આજ્ઞા કરો તો હું વ્યાખ્યાન વાંચવાનું બંધ કરું. તેના ઉત્તરમાં શ્રીમદે જણાવ્યું: “સાધુઓએ સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ; સ્વાધ્યાય, ધ્યાન વિના મુનિ કાળ વ્યતીત કરે નહીં; જ્યારે વ્યાખ્યાન સમય હોય ત્યારે એમ વિચારવું કે મારે સ્વાધ્યાય કરવો છે, માટે મોટેથી ઉચ્ચાર કરી અન્ય સાંભળે એવા અવાજથી સ્વાધ્યાય કરું છું, એવી ભાવના રાખી, કંઈ આહાર આદિની પણ તેમની પાસેથી કામના રાખવી નહીં; નિષ્કામ ભાવે વ્યાખ્યાન વખતે સ્વાધ્યાય કરવો.”

પછી મોહનલાલજી મુનિએ પૂછ્યું: “મન સ્થિર થતું નથી, તેનો શો ઉપાય?”

શ્રીમદે ઉત્તરમાં જણાવ્યું: “એક પણ પણ નકામો કાળ કાઢવો નહીં. કોઈ સારું પુસ્તક વૈરાગ્યાદિની વૃદ્ધિ થાય તેવું વાંચવું, વિચારવું; એ કાંઈ ન હોય તો છેવટે માળા ગણવી. પણ જો મનને નવરું મેલશે તો ક્ષણવારમાં સત્યાનાશ વાળી દે તેવું છે. માટે તેને સહવિચાર રૂપ ખોરાક આપવો. જેમ ઢોરને કંઈ ને કંઈ ખાવાનું જોઈએ, ખાણુનો ટોપલો આગળ મૂક્યો હોય તો તે ખાયા કરે છે, તેમ મન ઢોર જેવું છે; બીજા વિકલ્પો બંધ કરવા માટે સહવિચાર રૂપ ખોરાક આપવાની જરૂર છે. મન કહે તેથી ઊલટું વર્તવું; તેને વશ થઈ તણાઈ જવું નહીં. તેને ગમે તેથી આપણે બીજું ચાલી વર્તવું.”

મુનિ મોહનલાલજીએ પૂછ્યું: “મારે ધ્યાન કેવી રીતે કરવું?”

શ્રીમદે ઉત્તર આપ્યો: “શ્રી લલ્લુજી મહારાજ ભક્તિ કરે તે વખતે તમારે કાઉસગ્ગ કરી સાંભળ્યા કરવું; અર્થનું ચિંતન કરવું.”

એક માસ પૂર્ણ થયો, ત્યારે મુનિઓને જાગૃતિ આપતાં શ્રીમદે

કહ્યું: “હે! મુનિઓ, અત્યારે જ્ઞાની પુરુષના પ્રત્યક્ષ સમાગમમાં તમે પ્રમાદ કરો છો, પણ જ્ઞાની પુરુષ નહીં હોય ત્યારે પશ્ચાત્તાપ પામશો. પાંચસો, પાંચસો ગાઉ પર્યટન કરવા છતાં જ્ઞાનીનો સમાગમ થશે નહીં.”

શ્રી લલ્લુજી સ્વામીને શ્રીમદે જણાવ્યું: “જે કોઈ મુમુક્ષુ લાઘવો તેમજ બહેનો તમારી પાસે આત્માર્થ-સાધન માગે તેને આ પ્રમાણે આત્મહિતનાં સાધન બતાવવાં:

- (૧) સાત વ્યસનના ત્યાગનો નિયમ કરાવવો.
- (૨) લીલોતરીનો ત્યાગ કરાવવો.
- (૩) કંદમૂળનો ત્યાગ કરાવવો.
- (૪) અભક્ષ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કરાવવો.
- (૫) રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કરાવવો.
- (૬) પાંચ માળા ફેરવવાનો નિયમ કરાવવો.
- (૭) સ્મરણ બતાવવું.
- (૮) ક્ષમાપનાનો પાઠ અને વીસ દોહરાનું પઠન મનન નિત્ય કરવા જણાવવું.
- (૯) સત્સમાગમ અને સત્સાસ્ત્રનું સેવન કરવા જણાવવું.

શ્રીમદે લખેલ અબ્યંતર નોંધપોથીમાંથી અમુક ભાગ શ્રી લલ્લુજીને લાભકારક હતો તે ઉતારી આપવા શ્રી અંબાલાલભાઈને સૂચના કરી અને તેનું ધ્યાન કરવા શ્રી લલ્લુજીને લલામણ કરી હતી. ઘણી તીવ્ર પિગાસા પછી પ્રાપ્ત થયેલ આ સાધનથી શ્રી લલ્લુજીને પરમ શાંતિ થઈ.

વસોમાં મોતીલાલ નામના નડિયાદના ભાવસાર શ્રીમદ્ની સેવામાં રહેતા તેની મારફતે નડિયાદની આજુબાજુમાં કોઈ એકાંત સ્થળ રહેવા યોગ્ય હોય તેની તપાસ શ્રીમદે કરાવી હતી. નડિયાદ

અને ઉત્તરપંડાની વયમાં એક અંગલો મળી શકે તેવી ગોઠવણ થઈ. એટલે શ્રી અંબાલાલ, લહેરાભાઈ અને મોતીલાલ એ ત્રણની સાથે શ્રીમદ્ ઉત્તરપંડાને અંગલે પધાર્યા. બીજા કોઈને ત્યાં આવવાની મનાઈ કરી હતી. પંદર દિવસ સુધી શ્રી અંબાલાલભાઈ સેવામાં રહ્યા અને બધી વ્યવસ્થા પોતે કરી લેતા. પરંતુ શ્રીમદ્ને તદ્દન એકાંત નિવૃત્તિની વૃત્તિ હોવાથી શ્રી અંબાલાલભાઈ રસોઈનો સામાન, ગાદલાં, વાસણ વગેરે લાવ્યા હતા તે બધું લઈ જવાની આજ્ઞા કરી, એક મોતીલાલને સેવામાં રાખ્યા. શ્રી અંબાલાલ અંગલો ખાલી કરી બધો સામાન ગાડામાં ભરાવી લઈ નડિયાદ ગયા. મોતીલાલે પોતાને માટે એક ગાદલું રખાવ્યું હતું તે અને પાણીના લોટા સિવાય બીજું કંઈ રહ્યું નહિ. શ્રી અંબાલાલ મોતીલાલને સૂચના આપતા ગયા હતા કે રાત્રે બેત્રણ વખત શ્રીમદ્જીની તપાસ રાખતા રહેજો. શ્રીમદ્ વનમાં એકલા દૂર ફરવા ગયેલા તે સાડા દશ વાગે રાત્રે આવ્યા. મોતીલાલે એસરીમાં હીંચકો હતો તેના ઉપર પોતાને માટે રખાવેલું ગાદલું પાથર્યું હતું, તે જોઈ શ્રીમદ્ કહ્યું: “ગાદલું ક્યાંથી લાવ્યા?”

મોતીલાલે કહ્યું: “મારે માટે રખાવ્યું હતું, તે પાથર્યું છે.”

શ્રીમદ્ કહ્યું: “તમે તે ગાદલું લઈ લ્યો.”

મોતીલાલે ઘણો આગ્રહ કર્યો એટલે રહેવા દીધું. થોડીવાર પછી મોતીલાલ તપાસ કરવા આવ્યા ત્યારે ગાદલું નીચે પડેલું; અને મચ્છર ઘણાં લાગ્યાં. તેથી એક ધોતિયું શ્રીમદ્ ઉપર ઓરાઢી પાછા તે અંદર જઈ સૂઈ ગયા. વળી ફરી રાત્રે તપાસ કરવા મોતીલાલ આવ્યા ત્યારે ધોતિયું ઓરાઢેલું નીચે પડેલું અને શ્રીમદ્ ગાથાઓ બોલ્યા કરતા હતા. તેથી ફરી ઓરાઢી તે સૂઈ ગયા. આમ શરીરની દરકાર કર્યા વિના ધર્મધ્યાનમાં રાતે પણ શ્રીમદ્ લીન રહેતા. બીજે દિવસે જંગલમાં સવારે ફરવા ગયા હતા તે બે કલાકે આવ્યા. શ્રીમદ્ને માટે એક શેતરંજી પાથરી મેડે બેસારી પાસે પુસ્તક મૂકી મોતીલાલ

નીચે આવ્યા. એટલામાં એક પટેલ ગામમાંથી આવ્યા તેમણે અંબાલાલ શેઠ ક્યાં ગયા એમ પૂછ્યું એટલે મોતીલાલે આરા સિવાય ન કહી શકાય એમ કહી મેડે જઈ પટેલ સંબંધી વાત શ્રીમદ્ને જણાવી. શ્રીમદ્ કહ્યું: “પટેલને એમ કહો કે ખાવાપીવાની કંઈ અડચણ નથી.”

મોતીલાલે આવીને પટેલને તે પ્રમાણે કહ્યું એટલે પટેલ પાછા ચાલ્યા ગયા. પણ મોતીલાલને વિચાર થયો કે ખાવાપીવા સંબંધી હવે પૂછવું જોઈએ એટલે મેડે જઈને શ્રીમદ્ને પૂછ્યું: “ખાવાપીવા માટે કેમ છે?”

શ્રીમદ્ કહ્યું: “તમે નડિયાદ જાઓ, તમારાં ખાઈને નવરાવીને રોટલી તથા શાક કરાવજો. વાસણ લોખંડનું વાપરે નહીં, અને શાક વગેરેમાં પાણી તથા તેલ નાખે નહીં તેમ જણાવજો.”

મોતીલાલ નડિયાદ ગયા અને કહેલી સૂચના પ્રમાણે રોટલી અને શાક તૈયાર કરાવ્યાં. શ્રી અંબાલાલભાઈ નડિયાદમાં જ હતા. તેમણે ચુરમું વગેરે રસોઈ તૈયાર કરાવી મૂકી હતી. પરંતુ આરા થઈ હતી તે પ્રમાણે દૂધ અને ઘીમાં બનેલી રસોઈ તે બંગલે લાવ્યા; તે વાપરીને શ્રીમદ્ પૂછ્યું: “વાણિયાભાઈ (શ્રી અંબાલાલ) ત્યાં છે કે?” મોતીલાલે કહ્યું: “હા, છે.”

મોતીલાલ નડિયાદ ખાઈને આવતા અને શ્રીમદ્ને માટે શુદ્ધ ખોરાક લેતા આવતા. મોતીલાલે પણ એક જ વખત આહાર લેવાનું રાખ્યું હતું; કારણકે પ્રમાદ ઓછો થાય.

સાંજના શ્રીમદ્ બહાર દૂર ફરવા જતા અને દશેક વાગ્યે પાછા આવતા. કોઈ વખત મોતીલાલ પણ સાથે જતા. એક દિવસે ચાલતાં ચાલતાં શ્રીમદ્ જણાવ્યું: “તમે પ્રમાદમાં શું પડ્યા રહ્યા છે? વર્તમાનમાં માર્ગ એવો કાંટાથી ભર્યો છે કે તે કાંટા ખસેડતાં અમને જે શ્રમ વેઠવો પડ્યો છે તે અમારો આત્મા જાણે છે. જે વર્તમાનમાં

જ્ઞાની હોત તો અમે તેમની પૂઠે પૂઠે ચાલ્યા જાત. પણ તમને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીનો યોગ છે છતાં એવા યોગથી જન્યુત થતા નથી. પ્રમાદ દૂર કરો. જન્યુત થાઓ. અમે જ્યારે વીર પ્રભુના છેલ્લા શિષ્ય હતા, તે વખતમાં લઘુશંકા જેટલો પ્રમાદ કરવાથી અમારે આટલા ભવ કરવા પડ્યા. પણ જીવોને અત્યંત પ્રમાદ છતાં બિલકુલ કાળજી નથી. જીવોને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની પુરુષોનું ઝોળખાણ થવું ઘણું જ દુર્લભ છે.”

એક દિવસે મોતીલાલે પોતાની પત્નીને સૂચના આપેલી કે મેલ ટ્રેન ગયા બાદ તમે જમવાનું લઇને બંગલા તરફ આવજો અને ત્રણ ચાર ખેતર દૂર બેસજો, ત્યાંથી હું આવીને લઇ જઈશ. પરંતુ તે બંગલા પાસે આવી પહોંચ્યાં, તેથી મોતીલાલે તે બાંધને બહુ દપકા આપ્યો; કારણ કે શ્રીમદ્ને તે વાત જણાવવાની જરૂર ન હોતી. તે વાત શ્રીમદ્ના જાણવામાં આવી ગઈ, એટલે મોતીલાલને કહ્યું: “શા માટે તમે ખીન્યા? તમે ઘણીપણું બચાવો છો? નહીં, નહીં, એમ નહીં થવું જોઈએ. ઊલટો તમારે તે બાંધનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. એ બાંધ આઠમે ભવે મોક્ષપદ પામવાનાં છે. તે બાંધને અહીં આવવા દો.”

મોતીલાલે તુરત જઈને બાંધને કહ્યું: “તમારે દર્શન કરવાની ઇચ્છા હોય તો આવો. તમને આવવાની આજ્ઞા આપી છે.”

તે બાંધ દર્શન કરી ગયાં. શ્રીમદે પ્રમાદ તજવા ઉપદેશ દીધો હતો: “પ્રમાદથી જન્યુત થાઓ; કેમ પુરુષાર્થ રહિત આમ મંદપણે વર્તો છો? આવો જોગ મળવો મહા વિકટ છે. મહા પુણ્યે કરીને આવો જોગ મળ્યો છે તો વ્યર્થ કાં ગુમાવો છો? જન્યુત થાઓ, જન્યુત થાઓ. અમારું ગમે તે પ્રકારે કહેવું થાય છે તે માત્ર જન્યુત થવા માટે જ કહેવું થાય છે.”

આ વનક્ષેત્રે શ્રીમદ્ એ રૂપિયાબાર લોટની રોટલી તથા થોડું દૂધ આખા દિવસમાં વાપરતા. બીજી વખત દૂધ પણ લેતા નહિ. એક પંચિયું વચમાંથી પહેરતા અને બીજા છોડા સામસામા ખભા ઉપર નાખતા. એક વખતે શ્રીમદે કહેલું કે આ શરીર મારી સાથે કળિયો કરે છે; પણ અમે પાર પડવા દેતા નથી.

ઉત્તરપંડાથી શ્રીમદ્ મોતીલાલ સાથે ઘોડાગાડીમાં બેસીને ખેડા ગયા. અંગલે મુકામ કર્યો હતો. શ્રી અંબાલાલભાઈ ખેડા આવી બે દિવસ ગામમાં રહ્યા હતા અને દર્શન કરવાની આજ્ઞા મેળવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. શ્રીમદ્ની આજ્ઞા પછી મળી ત્યારે તેમને દર્શન થયાં હતાં.

એક દિવસ ફરવા જતાં મોતીલાલે પોતાનાં નવાં પગરખાં શ્રીમદ્ના આગળ મૂક્યાં, તે તેમણે પહેરી લીધાં. ગાઉ દોઢ ગાઉ ચાલ્યા પછી એક જગાએ ખેડા ત્યાં મોતીલાલે પગ તરફ નજર કરી તો, પગરખાં ડંખેલાં અને ચામડી ઉખડી હતી ત્યાંથી લોહી નીકળતું હતું. શ્રીમદ્નું તે તરફ લક્ષ નહોતું. મોતીલાલને ખેદ થયો. પગરખાં કાઢી લઈ ચામડી સાચવીને સાફ કરી ધૂળ ચોંટલી દૂર કરી. મોતીલાલે પછીથી તે પગરખાં ઊંચકી લીધાં. આગળ ચાલતાં લીમડા ઉપર વાંદરો હતો તેના તરફ જોઈને શ્રીમદ્ હસ્યા અને બોલ્યા: “ મહાત્મા, પરિગ્રહ રહિત છો અને અપ્રતિગ્રંથ રથળ ભોગવો છો પણ યાદ રાખજો કે હમણું મોક્ષ નથી. ”

શ્રી દેવકરજી આદિ મુનિઓ આ વખતે ખેડામાં હતા. તેમને ત્રેવીસ દિવસ શ્રીમદ્નો સમાગમ રહ્યો. ઘણો વખત મુનિઓને લાભ મળતો અને શ્રી દેવકરજી પ્રજાવંત હોવાથી તેમના આગ્રહ દૂર થઈ શ્રીમદ્ ઉપર સારી શ્રદ્ધા બેઠી; તેનું વર્ણન પોતે શ્રી લલ્લુજી ઉપર વસો પત્ર લખ્યો હતો તેમાં કહેલું છે; તે વિચારવા યોગ્ય હોવાથી અહીં આપ્યો છે:

પરમકૃપાળુ મુનિશ્રીની સેવામાં-મુ. વસો શુભક્ષેત્ર.

ખેડાથી લી. મુનિ દેવકરણુજીના સવિનય નમસ્કાર પ્રાપ્ત થાય.

‘ઉત્તરાધ્યયન’ના બત્રીસમા અધ્યયનનો બોધ થતાં અસહ્ય ગુરુની બ્રાંતિ ગમ્મ; સહ્યુરુની પરિપૂર્ણ પ્રતીતિ થમ્મ, અત્યંત નિશ્ચય થયો, તે વખતે રોમાંચિત ઉલસ્યાં; સત્પુરુષની પ્રતીતિનો દઢ નિશ્ચય રોમ રોમ ઊતરી ગયો. આજ્ઞાવશ વૃત્તિ થમ્મ. રસાસ્વાદ વગેરે વિષય-આસક્તિના નિકંદન થવા વિષે અહ્ભુત, આશ્ચર્ય-ઉપદેશ થયો કે નિદ્રાદિ, ક્રોધાદિ પ્રકૃતિઓ પ્રત્યે શત્રુભાવે વર્તવું, તેને અપમાન દેવું, તેમ છતાં ન માને તો ક્રૂર થમ્મ તે ઉપશમાવવા ગાળી દેવી, તેમ છતાં ન માને તો ખ્યાલમાં રાખી, વખત આવ્યે મારી નાખવી, ક્ષત્રિય ભાવે વર્તવું; તો જ વૈરીઓનો પરાજય કરી સમાધિ સુખને પામશો. વળી પરમ ગુરુની વનક્ષેત્ર (ઉત્તરપંડા) ની દશા વિશેષ, અહ્ભુત વૈરાગ્યની, જ્ઞાનની જે તેજોમય અવસ્થા પામેલ આત્મજ્ઞાની વાત સાંભળી દિગ્મૂઢ થમ્મ ગયો:

એક દિવસે આહાર કરીને હું કૃપાનાથ (શ્રીમદ્) ઉતરેલા તે મુકામે ગયો. તે બંગલાને ચાર માળ હતા. તેના ત્રીજા માળે પરમ કૃપાળુ દેવ બિરાજ્યા હતા. તે વખતે તેમની અહ્ભુત દશા મારા જોવામાં આવ્યાથી મેં જાણ્યું કે હું આ અવસરે છતો થમ્મશ તો તે આનંદમાં કંઈ ફેરફાર થશે, એમ વિચારી હું એક ભીંતના પડદે રહી સાંભળતો હતો. તે કૃપાનાથ પોતે પોતાને કહે છે:

અડતાળીસની સાલમાં (સં. ૧૯૪૮) રાજજ બિરાજ્યા હતા તે મહાત્મા શાંત અને શીતળ હતા. હાલ સાલમાં વસો ક્ષેત્રે વર્તતા મહાત્મા પરમ અહ્ભુત યોગીંદ્ર પરમ સમાધિમાં રહેતા હતા. અને આ વનક્ષેત્રે વર્તતા પરમાત્મા પણ અહ્ભુત જોગીંદ્ર પરમ શાંત બિરાજે છે. એવું પોતે પોતાની નમ્મભાવી, અલિંગી, નિઃસંગ દશા વર્ણવતા હતા.

આપે કહ્યું તેમ જ થયું, ફળ પાક્યું, રસ ચાખ્યો, શાંત થયા; આત્મા વડીએ હમેશાં શાંત રહીશું. એવી વૃત્તિ ચાલે છે કે જાણે સતપુરુષના ચરણમાં મોક્ષ પ્રત્યક્ષ નજરે આવે છે. પરમ કૃપાળુ દેવે પૂર્ણ કૃપા કરી છે. સૂત્રકૃતાંગ, પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ, દશમું સમાધિ અધ્યયન મારી પાસે કાવ્યો બોલાવી, પરમચરુ સ્પષ્ટ ખુલ્લા અર્થ કરી, સમજાવતા હતા; પૂર્ણ સાંભળ્યું. વળી તેરમું યથાતથ અધ્યયન મારી સમીપ બે દિવસ એકાંતમાં વાંચવા આપ્યું હતું. તે પછી પોતે ખુલ્લા અર્થ સમજાવ્યા હતા. અલ્પ બુદ્ધિ વડે કંઈક સ્મરણમાં લેવાયા હશે. અમે એક આહારનો વખત એજે ગુમાવીએ છીએ. બાકી તો સદ્ગુરુ સેવામાં કાળ વ્યતીત થાય છે; એટલે બસ છે. તેનું તે જ વાક્ય તે જ મુખમાંથી જ્યારે શ્રવણ કરીએ છીએ ત્યારે નવું જ દીસે છે. એટલે હાલમાં પત્રાદિથી જણાવવાનું બન્યું નથી, તેની ક્ષમાપના ઇચ્છું છું. લખવાનું એ જ હર્ષ સહિત શ્રવણ કર્યા કરીએ છીએ. સર્વોપરી ઉપદેશમાં એમ જ આવ્યા કરે છે કે શરીર કૃશ કરી, માંહેનું તત્ત્વ શોધી, કલેવરને ફેંકીને ચાલ્યા જાઓ; વિષય કષાય રૂપ ચોરને અંદરથી બહાર કાઢી, બાળી જાળી ફૂંકી મૂકી, તેનું સ્નાન સૂતક કરી, તેનો દહાડો પવાડો કરી શાંત થાઓ; છૂટી જાઓ; શમાઈ જાઓ; શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ થાઓ; વહેલા વહેલા તાકીદ કરો. જ્ઞાની સદ્ગુરુનાં ઉપદેશોનાં વચનો સાંભળીને એક વચન પણ પૂર્ણ પ્રેમથી ગ્રહણ કરે, એક પણ સદ્ગુરુવચનનું પૂર્ણ પ્રેમથી આરાધન કરે, તો તે આરાધના એ જ મોક્ષ છે; મોક્ષ ખતાવે છે.”

શ્રી દેવકરણજી સાથે લક્ષ્મીચંદજી મુનિ હતા તેમને શ્રીમદે એક દિવસે કહ્યું: “તમારે ધ્યાન કરવું હોય તે વખતે પદ્માસનવાળી હાથ ઉપર હાથ રાખી નાસિકા ઉપર દષ્ટિ રાખીને કરવું, તેમાં ‘લોગસ્સ’ અગર ‘પંચ પરમેષ્ઠી મંત્ર’નો જાપ કરવો.”

લક્ષ્મીચંદ્રએ કહ્યું: “હું કંઈ સમજતો નથી.”

શ્રીમદે કહ્યું: “અમારા ઉપર તમને આસ્થા છે?”

લક્ષ્મીચંદ્ર મુનિએ કહ્યું: “હા, અમને પૂર્ણ આસ્થા છે.”

શ્રીમદે કહ્યું: “અમારા કહેવા પ્રમાણે ચાલશે તો ભણેલા કરતાં તમારો વહેલો મોક્ષ થશે. માટે તમને ચૈદ પૂર્વનો સાર કહીએ છીએ કે વિકલ્પો ઊઠવા દેવા નહીં; અને વિકલ્પો ઊઠે તેને દબાવી દેવા.”

ખેડાના તે જ બંગલામાં એક દિવસે ચારે મુનિઓ શ્રીમદ્ પાસે ગયા ત્યારે શ્રીમદે કહ્યું: “આજે અમારે તમારી સાથે બોલવું નથી.” પરંતુ મુનિઓ અગિયાર વાગ્યાથી ચાર વાગ્યા સુધી શ્રીમદની મુદ્રા પર દૃષ્ટિ રાખી બેસી રહ્યા. છેવટે શ્રીમદ્ બોલ્યા: “આજે અમારે બોલવું નહોતું, પણ કહીએ છીએ કે તમે શું કરો છો?”

મુનિઓએ કહ્યું: “અમે આપની મુખમુદ્રાને જોયા કરીએ છીએ.”

શ્રીમદે કહ્યું: “આજે અંતરમાં ઊંડું ખી વાવીએ છીએ. પછી તમારો જેવો ક્ષયોપશમ હશે તે પ્રમાણે લાભ થશે” એમ કહી અદ્ભુત બોધદાન દીધું.

પછી શ્રીમદે કહ્યું: “આ બોધનો તમે બધા નિવૃત્તિક્ષેત્રે એકઠા થઈને બહુ વિચારશો તો ધણો લાભ થશે.”

ચોમાસુ ઊતરતાં વિહાર કરી વસો અને ખેડાથી બધા મુનિઓ નડિયાદ આવ્યા અને શ્રીમદ્નો દરેકને સમાગમ થયો હતો તે પ્રસંગના અનુભવની પરસ્પર આપ લે કરી આનંદની વૃદ્ધિ કરતા થોડો કાળ નડિયાદમાં જ રહ્યા.

ખેડામાં એક વેદાંતવિદ્ વકીલ સાથે શ્રીમદ્ને વાતચીત થઈ હતી તે પ્રસંગે થયેલા પ્રશ્નોત્તર નીચે પ્રમાણે છે:

વકીલે પ્રશ્ન કર્યો: “આત્મા છે?”

--

શ્રીમદે ઉત્તર દીધો: “હા, આત્મા છે.”

પ્રશ્ન: “અનુભવથી કહો છો કે આત્મા છે?”

ઉત્તર: “હા, અનુભવથી કહીએ છીએ કે આત્મા છે. સાકરના સ્વાદનું વર્ણન ન થઈ શકે. તે તો અનુભવગોચર છે; તેમજ આત્માનું વર્ણન ન થઈ શકે. તે પણ અનુભવ ગોચર છે; પણ તે છે જ.”

પ્રશ્ન: “જીવ એક છે કે અનેક છે? આપના અનુભવનો ઉત્તર ધૃષ્ટિ છું.”

ઉત્તર: “જીવો અનેક છે.”

પ્રશ્ન: “જડ, કર્મ એ વસ્તુતઃ છે? કે માયિક છે?”

ઉત્તર: “જડ, કર્મ એ વસ્તુતઃ છે. માયિક નથી.”

પ્રશ્ન: “પુનર્જન્મ છે?”

ઉત્તર: “હા, પુનર્જન્મ છે.”

પ્રશ્ન: “વેદાંતને માન્ય માયિક ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ આપ માનો છો?”

ઉત્તર: “ના.”

પ્રશ્ન: “દર્પણમાં પડતું પ્રતિબિંબ તે માત્ર ખાલી દેખાવ છે કે કોઈ તત્ત્વનું બનેલું છે?”

ઉત્તર: “દર્પણમાં પડતું પ્રતિબિંબ ખાલી દેખાવ નથી. તે અમુક તત્ત્વનું બનેલું છે.”

ખેડાથી શ્રીમદ્ મહેમદાવાદ સ્ટેશને થઈ મુંબઈ ગયા હતા. એકાદ માસમાં શ્રીમદ્ને ઇડર નિવૃત્તિ અર્થે જવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થયો. નડિયાદ સ્ટેશને મોતીલાલ મળ્યા તેમને મુનિઓ વિષે પૂછતાં મોતીલાલે કહ્યું કે બધા મુનિઓ અહીં છે. ઇડર નિવૃત્તિ અર્થે પોતે જાય છે એવા સમાચાર છેવટે મુનિઓને કહેવરાવ્યા હતા.

ઘડરના પહાડ ઉપર

ઘડરમાં શ્રીમદ્દના કાકાસસરા ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ જગજીવન-દાસ મહેતા ઘડર સ્ટેટના ચીફ મેડિકલ ઓફિસર હતા. તેમને ત્યાં સં. ૧૯૫૫માં શ્રીમદ્ રહ્યા હતા. તે વખતે ગામમાં ઘણું કરીને ભોજન જોટલો દિવસે કાળ ગાળતા; અને ઘણાખરો વખત ઘડરનાં પહાડ અને જંગલોમાં પસાર કરતા. શ્રીમદ્ ડૉક્ટર પ્રાણજીવનદાસને ખાસ મનાઈ કરેલી હોવાથી જનસમાજમાં તેમના આવાગમન સંબંધી કંઈ વાત બહાર પડતી નહિ. ઘડરના મરહુમ મહારાજ સાહેબે તેમની એકબે વખત મુલાકાત લીધેલી તે દરમિયાન જ્ઞાનવાર્તા થયેલી તેનો સાર ‘દેશી રાજ્ય’ નામના માસિકમાં ઇ. સ. ૧૯૨૮ માં પ્રસિદ્ધ થયો છે તે નીચે પ્રમાણે છે:

મહારાજ: “લોકોમાં કહેવત છે કે ‘રાજેશ્રી તે નરકેશ્રી’ એનો અર્થ શું ?

શ્રીમદ્: “રાજપદવી પ્રાપ્ત થવી એ પૂર્વનાં પુણ્ય અને તપોબળનું ફળ છે. તેના બે પ્રકાર છે: એક ‘પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય’ અને બીજું.

‘પાપાનુબંધી પુણ્ય’. પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના ફળરૂપ પ્રાપ્ત થયેલી રાજ-પદવી ધારણ કરનાર સદા સત્ત્વગુણપ્રધાન રહી, પોતાની રાજસત્તાનો સદુપયોગ કરી પ્રજાનો પોતે એક માનીતો નોકર છે એવી ભાવના રાખી પુણ્ય કર્મો જ ઉપાર્જન કરે છે.

“હવે પાપાનુબંધી પુણ્યના ફળરૂપ રાજસત્તા ધારણ કરનાર રજસ-તમો-ગુણપ્રધાન રહી રાજસત્તા ભોગવવામાં ઇન્દ્રિયઆરામી રહી, પ્રજા તરફની પોતાની ફરજો ભૂલી જાય છે; અર્થાત્ અનેક પ્રકારના અધમ જાતના કરો પ્રજા ઉપર નાખી પાપકર્મો ઉપાર્જન કરે છે.

“આ બે પ્રકારના નૃપતિઓ પૈકી પહેલી પંકિતના આગળ વધી ચક્રવર્તી, ઇન્દ્ર આદિ દેવલોક સુધી ચઢે છે; અને બીજા પ્રકારના નીચે નરક ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે; તેમને ‘રાજેશ્રી તે નરકેશ્રી’ એ કહેવત લાગુ પડે છે.

“આ કળિયુગ છે. તેમાં પહેલા પ્રકારના નૃપતિઓ થવા દુર્લભ છે. બીજા પ્રકારની વિભૂતિવાળા જ ઘણું કરીને હોય છે. તેથી આ કહેવત આ યુગમાં પ્રચલિત છે. તે બધાને લાગુ પડી શકે નહિ. ફક્ત આપખુદી સત્તા ભોગવનાર, પ્રજાને પીડી, રાજ્યનું દ્રવ્ય કુમાર્જે વાપરનાર રાજાઓને જ લાગુ પડે છે.

મહારાજા: “આ ઇંડર પ્રદેશ સંબંધી આપના શા વિચારો છે?”

શ્રીમદ્: “આ પ્રદેશનાં ઐતિહાસિક પ્રાચીન સ્થાન જોતાં તે મને અસહની-તેમાં વસનારાઓની પૂર્ણ વિજયી સ્થિતિ અને તેમની આર્થિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો પુરાવો આપે છે. જુઓ તમારો ઇંડરીઓ ગઢ, તે ઉપરનાં જૈન દેરાસરો, રૂપી રાણીનું માળિયું-રણુમલની ચોકી, મહાત્માઓની ગુફાઓ, અને ઔષધિ વનસ્પતિ: આ બધું અલૌકિક ખ્યાલ આપે છે. જિન તીર્થંકરોની છેલ્લી ચોવીસીના પહેલા આદિનાથ (ઋષભદેવ-કેસરીઆજી) અને છેલ્લા મહાવીર સ્વામીનાં નામ આપે સાંભળ્યાં હશે. જિન શાસનને પૂર્ણપણે પ્રકાશ

કરનાર આ છેલ્લા તીર્થંકર અને તેઓના શિષ્ય ગૌતમ આદિ ગણધરો વિચરેલાનો ભાસ થાય છે. તેઓના શિષ્યો નિર્વાણને પામ્યા; તેમાંનો એક પાછળ રહી ગયેલો જેનો જન્મ આ કાળમાં થયેલો છે. તેનાથી ધણા જીવોનું કલ્યાણ થવાનો સંભવ છે.

“કુમારપાળ રાજાના વખતમાં હેમાચાર્ય થયા. ત્યારબાદ કોઈ સમર્થ આચાર્ય નહિ થવાથી જિનશાસનની ઉત્તતિ અટકી છે, એટલું જ નહિ પણ તેના અનુયાયી સાધુઓ કેવળ ક્રિયામાં રાચી રહી ધ્યેય વસ્તુ તરફનું લક્ષ ધણે ભાગે ચૂક્યા અને ધણા મત ગચ્છના વાડા બંધાયા; જેથી અન્ય મત-પંથવાળાઓથી આ જિનશાસન નિંદાયું છે. ખરું જોતાં તેનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય સમજવામાં આવતું નથી. તેથી ક્રિયાજડ વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. ભાગવત અને પુરાણોની અધ્યાત્મ ભાવના હાલના જમાનામાં સમજવામાં નહિ આવ્યાથી લોકો તેને ગપોટાં ઠરાવે છે. વળી કૃષ્ણ ભગવાનની રાસ-લીલા અને ખીજ આખ્યાયિકાઓનો જાંડો ભેદ નહિ સમજવાથી નિંદે છે. દાખલા તરીકે, ગોપીઓ મહીની મટુકીમાં કૃષ્ણને વેચવા સારુ નીકળે છે અને ‘કોઈ માધવ હ્યો, કોઈ માધવ હ્યો’ એમ બોલે છે. તેનો અર્થ સમજ્યા વગર લોકો નિંદા કરે છે. પણ તેની અધ્યાત્મ ભાવના એવી છે કે ‘વૃત્તિઓ’ રૂપી ગોપીઓએ મટુકીમાં માધવ રૂપી પરમાત્મા સાથેનું અનુસંધાન કર્યું સમજવાનું છે.”

નડિયાદ સ્ટેશન ઉપર શ્રીમદ્ સાથે/મોતીલાલને વાત થઈ હતી તે તેમણે મુનિઓને જણાવી એટલે કેટલાક મુનિઓ ખંભાત તરફ અને કેટલાક અમદાવાદ તરફ વિહાર કરવા વિચાર કરતા હતા તે બંધ રાખી બધાને શ્રીમદ્ના સમાગમની ભાવના વધવાથી ઈડર તરફ બધાએ વિહાર કરવા વિચાર રાખ્યો.

શ્રી લલ્લુજી, મોહનલાલજી અને નરસિંહ રખ એ ત્રણે મુનિઓ

ઉતાવળે વિહાર કરી વહેલા ઇંડર પહોંચ્યા. મુનિશ્રી દેવકરજી, વેલશી રખ, લક્ષ્મીચંદ્ર અને ચતુરલાલજી પાછળ ધીમે ધીમે આવવા લાગ્યા. ઇંડર શ્રાવકના ઉપાશ્રયમાં શ્રી લલ્લુજી આદિ ઊતર્યા અને ડો. પ્રાણજીવનદાસના દવાખાના તરફ શ્રીમદ્ની શોધમાં શ્રી લલ્લુજી ગયા. શ્રીમદ્ સાથે શ્રી સોભાગ્યભાઈના ભાણા ઠાકરશી હતા તેમણે શ્રીમદ્ને કહ્યું: “પેલા મુનિ આવ્યા.”

શ્રીમદ્ ઠાકરશીને કહ્યું: “તમને પરભાર્યા વનમાં લઈ જા. અહીં ન આવે.”

ઠાકરશીએ શ્રી લલ્લુજીને તે પ્રમાણે જણાવ્યું એટલે બંને વનમાં ગયા. પાછળ શ્રીમદ્ પણ આવ્યા. શ્રી લલ્લુજીને એક આંખાના વૃક્ષ નીચે શ્રીમદ્ બેસાવી ગયા અને પૂછ્યું: “મોતીલાલે તમને શું કહ્યું હતું?”

શ્રી લલ્લુજીએ કહ્યું: “મોતીલાલને આપે પૂછેલું કે સાધુઓ ક્યાં જવાના છે? તેનો ઉત્તર મોતીલાલે આપ્યો કે અમદાવાદ અગર ખંભાત જવાના છે. આપે કહ્યું કે ઠીક, અમે ઇંડર નિવૃત્તિ અર્થે જવાના છીએ. તેથી દર્શન સમાગમની ઇચ્છાએ આ તરફ આપની નિવૃત્તિના વખતમાં વધારે લાભ મળશે એમ જાણી આવ્યા છીએ. મુનિ દેવકરજી પણ પાછળ આવે છે. મારા અંતરમાં થયું કે મને પૂરો સમાગમ વસોમાં થયો નથી. ધણા માણસોનો પરિચય રહેવાથી વસોમાં બરાબર લાભ અમારાથી લેવાયો નથી; તો હવે નિવૃત્તિમાં આપનો સમાગમ વિશેષ થશે એમ ધારી આ તરફ આવવા વિચાર થયો એટલે આવ્યા છીએ. અમે વિહાર કર્યો ત્યારે દેવકરજી કહે અમારે પણ લાભ લેવો છે. ધણા દિવસ બોધ દીધો છે. તમારે આત્મહિત કરવું છે, તો શું અમારે નથી કરવું? આમ કહી તે પણ પાછળ આવે છે.”

આ સાંભળી શ્રીમદ્ સહજ ખીજાઈને બોલ્યા: “તમે શા માટે

પાછળ પડ્યા છો ? હવે શું છે ? તમને જે સમજવાનું હતું તે જણાવ્યું છે. તમે હવે કાલે વિહાર કરી ચાલ્યા જાઓ. દેવકરણુજીને અમે ખબર આપીએ છીએ તેથી તે આ તરફ નહિ આવતાં ખીજા સ્થાને વિહાર કરી પાછા જશે. અમે અહીં ગુપ્ત રીતે રહીએ છીએ. કોઈના પરિચયમાં આવવા અમે ધચ્છતા નથી; અપ્રસિદ્ધ રહીએ છીએ. ડોક્ટરના તરફ આહાર લેવા નહિ આવતા. ખીજા સ્થાનેથી લેજો. અને કાલે વિહાર કરી જવું.”

શ્રી લલ્લુજીએ વિનંતિ કરી: “આપની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલ્યા જમશું, પરંતુ મોહનલાલજી અને નરસી રખને અહીં આપનાં દર્શન થયાં નથી. માટે આપ આજ્ઞા કરો તો એક દિવસ રોકાઈ પછી વિહાર કરીએ.”

શ્રીમદે જણાવ્યું: “ભલે, તેમ કરજો.”

ખીજે દિવસે સવારમાં તે જ આંખા તળે ત્રણે મુનિઓ ગયા. સાં શ્રીમદ્ દેખાતા નહોતા પણ ગાથાઓ બોલતા બોલતા એક અપરિચિત રસ્તે ઊંડા વોકળામાં થઈને આવતા હતા. તે ગાથાઓ મોટા અવાજે બોલતા હતા તેથી તેની ધૂન સંભળાતી હતી. થોડીવારે તે આંખા નીચે આવી ગિરાળ્યા પરંતુ ગાથાઓ તેની તે જ તેવા જ અવાજે બોલાયા કરતી હતી. તે ગાથાઓ આ હતી:

“મા મુજ્જહ, મા રજ્જહ, મા દુસ્સહ ઇટ્ઠનિટ્ઠ અટ્ટેસુ ।

થિરમિચ્છહિ જહ ચિત્તં વિચિત્ત જ્ઞાણ પસિદ્ધિ એ ॥ ૪૮

જં કિંચિ વિચિતંતો ગિરીહ વિત્તી હવે જદા સાહુ ।

હહુણય એયત્તં તદાહુ તં તસ્સ ણિચ્છયં જ્ઞાણમ્ ॥ ૫૫

‘દ્રવ્ય સંગ્રહ’

આ ગાથાઓનું રટણ એક કલાક લગભગ થયા કર્યું પછી શ્રીમદ્ એક કલાક સમાધિસ્થ મૌન રહ્યા. “વિચારશો” એટલું જ

ખેલી તે જાણ થયા અને ચાલવા માંડ્યું. મુનિઓને એમ થયું કે વખતે લઘુશંકા આદિ નિમિત્તે જતા હશે પણ તે તો ચાલ્યા જ ગયા. પછી થોડી વારે આમતેમ શોધવા છતાં પતો ન લાગ્યો એટલે મુનિઓ ઉપાશ્રયે પાછા આવ્યા. આહારપાણી લાવી, પરવારી રહ્યા પછી મુનિઓ ખેડા હતા ત્યાં ઠાકરશી શ્રીમદ્ પાસેથી આવ્યો. એટલે શ્રી લલ્લુજીએ પૂછ્યું: “દેવકરણુજીને પત્ર લખવા સંબંધી શું થયું?” ઠાકરશીએ કહ્યું: “પત્ર લખેલ છે, પણ રવાના કર્યો નહિ.”

તે જ દિવસે પણ સાંજના શ્રી દેવકરણુજી આદિ ધીર આવી ગયા હતા. મુનિઓને ડુંગર ઉપરનાં દિગંબર, શ્વેતાંબર દેરાસરોમાં વીગરાગ મુદ્રાઓનાં દર્શન કરાવવા ઠાકરશીને શ્રીમદે આજ્ઞા કરેલી તેથી તેમને દર્શન કરાવવા તેડી ગયો. સ્થાનકવાસી આ મુનિઓને સત્પુરુષની આજ્ઞાએ આ પ્રથમ વખત વીતરાગ મુદ્રાઓનાં દર્શન થયાં હતાં. તે વિષે તે લખે છે:

“શ્રી જિન પ્રતિમાનાં દર્શન કરવાની આજ્ઞા અમને પ્રથમ અહીં થઈ હતી. સદ્ગુરુની આજ્ઞાથી પહાડ ઉપરના વીતરાગ પ્રતિમાજીનાં દર્શન થતાં અમારા આત્મામાં જે ઉત્કૃષ્ટ ભાવની શ્રેણી પ્રગટ થયેલી તે શબ્દાતીત છે.”

ત્રીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તે જ આંખા નીચે જવાનો સંકેત થયેલો; તે પ્રમાણે શ્રીમદ્ અને સાત મુનિઓ એકત્ર થયા. શ્રી દેવકરણુજીનું શરીર કૃશ અને અશક્ત હોવાથી ધૂજતું હતું. શિયાળાની ઠંડી પણ હતી. તેથી લક્ષ્મીચંદ્રજી મુનિએ પોતાનું ઓઢેલું કપડું શ્રી દેવકરણુજીને ઝોરાવ્યું તે જોઈને શ્રીમદે કહ્યું: “ટાઢ વાય છે? ટાઢ ઉરાડવી છે?” એમ કહી જાણ થઈ તેમણે ચાલવા માંડ્યું. બધા પાછળ ચાલવા લાગ્યા. શ્રીમદ્ તો કાંટા, કાંકરા, જાળાંઝાંખરાં કે ધારવાળા પથરોની દરકાર કર્યા વગર આત્મવેગમાં ઝપાટાબેર

ચાલવા લાગ્યા. પછી જિએ જતાં એક શિલા આવી ત્યાં પૂર્વ તરફ મુખ રાખીને શ્રીમદ્ બેઠા. સન્મુખ બધા મુનિઓ બેઠા. ઈડરના પુસ્તક ભંડારને ઘણાં વરસોથી શ્વેતાંબર દિગંબરોની માલિકીની તકરારને લઈને તાળાં વાસેલાં રહ્યાં હતાં. તે ભંડાર જોવાની ઈડરના મહારાજની ઓળખાણે શ્રીમદ્ને તક મળેલી તેમાંથી દ્રવ્યસંગ્રહ ગ્રંથ પોતે અત્રે લાવ્યા હતા, તેમાંથી વાંચવાનું શરૂ કર્યું. અર્ધો ગ્રંથ વંચાયો ત્યારે વૈરાગ્ય દશામાં આવી શ્રી દેવકરણુજી બોલ્યા: “હવે અમારે ગામમાં જવાની શી જરૂર છે?”

શ્રીમદે કહ્યું: “કોણ કહે છે કે ગામમાં જાઓ.”

શ્રી દેવકરણુજી બોલ્યા: “શું કરીએ? પેટ પડ્યું છે.”

શ્રીમદે કહ્યું: “મુનિઓને પેટ છે તે જગતના કલ્યાણને અર્થે છે. મુનિને પેટ ન હોત તો ગામમાં ન જતાં પહાડની ગુફામાં વસી, કેવળ વીતરાગ લાવે રહી જંગલમાં જ વિચરત; તેથી જગતના કલ્યાણ રૂપ થઈ શકત નહીં. તેથી મુનિનું પેટ જગતના હિતાર્થે છે.”

થોડી વારે શ્રીમદે પ્રશ્ન કર્યો: “યોગના અભ્યાસીઓ ધ્યાનમાં પોતાને અમુક પ્રકાશ દેખતા હોવાનું જણાવે છે તે શું હશે?”

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઈ આપી શક્યા નહીં ત્યારે પોતે તે પ્રશ્નનો ખુલાસો કર્યો: “ધ્યાનની અંદર જેવું ચિંતવે તેવું તે યોગાભ્યાસીને દેખાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, ધ્યાનમાં આત્માને પાડા જેવો ચિંતવી આ પહાડ જેવડું પૂંછડું હોવાનું ચિંતવે તો તેને આત્મા તે રૂપે ભાસે છે. પણ વસ્તુતઃ તે આત્મા નથી. પણ તેને જાણનાર જે છે તે આત્મા છે.”

પછી, એક સમયમાં ત્રણે લોકના પદાર્થોનાં ત્રણે કાળનાં સ્વરૂપો જાણનાર કેવળજ્ઞાનમાં પર્યાયો પલટાય છે, તે કેવી રીતે પલટાય છે? તે વિષે ખુલાસો શ્રીમદે કર્યો: “કે સિદ્ધ ભગવાનને જે કેવળજ્ઞાન છે તે કેવળજ્ઞાન દર્શનવડે આપણે અહીં આટલા બેઠા

છીએ એમ દેખે, પછી આપણે અહીંથી ભીડી જઈએ ત્યારે તે રૂપે દેખે, એમ સિદ્ધના જ્ઞાનના પર્યાય પલટાય છે.”

એક વાગવા આવેલો હોવાથી સર્વે ગામ તરફ ચાલ્યા. શ્રીમદ્ દ્રવ્ય સંગ્રહની પ્રથમ ગાથાનું મોટેથી રટણ કરતા કરતા ચાલતા હતા. તે ગાથા:

“જીવમજીવં દવ્વં, જિણવર વસહેણ જેણણિદિટ્ઠં ।

દેવિંદ વિંદ વંદં વંદે તં સવ્વદા સિરસા ॥ ૧ ॥” (દ્રવ્ય સંગ્રહ.)

એક દિવસે તે સાંકેતિક આમ્રવૃક્ષ નીચે સાતે મુનિઓ સાથે શ્રીમદ્ બેઠા હતા. ઠાકરશીને ડુંગર ઉપરનાં દેરાસરની કુંચીઓ લેવા મોકલ્યો હતો. તે વખતે મુનિ મોહનલાલજીએ શ્રીમદ્ને વિનંતિ કરી કે આહાર કરી રહ્યા પછી મુહપત્તી બાંધતાં મને વાર લાગે છે તેથી મહારાજ (શ્રી લલ્લુજી) મને દાંડ આપે છે. ત્યારે શ્રીમદે કહ્યું: “બધા મુહપત્તી કાઢી નાખો અને ઇંડરની આસપાસ ૨૦ ગાઉ સુધી બાંધશો નહીં. કોઈ આવીને પૂછે તો શાંતિથી વાતચીત કરીને તેના મનનું સમાધાન કરવું.” કુંચીઓ લઈને ઠાકરશી આવ્યા એટલે દેરાસરો તથા ભુરા બાવાની ગુફા વગેરે પ્રસિદ્ધ સ્થળો મુનિઓને બતાવવાની આજ્ઞા કરી પોતે એકલા ચાલ્યા ગયા.

કલ્પવૃક્ષ સમાન એ આમ્રવૃક્ષની નીચે છેલ્લે દિવસે સાતે મુનિઓ રાહ જોઈ રહ્યા હતા એટલામાં શ્રીમદ્ પણ આવ્યા અને એક વિકટ રસ્તે સર્વને દોરીને ચાલવા લાગ્યા. વેલસી રખ નામે વૃદ્ધ મુનિ બોલ્યા: “આજે મંડળમાંથી એકાદ જણને અહીં જ મૂકી જશે કે શું? આ ઉપર જવાનો માર્ગ બહુ વિકટ છે અને આપણને નો અત્યારથી અંતર પડે છે અને તેઓશ્રી તો ઘણા ઉતાવળા ઉપર ચઢે છે.”

શ્રીમદ્ વહેલા ઉપર પહોંચી એક વિશાળ શિલા ઉપર બિરાજ્યા;

સાતે મુનિઓ પછી આવીને સન્મુખ બેઠા. શ્રીમદ્ બોલ્યા: “અહીં નજીકમાં એક વાઘ રહે છે. પણ તમે સર્વ નિર્ભય રહેજો.” સિદ્ધ શિલા અને સિદ્ધ સ્વરૂપની વાત ચર્ચાયા પછી શ્રીમદે પૂછ્યું: “આપણે આટલે ઊંચે બેઠા છીએ, તે કોઈ નીચેનો માણસ તળેટી ઉપરથી દેખી શકે?”

શ્રી લલ્લુજીએ કહ્યું: “ના, ન દેખી શકે.”

શ્રીમદે કહ્યું: “તેમ જ નીચેની દશાનો જીવ તે ઊંચી દશાવાળા જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ જાણી શકતો નથી. પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય, અને ઉચ્ચ દશામાં આવે તો દેખી શકે. આપણે ઢુંગર ઉપર ઉચ્ચ સ્થાને હોવાથી, આપું શહેર અને દૂર સુધી સંવર્ણ જોઈ શકીએ છીએ. અને નીચે ભૂમિ ઉપર ઉભેલો માત્ર તેટલી ભૂમિને દેખી શકે છે. તેથી જ્ઞાની ઉચ્ચ દશાએ રહી નીચેનાને કહે છે: ‘તું થોડે ઊંચે આવ, પછી જો, તને ખચર પડશે.’”

શ્રીમદ્નું શરીર કૃશ હતું છતાં સ્વર ગંભીર ગર્જના થાય તેવો હતો. તે પહાડની ટોચ ઉપરથી આલાપ સહિત ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથા મોટા અવાજે બોલ્યા કે વનમાં ચોપાસ તેનો પ્રતિધોષ પ્રસરી રહ્યો:

“ચત્તારિ પરમંગાણિ, દુલ્લહાણિ હ જંતુણો ।*

માણસત્તં, સુદ્દે, સદ્ધા, સંજમમ્મિ ભ વીરિજં ॥”

પછી શ્રીમદે દેવકરણુજી મુનિને કહ્યું: “તમે આ ગાથા બોલો.” બેત્રણ વાર પ્રયત્ન કરવા છતાં અને ગાવામાં કુશળ ગણાવા છતાં તે પ્રમાણે તેમને બોલતાં આવડ્યું નહિ. ફરી શ્રીમદે બોલી બતાવ્યું. અને

* ભાવાર્થ—આ સંસારમાં પ્રાણીને ધર્મનાં ચાર પ્રધાન અંગો—કારણો પરમ દુર્લભ છે. તે ચાર આ પ્રમાણે છે: (૧) મનુષ્યપણ, (૨) ધર્મનું શ્રવણ, (૩) શ્રદ્ધા અને (૪) સંયમમાં વીર્ય ફેરવવું. આ ચાર અંગો ઉત્તરોત્તર અતિ દુર્લભ છે.

ખીજ સાધુઓ પાસે પણ ગાથા બોલાવી. પણ કોષ્ઠથી તેમ બોલી શકાયું નહિ. શ્રીમદે કહ્યું: “હીક છે, લીમડીવાળા સાધુઓ બોલે છે તે કરતાં હીક બોલાય છે. તમે બધા પદ્માસન વાળી બેસી જાઓ અને જિનમુદ્રાવત્ બની ‘દ્રવ્ય સંગ્રહ’ ની ગાથાઓનો અર્થ બરાબર ઉપયોગમાં લ્યો.” તે પ્રમાણે બધા બેસી ગયા પછી શ્રીમદ્ ‘દ્રવ્ય સંગ્રહ’ ની ગાથાઓ મોટા અવાજે બોલવા લાગ્યા અને તેનો અર્થ કરતા; અને પરમાર્થ પણ કહેતા—એમ આખો ‘દ્રવ્ય સંગ્રહ’ પરિપૂર્ણ સંભળાવ્યો, સમજાવ્યો ત્યાં સુધી તે જ આસને બધા મુનિઓ અચળપણે રહ્યા, અને સૌ સૌના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે અને દશા પ્રમાણે તે સમજ્યા.

શ્રી દેવકરજીજી ઉલ્લાસમાં આવીને બોલી જાઠ્યા: “અત્યાર સુધીમાં જે જે સમાગમ પરમ ગુરુનો થયો તેમાં આ સમાગમ સર્વોપરી થયો; જેમ દેરાસરના શિખર ઉપર કળશ ચડાવવામાં આવે છે તેમ આ પ્રસંગથી થયું છે.”

પછી શ્રીમદે કહ્યું: “‘આત્માનુશાસન’ ગ્રંથના કર્તા શ્રીગુણ ભદ્રાચાર્ય તે ગ્રંથના પાછળના ભાગમાં અતિ અદ્ભુત જ્ઞાનમાં રેલ્યા છે; આત્માના સ્વરૂપનું વિશેષ વર્ણન સ્પષ્ટ બતાવે છે” એમ કહી તે ભાગ પણ વાંચી સંભળાવ્યો હતો.

તે આંખા તળે એક વખત શ્રીમદે મુનિઓને કહ્યું હતું: “મુનિઓ, જીવની વૃત્તિ તીવ્રપણાથી પણ નરમ પડી જાય છે. અંબાલાલની વૃત્તિ અને દશા, પ્રથમ ભક્તિ અને વૈરાગ્યાદિ કારણે ઉચ્ચ થતાં બેને એવી લગ્નિધ પ્રગટ થઈ હતી કે અમે ત્રણચાર કલાક બોધ કર્યો હોય તે ખીજે દિવસે કે ત્રીજે દિવસે લખી લાવવાનું કહીએ તે તે સંપૂર્ણ અને અમારા શબ્દોમાં લખી લાવતા. હાલ પ્રમાદ અને લોભાદિના કારણે વૃત્તિ શિથિલ થઈ છે. તે દોષ તેનામાં

પ્રગટ થશે એમ અમે બાર માસ પહેલાંથી જાણતા હતા.”

શ્રી લલ્લુજીને તે સાંભળી ખેદ થયો, તેથી શ્રીમદ્ને પૂછ્યું:
“શું તે એમ જ રહેશે?”

શ્રીમદે કહ્યું: “મુનિ, ખેદ કરશો નહીં. જેમ નદીના પ્રવાહમાં તણાતું પાંદડું એક જાળા આડે અટકી જાય, પણ ફરી પુરપ્રવાહના વહનમાં જાળાથી જુદું પડીને મહાસમુદ્રમાં જઈને મળે છે, તેમ તેનો પ્રમાદ અમારાથી દૂર થશે અને પરમ પદને પામશે.”

તે જ પ્રસંગે શ્રીમદે કહ્યું: “મુનિઓ, જીવને અનંતકાળ પરિ-
ભ્રમણ કરાવનાર માન છે. માન એવું બળવાન છે કે મોટામોટાને તેણે મારી નાખ્યા છે. અમે એક વખત મોરબી પાસેના ગામડામાં ગયા હતા. ત્યાં લોંબડી સંઘાડના સાધુ મોટા જીવજીવ ત્યાં હતા. વાતના પ્રસંગે તેમની જન્મતિથિ કહી બતાવી, ત્યારે તેમણે પૂછ્યું: ‘તમે શાથી જાણ્યું?’ અમે કહ્યું: ‘આત્માની નિર્મળતાથી તે જાણી શકાય છે.’ આ વાત સમજવા તેમની ઉત્કંઠા વધી. તેથી અમે મોરબી ગયા ત્યારે તે સાધુ મોરબી આવ્યા. અમે રેવાશંકરભાઈને ત્યાં જિતર્યા હતા, ત્યાં એક માસ સુધી ફેરા ખાતા પણ અમારી સાથે વાતચીતનો પ્રસંગ ન બન્યો. પછી રેવાશંકરભાઈ અને અમારાં ફેાઈને તે સાધુએ બહુ રીતે સમજાવીને કહ્યું કે અમારો સાધુનો ગૃહસ્થને ઘેર વારેવારે આવવાનો અધિકાર નહીં. માટે તે એક વાર અપાસરે પધારે તો ફીક. તેથી રેવાશંકરભાઈ તથા ફેાઈએ બહુ બહુ કરીને આગ્રહ કર્યો. ત્યારે અમે કહ્યું કે પરિણામ સારું નહીં આવે: તેમને આત્માર્થની ઇચ્છા નથી; બીજી ઇચ્છા છે. તોપણ રેવાશંકરભાઈનો આગ્રહ થવાથી તેમની સાથે ઉપાશ્રયે અમે ગયા. આ વખતે ઉપાશ્રયમાં ઘણાં માણસો એકઠાં મળેલાં હતાં. અમે બેઠા પછી મહારાજે પેલી વાત પડતી મૂકી પૂછ્યું કે શાસ્ત્રમાં પ્રતિમા વિષે પ્રતિપાદન છે કે કેમ? તે વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે? તે સાંભળી અમે મૌન રહ્યા. પરંતુ

સાધુ પુનઃ પુનઃ પૂછતા રહ્યા. એટલે અમે જીભા થઈ સાધુને કહ્યું: ‘મહારાજ’ તમને મહાવીરના સોગન છે. તમે જે શાસ્ત્રો વાંચ્યાં છે તેમાં પ્રતિમા વિષે છે કે કેમ?’ આથી સાધુ નિરુત્તર થઈ મૌન રહ્યા. પછી રેવાશંકરભાઈએ સાધુને દપકો આપતાં કહ્યું: ‘આવા સમુદાયમાં આ વાત કાઢવાની હતી? અને તમે આ વાત કરવા તેડાવ્યા હતા?’ પછી અમે ચાલી નીકળ્યા.”

આ વખતે શ્રીમદ્ ત્રણેક માસ ઇંડર રહ્યા હતા. ગુફામાં ઘણો વખત રહેતા; તથા વનોમાં વિચરતા. ઇંડરથી વવાણિયા તરફ શ્રીમદ્ ત્રણેક માસ માટે ગયા હતા અને પાછા ફરી ઇંડર થોડા વખત માટે આવી મુંબઈ ગયા. ત્યાં સાતઆઠ માસ રહ્યા હતા.

ધર્મપુરનાં જંગલોમાં પણ થોડો કાળ સં. ૧૯૫૬ માં શ્રીમદ્ નિવૃત્તિ અર્થે રહ્યા હતા. ત્યાંથી વવાણિયા ગયા હતા અને મોરબીમાં પર્યુષણ પર્વ સુધી બે માસ રહ્યા હતા.

ભાષાંતરો અને વિવેચનો

શ્રી દશવૈકલિક સિદ્ધાંતમાંથી શ્રીમદે સં. ૧૯૪૫ માં ‘સંયતિ મુનિધર્મ’ વિષે ૫૧ બોલ લખેલા છે. પ્રથમના આઠ બોલ ચોથા અધ્યયનમાંથી ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારેલા છે; નવમાંથી છત્રીશમાં સુધીના બોલ છઠ્ઠા અધ્યયનની નવથી છત્રીસ ગાથાઓ ઉપરથી લખેલા છે અને છેલ્લા પંદર બોલ ચોથા અધ્યયનની છેવટની ગાથાઓમાંથી લીધેલા છે. કોઇ કોઇ વખતે લખી રાખેલા બોલ પ્રસિદ્ધ કરતાં એકત્ર છાપ્યા હોય; તેવા પ્રકારે છૂટક ગાથાઓના સમૂહનું આ અવતરણ હોવા છતાં, મૂળ માગધી ભાષામાં જે રહસ્ય છે તે ટૂંકામાં તેવા જ ગંભીર ભાવદર્શક, રહસ્યાત્મક ભાષામાં, મૂળ ગાથાઓની વાચનારને આપોઆપ સ્મૃતિ થાય તેવું સરળ ગુજરાતી ભાષામાં અવતરણ કરેલું છે. કોઇ વખતે તો આખી ગાથાનો અર્થ ટૂંકા વાક્યમાં સમાઇ જતો હોય તો તે પરમાર્થદર્શક અસરકારક વાક્ય જ મૂકી દીધું છે. જેમકે- છઠ્ઠા અધ્યયનની ૧૯ મી ગાથાનો અર્થ: ‘લોભથી તૃણનો પણ સ્પર્શ કરવો નહીં’ એટલો જ કર્યો છે. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રની સૂત્રાત્મક

શૈલી સાચવીને પરમાર્થ ઉપર લક્ષ રાખીને ગ્રંથકારના હૃદયની વાત આલેખવાની તેમની શૈલી ભાષાંતરોમાં પણ પ્રગટ જણાઈ આવે છે.

સં. ૧૯૫૩ માં લખેલાં અવતરણો ‘મોક્ષ સિદ્ધાંત’ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. તેમાં ‘દ્રવ્ય પ્રકાશ’ લેખમાં ‘દ્રવ્ય સંગ્રહ’ ના ત્રણે ભાગનું દિગ્દર્શન કરી વિવેચન કરતાં અધૂરો રહેલો તે લેખ છે. તે જ અંકના આઠમા વિભાગમાં ‘દ્રવ્ય સંગ્રહ’ ની ૩૧ મી ગાથાથી ૪૯ મી ગાથા સુધીનું સુસંપન્ન ભાષાંતર શ્રીમદે કરેલું છપાયું છે. મૂળ ગાથાઓનું રહસ્ય, ગ્રંથકારે જે ભાવ દર્શાવવા ગાથાઓ લખી છે તે જ ભાવ સ્પષ્ટ પ્રગટ થાય તેમ, શ્રીમદે સુંદર ભાષામાં જણાવ્યું છે.

વીશ વર્ષ સુધીનાં લખાણ વિષે લખતાં શ્રી ચિદાનંદજીના ‘સ્વરોદય’ નું વિવેચન શ્રીમદે કરવા માંડેલું જણાવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે શ્રી આનંદધનજીની ચોવિશીનાં સ્તવનોમાં જે રહસ્ય છે તે વિસ્તારપૂર્વક જણાવવા શ્રીમદે શરૂઆત કરેલી છે. પ્રથમ બે સ્તવનનાં અધૂરાં વિવેચનો જેટલાં ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ ૬૯૨ મા અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે, તેમાં શ્રીમદ્ની વિવેચન શૈલી કેવી મનોહર અને તલરપર્શી છે તે જણાઈ આવે છે. કાર્મ મહાબુદ્ધિશાળી ભવ્ય જીવને સ્તવનોનું વિવેચન લખવું હોય તો આદર્શરૂપ આ બન્ને સ્તવનોનું વિવેચન છે. શ્રી આનંદધનજીના હૃદયમાં રહેલા અપ્રગટ વિચારો ઉકેલવાની કળા એ વિવેચનોમાં વાચનારને ચકિત કરી નાખે તેવા રૂપે પ્રગટ પ્રદર્શિત થયેલી છે.

શ્રી યશોવિજયજીએ લખેલી આઠ દષ્ટિની સજ્જાયની છટ્ટી દષ્ટિમાંથી એક *કડી લઈ તેનું વિવેચન ૩૨૦, ૩૨૧ અને ૩૨૨

* “મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે, ખીન્ન કામ કરંતરે,
તેમ શ્રુતધર્મે મન દઢ ધરે જ્ઞાનાક્ષેપકવંતરે”

—શ્રી યશોવિજયજી

એ ત્રણ પત્રોમાં એવું સુંદર રીતે કર્યું છે કે સાંભળનારને કે વાંચનારને તે સિદ્ધાંતનું માહાત્મ્ય સમજાવવા તેના હૃદયમાં અચળ છાપ પડે, એવી અસાધારણ વિવેચનશક્તિ કોઈક જ ગ્રંથકારોમાં જોવામાં આવે છે.

સં. ૧૯૫૫ના ફાગણ માસમાં શ્રી. અંબાલાલભાઈએ વવાણિયા પત્ર લખી શ્રીમદ્ને પૂછાવ્યું હતું કે ‘આત્માનુશાસન’ના સો શ્લોકોનું ભાષાંતર કાવિઠા છે તે ખંભાત મગાવી લેવું કે કાવિઠા રાખવું ? એ ઉપરથી શ્રીમદે આત્માનુશાસનનું ભાષાંતર પણ કાવિઠા નિવૃત્તિ અર્થે પધાર્યા ત્યારે શરૂ કરી સો શ્લોકો સુધી એટલે ત્રીજા ભાગનું ભાષાંતર કરી દીધું હતું. પણ હજી તે પ્રસિદ્ધ થયું નથી.

શ્રી રત્નકરંડ શ્રાવકાચારમાંથી બાર ભાવનાઓનું ભાષાંતર કરવાનું પણ શ્રીમદે શરૂ કર્યું હતું અને અનિત્ય અને અશરણ એ બે ભાવનાઓ પૂરી કરી સંસાર ભાવના વિષે થોડું લખ્યું છે. તેટલો અપૂર્ણ લેખ સ્વ. પૂજાભાઈ હીરાચંદ તરફથી ભાવનાસંગ્રહ સં. ૧૯૬૮માં પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં પ્રથમ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. એ લેખ વાંચનારમાંથી કોઈને ભાગ્યે જ એમ લાગે કે તે ભાષાંતર ૩૫ હશે. વિચારપ્રવાહ મૂળ લેખકનો વહે તેમ સ્વાભાવિક સરળ ભાષામાં તે લખાયેલ છે. વૈરાગ્ય રંગથી રંગાયેલાં એ ઓગણીસ પાન એક વાર જોણે વાંચ્યાં હશે તે વારંવાર વાંચ્યા વિના નહિ રહ્યા હોય.

સંપૂર્ણ પુસ્તકનું ભાષાંતર માત્ર એક જ શ્રીમદે કર્યું છે. દિગંબર જૈન આમ્નાયમાં અગ્રગણ્ય શ્રી કુંદકુંદાચાર્યનો ‘પંચારસ્તિકાય’ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે. તેના પ્રથમ અધ્યાયમાં ૧૦૦ શ્લોક છે અને બીજા અધ્યાયમાં ૫૮ શ્લોક છે. શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય ગુજરાતી ગદ્યમાં લખતા હોય તે જ પ્રકારે આ ગ્રંથ લખાયો છે. તેના ઉપર ટીકા કે વિવેચન કાંઈ કર્યું નથી. માત્ર મૂળ પદ્ય ગાથાઓમાં અધ્યહાર રાખેલો અર્થ ગદ્યમાં ઉતારતાં સંબંધ સાધવા કે સ્પષ્ટ અર્થ થવા જે કંઈ શબ્દો

ઉમેરવા યોગ્ય લાગ્યા છે તે કૌંસમાં મૂકેલા છે. કોઈ વિચારવંત જીવને એ મહાન આચાર્યનો વિશ્વતરવો વિષેનો ઉપદેશ હૃદયગત થઈ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય તે અર્થે આ ભાષાંતર થયેલું છે. એ ગ્રંથ ભાઈ ધારશીભાઈને મોકલાવ્યો ત્યારે સાથેના પત્રમાં તે ગ્રંથનું માહાત્મ્ય દર્શાવતાં શ્રીમદ્ જણાવે છે:

“ૐ દ્રવ્યાનુયોગ પરમ ગંભીર અને સૂક્ષ્મ છે. નિર્ગ્રંથ પ્રવચનનું રહસ્ય છે, શુકલ ધ્યાનનું અનન્ય કારણ છે. શુકલ ધ્યાનથી કેવળજ્ઞાન સમુત્પન્ન થાય છે. દર્શનમોહનો અનુભાગ ઘટવાથી અથવા નાશ પામવાથી, વિષય પ્રત્યે ઉદાસીનતાથી અને મહત્પુરુષના ચરણ-કમળની ઉપાસનાના બળથી દ્રવ્યાનુયોગ પરિણમે છે. જેમ જેમ સંયમ વર્ધમાન થાય છે, તેમ તેમ દ્રવ્યાનુયોગ યથાર્થ પરિણમે છે. સંયમની વૃદ્ધિનું કારણ સમ્યક્ દર્શનનું નિર્મલત્વ છે, તેનું કારણ પણ ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ થાય છે.

“સામાન્યપણે દ્રવ્યાનુયોગની યોગ્યતા પામવી દુર્લભ છે. આત્મા-રામ-પરિણામી, પરમ વીતરાગ દષ્ટિવંત, પરમઅસંગ એવા મહાત્મા પુરુષો તેનાં મુખ્ય પાત્ર છે. કોઈ મહત્પુરુષના મનનને અર્થે ‘પંચાસ્તિકાય’નું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ લખ્યું હતું, તે મનન અર્થે આ સાથે મોકલ્યું છે.

“હે ! આર્ય, દ્રવ્યાનુયોગનું ફળ સર્વ ભાવથી વિરામ પામવા રૂપ સંયમ છે. તે આ પુરુષનાં વચન તારા અંતઃકરણમાં તું કોઈ દિવસ શિથિલ કરીશ નહીં. વધારે શું ? સમાધિનું રહસ્ય એ જ છે. સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો અન્યથ ઉપાય એ જ છે.”

‘પ્રજ્ઞાવબોધ’ નામે ‘મોક્ષમાળા’નો આગળનો ભાગ લખાવવા શ્રીમદે સં. ૧૯૫૬ ના ભાદરવામાં સંકલના (સાંકળિયું) લખાવી છે તે ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્રગ્રંથ’ના ૮૬૫ મા અંકમાં છપાયેલ છે તે જોતાં તે પુસ્તક લખાયું હોત તો આ યુગની વિચારશ્રેણીમાં અગ્રસ્થાન લે તેવું પુસ્તક પ્રગટ થાત.

અંતિમ ચર્ચા

શ્રીમદ્ ઇડરથી સં. ૧૯૫૬માં અમદાવાદ પાસેના નરોડા ગામમાં મુનિઓ હતા ત્યાં પધાર્યા હતા. અમદાવાદથી પણ મુમુક્ષુ-વર્ગ ત્યાં આવ્યો હતો. આર વાગ્યા પછી બધાએ જંગલમાં જવું એવો ઠરાવ થયેલો તે પ્રમાણે મુનિઓ ગામની લાગોળે રાહ જોઈને ઊભા હતા. એટલામાં શ્રીમદ્ બધા મુમુક્ષુઓ સાથે ત્યાં આવ્યા અને ‘મુનિઓના પગ દાઝતા હશે’ એમ બોલી પગરખાં કાઢી મૂકી પોતે તડકામાં ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યા. એક વડ આવ્યો ત્યાં બધા બેઠા. શ્રીમદ્ના પગનાં તળિયાં લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં, પણ બેઠા પછી પગે હાથ પણ ફેરવ્યો નહિ. શ્રી દેવકરજી સામે જોઈને શ્રીમદ્ બોલ્યા: “હવે અમે તદ્દન અસંગ થવા ઇચ્છીએ છીએ. કોઈના પરિચયમાં આવવું ગમતું નથી. એવી સંયમશ્રેણીમાં રહેવા આત્મા ઇચ્છે છે.”

શ્રી દેવકરજીએ કહ્યું: “અનંત દયા જ્ઞાની પુરુષની છે, તે ક્યાં જશે?”

શ્રીમદે કહ્યું: “અંતે એ પણ મૂકવાની છે.”

ફરી શ્રીમદ્ સં. ૧૯૫૭માં અમદાવાદ આગાખાનને બંગલે પોતાનાં માતૃશ્રી તથા પત્ની સહિત પધાર્યા ત્યારે મુનિઓ ચોમાસું પૂરું કરી અમદાવાદ આવ્યા હતા. ‘જ્ઞાનાર્ણવ’ અને ‘સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા’ નામે એ મોટા દિગંજરી ગ્રંથો હાથના લખેલા શ્રીમદ્ પાસે હતા. તે શ્રી લલ્લુજી સ્વામી અને શ્રી દેવકરજીને માતૃશ્રી દેવમાતા અને શ્રી ઝંખકખાના હાથે વહોરાવ્યા હતા. તે વખતે સાથેના બીજા મુનિઓએ વિહારમાં પુસ્તકો જોયકવામાં પ્રમાદવૃત્તિ સેવેલી અને વૃત્તિ સંકોચેલી તે દોષો પોતે જાણી લઇને દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી શ્રીમદ્ બોલ્યા: “મુનિઓ, આ જીવે સ્ત્રી પુત્રાદિના ભાર વહ્યા છે, પણ સત્પુરુષોની કે ધર્માત્માની સેવાભક્તિ, પ્રમાદરહિત, ઉદાવી નથી.”

લક્ષ્મીચંદ્રજીને શ્રીમદે કહ્યું: “તમારે શ્રી દેવકરજી પાસેના ‘જ્ઞાનાર્ણવ’ ગ્રંથ તે વાંચે ત્યાંસુધી વિહારમાં જોયકવો, તેમજ ‘શ્રી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા’ શ્રી લલ્લુજી વાંચે ત્યાંસુધી વિહારમાં મુનિ મોહનલાલજીએ જોયકવો.”

શ્રી દેવકરજીએ શ્રીમદ્ને પૂછ્યું: “આ શરીર આવું એકદમ કેમ કૃશ થઇ ગયું?”

શ્રીમદે ઉત્તર આપ્યો: “અમે શરીરની સામે પડ્યા છીએ. ધરમપુરમાં રહી અપથ્યાહાર કરવાથી એમ દેખાય છે.” દરેકને આપેલા ગ્રંથો વાંચી વિચારી પરસ્પર બદલી લેવા અને બહુ વિચારવા ભલામણ પણ કરી હતી.

શ્રીમદે માતૃશ્રી દેવમાતાને બાર વ્રત સંક્ષેપમાં લખી આપી. વ્રત લેવા મુનિઓ પાસે શ્રી અંબાલાલભાઇ સાથે મોકલ્યાં હતાં; સાથે શ્રી ઝંખકખા પણ હતાં. ‘શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ’માંથી બ્રહ્મચર્યનો અધિકાર સંભળાવવા પણ સૂચના કરેલી તે પ્રમાણે શ્રી દેવકરજીએ વાંચી

સંભળાવ્યું હતું. શ્રી દેવકરણુજીએ પછી માતૃશ્રીને કહ્યું: “માતૃશ્રી, હવે આપ આજ્ઞા આપો, જેથી કૃપાળુદેવ (શ્રીમદ્) સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરે અને ધણા જીવોનો ઉદ્ધાર કરે.”

માતૃશ્રી બોલ્યાં: “મને બહુ મોહ છે, તેમના ઉપરનો મોહ મને છૂટતો નથી. તેમનું શરીર સારું થયા પછી હું સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરવા રજા દઇશ.” તે જ દિવસે શ્રીમદ્ મુનિઓ પાસે ભાવસારની વાડીએ ગયા હતા. ત્યાં મોહનલાલજીએ પ્રશ્ન કર્યો: “મરણ સમયે આત્મપ્રદેશો કયા અંગમાંથી નીકળતા હશે?”

શ્રીમદે દૃષ્ટાંત આપી ઉત્તર આપ્યો: “નીકમાં પાણી ચાલ્યું જતું હોય અને નીક જ્યાંથી ફાટે, ત્યાંથી પાણી ચાલ્યું જાય. અમે મરણનું સ્વરૂપ તપાસી વાળ્યું છે કે આ સ્થિતિને જગતના જીવો મરણ કહે છે.”

મુનિઓ ભાવસારની વાડીથી વિહાર કરી સરસપુર ઉપાશ્રયમાં ગયા હતા. રાત્રે બાર વાગ્યા પછી શ્રી અંબાલાલભાઈને મુનિઓ પાસે જવાની આજ્ઞા થવાથી ત્યાં એકલા ગયા અને વાત કરી: “આજે મારા પર પરમ ગુરુએ અપૂર્વ કૃપા કરી છે. મારો જે પ્રમાદ હતો, તે આજે નષ્ટ કર્યો છે; જાગ્રતિ આપી, મૂળ માર્ગ કેવો જોઈએ તે સંબંધે વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંનેનું સ્વરૂપ આજે કોઈ અલૌકિક પ્રકારે સમજાવ્યું. પરમાર્થનું પોષણ થાય તેવા સહવ્યવહારનું સ્વરૂપ પણ કહ્યું.” એમ સવાર સુધી વાતો કરી શ્રી અંબાલાલ પાછા શ્રીમદ્ પાસે ગયા હતા.

અમદાવાદમાં શ્રીમદે શ્રી દેવકરણુજીને કહ્યું: “સલામાં અમે સ્ત્રી અને લક્ષ્મી બંને ત્યાગ્યાં છે; અને સર્વ-સંગપરિત્યાગની આજ્ઞા માતૃશ્રી આપશે એમ લાગે છે.”

શ્રી દેવકરણુજીએ કહ્યું: “અમારાં પૂર્વ પુણ્યનો ઉદય થયો કે અમને આપની નિરંતર સેવાસમાગમ મળશે.”

શ્રીમદ્ વઢવાણ કેમ્પમાં જવાના હતા તે પહેલાં પોતે મુનિઓને મળવા ગયા હતા. વઢવાણ જવાની વાત દર્શાવી શ્રી લલ્લુજીને ઠપકો આપતાં શ્રીમદ્ બોલ્યા: “તમે જ અમારી પાછળ પડ્યા છો, અમે ત્યાં જઈએ ત્યાં દોડ્યા આવો છો; અમારો કેડો મૂકતા નથી.” તે સાંભળી મુનિઓના મનમાં એમ થયું કે આપણો રાગ છોડાવવા આ શિક્ષા આપી છે તો હવે તેમના તરફથી પત્ર આવે ત્યારે સમાગમ માટે જવું; લાંસુધી ભક્તિ કર્યા કરવી.

ખીજે દિવસે આગાખાનને અંગલે શ્રી લલ્લુજી અને શ્રી દેવકરણુજીને બોલાવી શ્રીમદે છેલ્લી સૂચના આપતાં જણાવ્યું: “અમારામાં અને વીતરાગમાં ભેદ ગણુશો નહીં.”

વઢવાણ શ્રીમદ્ રહ્યા તે દરમિયાન ‘પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ’ની યોજના શ્રીમદે શરૂ કરી હતી. સં. ૧૯૫૬ ના ભાદરવામાં એક પત્ર વિષે તેનો ઉલ્લેખ પોતે કર્યો છે: “પરમ સત્શ્રુતના પ્રચાર રૂપ એક યોજના ધારી છે. તે પ્રચાર થઈ પરમાર્થ માર્ગ પ્રકાશ પામે તેમ થશે. પ્રજાવબોધભાગ મોક્ષમાળાના ૧૦૮ મણકા અત્રે લખાવશું.” એક સારી રકમની ટીપ કરી તેમાંથી મહાન આચાર્યોના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરાવી તત્ત્વવિચારણા માટે જનસમૂહને અનુકૂળતા મળે તેવા હેતુથી તે સંસ્થા સ્થપાઈ હતી. તેની વ્યવસ્થા વગેરે સંબંધી પણ પોતે લખાવ્યું છે. તે સંસ્થાનો વહીવટ હાલ મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે સ્વ. ભાઈ રેવાશંકરભાઈના પુત્ર ભાઈ મણિલાલ ચલાવે છે.

શ્રીમદે લક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યા પછી બહુ બારીકાઈથી વ્રત પાળતા. રેલગાડીની ટીકીટ સરખી પોતાની પાસે રાખતા નહિ. ‘પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ’ને અંગે નાણાંની વાતમાં ભળવું પડે તો તે પણ અતિચાર રૂપે લેખતા.

પરમાર્થવૃત્તિ પ્રધાનપણે તેમણે આખા જીવનમાં રાખેલી છે

તેની સાથે પરોપકારવૃત્તિ પણ તેટલી જ પ્રબળ હતી. સં. ૧૯૫૭માં તેઓ એક પત્ર દ્વારા જણાવે છે: “લોકકલ્યાણ હિતરૂપ છે. પોતાની યોગ્યતાની ન્યૂનતાથી અને જોખમદારી ન સમજાઈ શકાવાથી અપકાર ન થાય એ પણ લક્ષ રાખવાનો છે.”

હવાફેર માટે દરિયાકિનારે મુંબઈમાં માટુંગા, શિવ અને નવસારી તરફ તિથલ વગેરે સ્થળોએ રહેવું થયું હતું. પછી વઢવાણ કેમ્પમાં લીંબડીના ઉતારામાં થોડો વખત રહેવાનું બન્યું હતું. ત્યાં વઢવાણમાં છેલ્લા પદ્માસન અને કાઉસંગ મુદ્રાના બન્ને ચિત્રપટ (ફોટા) ભાઈ સુખલાલની માગણીથી પડાવ્યા હતા. પછીથી રાજકોટ રહેવાનું રાખ્યું હતું. ત્યાં ઘણાખરા મુમુક્ષુઓ આવતા પણ શરીર ઘણું અશક્ત હોવાના કારણે દાકતરોએ વાતચીત વિશેષ ન થાય તેવી તજવીજ રખાવી હતી. પત્રો લખાવવા પડે તો એક બે લીટીના જ લખાવતા. રાજકોટના છેલ્લા પત્રો અને આખ્યા છે:

સં. ૧૯૫૭ ફાગણ વદ ૧૩. સોમ.

ૐ શરીર સંબંધમાં બીજવાર આજે અપ્રાકૃત ક્રમ શરૂ થયો. જ્ઞાનીઓનો સનાતન સન્માર્ગ જયવંત વર્તો.

સં. ૧૯૫૭ ચૈત્ર શુ. ૨ શુક.

ૐ અનંત શાંતમૂર્તિ એવા ચંદ્રપ્રભ સ્વામીને નમોનમઃ વેદનીય તથારૂપ ઉદયમાનપણે વેદવામાં હર્ષશોક શો? ૐ શાંતિઃ ॥

ભાઈ મનસુખભાઈ તેમના નાના ભાઈ, રેવાશંકરભાઈ, ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ, લીમડીવાળા ભાઈ મનસુખભાઈ વગેરે શ્રીમદ્દની સેવામાં ઠેઠ સુધી રહેલા. એક અઢવાડિયા પહેલાં ભાઈ ધારશીભાઈ તથા નવલચંદભાઈ શ્રીમદ્દની પાસે આવ્યા ત્યારે વાતચીતના પ્રસંગમાં શ્રીમદ્દે ધારશીભાઈને કહેલું: “અમારી હયાતીમાં ચાર પુરુષો આત્મજ્ઞાન પામ્યા: શ્રી જૂદાભાઈ, શ્રી સોભાગ્યભાઈ, શ્રી અંબાલાલ અને શ્રી

લલુચ મુનિ. ” પછી કેટલાંક પદ તેમને લખાવ્યાં હતાં.

ભાઇ મનસુખભાઇએ શ્રીમદ્ની આખર સુધીની સ્થિતિ ટૂંકામાં એક પત્રમાં લખી છે તે આ પ્રમાણે છે:

“મનદુઃખ—હું છેવટની પળ પર્યંત અસાવધ રહ્યો. તે પવિત્રાત્માએ આડકતરી રીતે ચેતવ્યું, તથાપિ રાગને લઇને સમજી શક્યો નહીં. હવે સ્મરણ થાય છે કે તેઓએ મને અનેકવાર ચેતવણી આપી હતી. હું અજ્ઞાન, અંધ અને મૂર્ખ તેઓશ્રીની વાણી સમજી શકવાને અસમર્થ હતો. દેહત્યાગના આગલા દિવસે સાયંકાળે રેવાશંકરભાઇ, નરભેરામ, હું વગેરે ભાઇઓને કહ્યું: ‘તમે નિશ્ચિંત રહેજો. આ આત્મા શાશ્વત છે. અવસ્થા વિશેષ ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થવાનો છે. તમે શાંત અને સમાધિપણે પ્રવર્તશો. જે રત્નમય જ્ઞાનવાણી આ દેહ દ્વારાએ કહી શકાવાની હતી તે કહેવાનો સમય નથી. તમે પુરુષાર્થ કરશો.’ આવી સ્પષ્ટ ચેતવણી છતાં અમે રાગના કારણથી ચેતી શક્યા નહીં. અમે તો એમ બક્ષમમાં રહ્યા કે અશક્તિ જણાય છે. રાત્રિના અઢી વાગ્યે અત્યંત શરદી થઇ તે સમયે તેઓશ્રીએ જણાવ્યું કે નિશ્ચિંત રહેજો. ભાઇનું સમાધિમૃત્યુ છે. ઉપાયો કરતાં શરદી થઈ ગઇ. પોણા આઠ વાગ્યે સવારે દૂધ આપ્યું, તે તેઓએ લીધું. તદ્દન સંપૂર્ણ શુદ્ધિમાં મન, વચન અને કાયા રહ્યાં હતાં. પોણા નવે કહ્યું: ‘મનસુખ, દુઃખ ન પામતો; માને ઠીક રાખજો. હું મારા આત્મસ્વરૂપમાં લીન થાઉં છું.’ સાડા સાત વાગ્યે જે બિછાનામાં પોઢયા હતા, તેમાંથી એક કોચ ઉપર ફેરવવા મને આજ્ઞા કરી. મને લાગ્યું કે અશક્તિ ઘણી જણાય છે માટે ફેરફાર ન કરવો. ત્યારે તેઓશ્રીએ આજ્ઞા કરી કે ત્વરાથી ફેરફાર કર. એટલે મેં સમાધિસ્થ ભાવે સૂઇ શકાય એવી કોચ ઉપર વ્યવસ્થા કરી, જે ઉપર તે પવિત્ર દેહ અને આત્મા સમાધિસ્થ ભાવે છૂટા પડ્યા; લેશ માત્ર આત્મા છૂટો થવાનાં ચિહ્ન ન જણાયાં. જેમ જેમ પ્રાણુ ઓછા થવા લાગ્યા તેમ

તેમ મુખમુદ્રાની કાંતિ વિશેષપણે પ્રકાશ પામવા લાગી. વઢવાણ કેમ્પમાં જે સ્થિતિમાં જિભાં જિભાં ચિત્રપટ પડાવેલ તે જ સ્થિતિમાં કોચ ઉપર સમાધિ પાંચ કલાક રહી. લઘુશંકા, દીર્ઘશંકા, મોઢે પાણી કે આંખે પાણી કે પરસેવો કંઈ પણ પોણા આઠથી બે વાગ્યા સુધી-ત્રાણ છૂટા પડ્યા તોપણ કશું જણાયું નહોતું. એક કલાકે દૂધ પીધા પછી હમેશાં દિશાએ જવું પડતું તેને બદલે આજે કાંઈ પણ નહીં. જેવી રીતે ચંત્રને ચાવી દઈ આધીન કરી લેવામાં આવે તે રીતે કરેલ. આવા સમાધિસ્વભાવે તે પવિત્ર આત્મા અને દેહનો સંબંધ છૂટ્યો. પાંચજ દિવસ અગાઉ તેઓશ્રીએ કેટલાંક પદ લખાવેલાં તે પૂ. ધારશીભાઈ અને નવલચંદભાઈની પાસે છે. પોતે તદ્દન વીતરાગ ભાવે પ્રવૃત્તિ કરેલી એટલે કાંઈ પણ પ્રકારે તેઓશ્રીએ પોતાનું માની પ્રવૃત્તિ કરેલી નહીં, ઉદાસીનપણું જ યોગ્ય ધાર્યું હતું. હવે આપણે કોનું અવલંબન રહ્યું ? માત્ર તેઓશ્રીનાં વચનામૃતોનું અને તેમના સદ્વર્તનનું અનુકરણ કરવું એ જ મહાન અવલંબન હું માનું છું.”

સંવત ૧૯૫૭ ના ચૈત્ર વદ ૫ ને મંગળવારે બપોરે બે વાગતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મહાત્મા આ ક્ષેત્ર અને નાશવંત દેહનો ત્યાગ કરી ઉત્તમ ગતિ પામ્યા. જે જે પુરુષોને જેટલા પ્રમાણમાં તે મહાત્માનું ઓળખાણ થયું હતું તેટલા પ્રમાણમાં તેમનો વિયોગ તેમને લાગ્યો હતો.

શ્રીમદ્દનાં ધર્મપત્ની પોતાનો કાળ એકાંતમાં તેમણે આપેલા સ્મરણની માળામાં જ ગાળતાં. બહુ જ થોડા કાળમાં તેમનો પણ દેહ છૂટી ગયો હતો. તેમનાં માતૃશ્રીનું હૈયું બહુ કોમળ હતું. કાંઈ શ્રીમદ્દની વાત કાઢે તો તેમની આંખો આંસુથી ખુલરાઈ જતી.

શ્રીમદ્દના દેહાંતના સમાચાર કાવિદા આવ્યા તે વખતે શ્રી લલ્લુજી મહારાજ વગેરે કાવિદામાં હતા. આગલે દિવસે તેમને ઉપવાસ હતો અને એકાંત જંગલમાં તેમને રહેવાનો અભ્યાસ હતો. તે પારણા

વખતે ગામમાં આવ્યા ત્યારે મુમુક્ષુઓ અંદર અંદર વાતો કરતા હતા; તે વિષે તેમણે તપાસ કરતાં શ્રીમદ્ના દેહાંતના સમાચાર મળ્યા કે તુર્ત પાછા જંગલમાં તે ચાલી નીકળ્યા અને આહારપાણી કંઈ પણ વાપર્યા વિના એકાંત જંગલમાં જ તે વિયોગની વેળા વીતાવી. તેમને ઘણો જ આઘાત લાગ્યો હતો. તે દિવસે મુનિશ્રીએ પાણી પણ વાપર્યું નહિ. રાત્રે બીજા મુનિઓએ પણ તેમની સારવાર ઘણી કરી હતી. ધર્મનું મહાન અવલંબન અને પોષણ આપનાર કલ્પવૃક્ષ સમાન શ્રીમદ્ સદ્ગુરુનો વિયોગ દરેક ધર્માત્માને અસહ્ય થઈ પડે છે.

“સદ્ગુરુના ઉપદેશ વળુ સમજાય ન જિનરૂપ;

સમજ્યા વળુ ઉપકાર શે ? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ.”

એમ આત્મસિદ્ધિમાં કહ્યું છે, તેમ જોને આત્મદાનનો લાભ મળ્યો છે તેને તે ઉપકાર સમજ્યાથી સદ્ગુરુનો વિયોગ અસહ્ય થઈ પડે છે.

શ્રી અંબાલાલભાઈએ પોતાનું હૃદય નીચેના પત્રમાં પ્રગટ કર્યું છે:

ૐ

“વિશાળ અરણ્યને વિષે અતિ સુંદર અને શાંતિ આપનારું એવું એક જ વૃક્ષ હોય, તે વૃક્ષમાં નિઃશંકતાથી શાંતપણે કોમળપણે સુખાનંદમાં પક્ષીગણ મલકતાં હોય, તે વૃક્ષ એકાએક દાવાગ્રિથી પ્રત્નવલિત થયું હોય તે વખતે તે વૃક્ષથી આનંદ પામનારાં પક્ષીઓને કેટલું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય ? કે જોને ક્ષણ એક પણ શાંતિ ન હોય ! અહાહા ! તે વખતના દુઃખનું મોટા કવીશ્વરો પણ વર્ણન કરવાને અસમર્થ છે: તેવું જ અપાર દુઃખ અધોર અટવિને વિષે આ પામર જીવોને આપી હે ! પ્રભુ, તમે ક્યાં ગયા ?

“હે ! ભારતભૂમિ, શું આવા, દેહ છતાં વિદેહપણે વિચરતા પ્રભુનો ભાર તારાથી વહન ન થયો ? જો તેમજ હોય તો આ પામરનો જ ભાર તારે હળવો કરવો હતો; કે નાહક તેં તારી પૃથ્વી

ઉપર જોજી રૂપ કરી રાખ્યા.

“હે! મહાવિકરાળ કાળ, તને જરા પણ દયા ન આવી. છપ્પનિયાના મહાદુષ્કાળ વખતે લાખો મનુષ્યોનો તેં ભોગ લીધો, તો પણ તું તૃપ્ત થયો નહીં; અને તેથી પણ તારી તૃપ્તિ નહોતી થઈ, તો આ દેહનો જ પ્રથમ ભક્ષ તારે કરવો હતો કે આવા પરમ શાંત પ્રભુનો તેં જન્માન્તરનો વિયોગ કરાવ્યો! તારી નિર્દયા અને કઠોરતા મારા પ્રત્યે વાપરવી હતી! શું તું હસમુખો થઈ મારા સામું જુએ છે!

“હે! શાસનદેવી, તમારું પરિખળ આ વખતે કાળના મુખ આગળ ક્યાં ગયું? તમારે શાસનની ઉત્તતિની સેવા બળવવામાં અગ્રેસર તરીકે સાધનભૂત એવા પ્રભુ હતા; જેને તમે ત્રિકરણયોગે નમસ્કાર કરી સેવામાં હાજર રહેતાં તે આ વખતે કયા સુખમાં નિમગ્ન થઈ ગયાં કે આ મહાકાળે શું કરવા માંડ્યું છે તેનો વિચાર જ ન કર્યો?

“હે! પ્રભુ, તમારા વિના અમે કોની પાસે ફરિયાદ કરીશું? તમે જ જ્યારે નિર્દયતા વાપરી ત્યાં હવે ખીજો દયાળુ થાય જ કોણ? હે! પ્રભુ, તમારી પરમ કૃપા, અનંત દયા, કરુણામય હૃદય, કોમળ વાણી, ચિત્તહરણશક્તિ, વૈરાગ્યની તીવ્રતા, બોધખીજનું અપૂર્વપણું, સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રનું સંપૂર્ણ ઉજમાળપણું, પરમાર્થલીલા, અપાર શાંતિ, નિષ્કારણ કરુણા, નિઃસ્વાર્થી બોધ, સત્સંગની અપૂર્વતા, એ આદિ ઉત્તમોત્તમ ગુણોનું હું શું સ્મરણ કરું? વિદ્વાન કવિઓ અને રાજેન્દ્ર દેવો આપનાં ગુણસ્તવન કરવાને અસમર્થ છે. તો આ કલમમાં અદ્ય પણ સમર્થતા ક્યાંથી આવે? આપના પરમોત્કૃષ્ટ ગુણોનું સ્મરણ થવાથી મારા શુદ્ધ અંતઃકરણથી ત્રિકરણયોગે હું આપના પવિત્ર ચરણારવિંદમાં અભિવંદન કરું છું. આપનું યોગબળ, આપે પ્રકાશિત કરેલાં વચનો અને આપેલું

બોધબીજ મારું રક્ષણ કરો, એ જ સદૈવ ધૃષ્ટિ હું. આપે સદૈવને માટે વિયોગની આ રમરણમાળા આપી તે હવે હું વિરમૃત નહિ કરું.

“ ખેદ, ખેદ અને ખેદ; એ વિના બીજું કંઈ સૂઝતું નથી. રાત્રિદિવસ રડી રડીને કાઢું છું. કંઈ સૂઝ પડતી નથી.”

શ્રીમદ્દેહાત્સર્ગ પછી ‘પાયોનિયર’ પત્રમાં પ્રગટ થયેલી જીવનરેખામાંથી થોડું નીચે આપ્યું છે:

“વ્યાપાર કર્યોને દશ વર્ષ થયાં પછી તેઓને (શ્રીમદ્દેહ) લાગ્યું કે જે હેતુથી વ્યાપારધંધામાં પ્રયાણ કર્યું હતું તે હેતુ પોતે પૂર્ણ કર્યો હતો; તેથી વ્યાપારની સાથેનો પોતાનો સંબંધ નિવૃત્તવાની ઇચ્છા તેઓએ જણાવી. જ્ઞાન, ધનસંપત્તિ, સાંસારિક પદવી, કૌટુંબિક સુખ (કારણ કે તેઓને હૈયાત માતા, પિતા, એક પરિણીત બંધુ, ચાર પરિણીત બહેનો, સ્ત્રી, બે પુત્રો અને બે પુત્રીઓ હતાં) પ્રાપ્ત કરી, સંસારનો ત્યાગ કરી સાધુ-મુનિનું જીવન ગાળવાની તેઓએ તૈયારી કરી. એટલામાં બત્રીશમા વર્ષની વયે તેઓની શારીરિક પ્રકૃતિ નબળી પડી. અનેક કુશળ ડોક્ટરોની સારવાર નીચે રાખવામાં આવ્યા અને એક વખત તો તેઓની પ્રકૃતિ સુધરી જવાની આશા રખાઈ. પરંતુ વ્યાધિએ ફરી દેખાવ દીધો; અને કાબેલિયતવાળી સારવાર તથા તેઓના પ્રશંસકોની માવજત છતાં એક વર્ષ કરતાં વધારે બિજાનાવશ રહીને કાઠિયાવાડના રાજકોટ શહેરમાં ગયા માસની નવમી તારીખે (ઇ. સ. ૧૯૦૧ એપ્રિલ માસમાં) તેઓએ શાંતિથી દેહ વિલય કર્યો.

“તેઓની લાંબી માંદગી દરમ્યાન તેઓએ કદી પણ નિશ્વાસ અથવા આર્તતા દાખવી નહોતી. જ્યારે તેઓના બિજાનાની આસપાસના બીજા બધાઓ ખેદયુક્ત થતાં ચારે પણ તેઓ આનંદ સમેત રહેતા.

“ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર દરેક રીતે લાક્ષણિક ચિહ્નથી અંકિત પુરુષ હતા; એ દર્શાવવાને તેઓના જીવનની ઉપર દર્શાવેલી રૂપરેખા પૂરતી છે. તેઓની માનસિક શક્તિઓ અદ્ભુત રીતે ચમત્કૃતિવાળી હતી. તેમજ તેઓના ચારિત્રની નૈતિક ઉન્નતિ ચકિત કરાવનાર હતી. સત્ય પ્રત્યે તેઓનો આદર, વ્યાપારમાં અત્યંત ચીવટથી નૈતિક તત્ત્વોને વળગી રહેવાનું વર્તન, ગમે તેટલી વિરુદ્ધતા છતાં જે ખરું તેઓ માનતા તે કરવાની તેઓની નિશ્ચયવૃત્તિ અને તેઓના કર્તવ્ય સંબંધી ઉચ્ચ આદર્શ જેઓ તેઓના સહવાસમાં આવતા તેઓનામાં પ્રેરણા કરી તેઓને ઉન્નતિની શ્રેણી પર ચઢાવતા. તેઓની આહ્વાકૃતિ ડીમાકવાળી ન હતી, પરંતુ આંતરિક શાંતિ અને ગાંભીર્ય તો તેઓનાં જ હતાં. તેઓનું ધર્મો તથા તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિશાળ અને યથાસ્થિત જ્ઞાન, તેઓની સમજાવવાની અદ્ભુત શક્તિ અને ઉપદેશ કરવાની તેઓની દિવ્યપદ્ધતિ હોવાથી તેમના ઉપદેશો પૂર્ણ લક્ષ-પૂર્વક સાંભળવામાં આવતા હતા. ઉશ્કેરનાર સંજોગો હોય ત્યારે પણ તેઓનો આત્મસંયમ એટલો બધો પૂર્ણ હતો, તેઓની મધ્યસ્થ રીતે સમજાવવાની શક્તિ એટલી બધી મહાન હતી અને તેઓની હાજરી એટલી બધી પ્રેરણાત્મક હતી કે જેઓ તેઓની સાથે વાદવિવાદ કરી તેઓના ઉપર જય મેળવવાની યુદ્ધિએ આવતા તેઓ તદ્દન તેઓથી વશ થઇને તેમની આદરપૂર્વક સ્તુતિ કરતા પાછા જતા.

“ હિંદની વર્તમાન દશા પર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને ખેદ થતો હતો અને તે દૂર કરવાને હંમેશાં ઇચ્છા ધરાવતા હતા. વર્તમાન સામાજિક અને રાજકીય પ્રશ્નો પરના તેઓના વિચારો ઉદાર હતા. બધા સુધારકોમાં જે સુધારક પવિત્રતમ આશયથી અને દાંભિક વૃત્તિ વગર સુધારાનું કાર્ય કર્યાં બધા છે તેઓને શ્રીમદ્ ઉચ્ચતમ પંકિત આપતા. તેઓનાં પાછલાં વર્ષોમાં એ તો સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે શ્રીમદ્ પોતાના જીવનનો

સંદેશ ધર્મશિક્ષક તરીકે આપવાની તૈયારી કરતા હતા; પરંતુ દુર્ભાગ્યે મરણે વયમાં પડી તે સંદેશ પૂર્ણ થતાં અટકાવ્યો છે; છતાં મુંબઈ ઇલાકાના જૈનોમાં એક નૂતન જીવન ઉત્પન્ન કરવામાં શ્રીમદ્ વિજય પામ્યા છે.

“ સાધારણ રીતે એવું મનાય છે કે જો તેઓ વધુ વખત જીવ્યા હોત તો હાલના જૈન માર્ગની સંપૂર્ણ દર્શનક્રાંતિ કરી હોત, અને મહાન મહાવીરે જે વાસ્તવિક ઉપદેશ આપ્યો છે તે ઉપદેશ લોકોને શીખવ્યો હોત. જૈનોના અનેક ગચ્છ-ભેદો દૂર કરી મહાવીરે સ્થાપેલો એક સામાન્ય ધર્મ સ્થાપવાનો તેઓનો વિચાર હતો. આવું ઉપયોગી જીવન અપરિપક્વ વયે ઉપયોગમાં આવતું અંધ પડ્યું તેથી દેશને ચોખ્ખો ગેરલાભ થયો છે. ”

શ્રીમદ્ની સત્શિક્ષા

‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેમાં મોટે ભાગે પત્રો અને કાવ્યો છે; તે શ્રીમદ્નાં આત્મઅનુભવ સહિત લખાયેલાં વચનો ભવ્ય જીવોને સન્માર્ગ પ્રાપ્તિમાં પરમ ઉપકારક સત્શિક્ષા રૂપ છે. જીવનના અનેક પ્રસંગે મુમુક્ષુ જીવોને જ્યાં મૂંઝવણુ ઊભી થયેલી તે વખતે તેમની મુશ્કેલીઓનો હિતકારક સત્ય ઉકેલ કરી આપી માર્ગ સરળ રીતે પ્રાપ્ત થાય તેવી મદદ મળે અથવા પોતાની આત્મવિચારણાની પ્રસાદીથી મુમુક્ષુ જીવની મોક્ષમાર્ગમાં ઉન્નતિ થાય તેવાં વચનો નિષ્કારણ કરુણાથી તે મહાપુરુષે પ્રકાશ્યાં છે. તે મહાભાગ્યશાળી લેખક અને પરમ શ્રદ્ધાવંત મુમુક્ષુનાં અંતઃકરણમાં વહેતી ઊર્મિઓને યથાર્થ ઓળખ્યા વિના માત્ર મુમુક્ષુઓના પ્રશ્નના ઉત્તરો ઉપરથી કોઇ અર્ધદગ્ધ અન્નણ્યો તે વચનોની કિંમત આંકવા જાય, તે બાળકને રત્ન આપ્યું હોય તો તે મુખમાં મૂકી તેના સ્વાદ ઉપરથી પરીક્ષા કરવા ધારે છે તેવી અજ્ઞાનને આધારે કપોળકલ્પિત કિંમત આંકી લે છે. પરંતુ જે જીવ યથાર્થ વૈરાગ્ય અને સત્પુરુષના સમાગમથી

પોતાની યોગ્યતા વધારી જે તે આત્મઅનુભવથી ભીંજાયેલાં વચનોનો શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કરશે તો તેનો પોતાનો આત્મા, તે સત્ય વચનોનો પરમાર્થ પ્રત્યક્ષ સમજી, સાક્ષી પૂરશે. જે જીવમાં વિનય, સરળપણું આદિ ગુણો નથી તે સત્શિક્ષા પામી શકતો નથી. શ્રીમદે એક વાક્યમાં જ જણાવ્યું છે: “ જગતમાં માન ન હોત તો અહીં જ મોક્ષ હોત ! ”

વળી તેઓ વિશેષ જણાવે છે: “ જ્ઞાની પુરુષનું ઝાળખાણ નહીં થવામાં ઘણું કરીને જીવના ત્રણ મોટા દોષ જાણીએ છીએ. એક તો ‘હું જાણું છું,’ ‘હું સમજું છું,’ એવા

જ્ઞાની કેમ

ઝાળખાતા નથી?

પ્રકારનું જે માન જીવને રહ્યા કરે છે તે માન; બીજું, પરિગ્રહાદિને વિષે જ્ઞાની પુરુષ પર રાગ કરતાં પણ વિશેષ રાગ; ત્રીજું લોકભયને લીધે, અપકીર્તિભયને લીધે અને અપમાનભયને લીધે જ્ઞાનીથી વિમુખ રહેવું; તેના પ્રત્યે જેવું વિનયનિવૃત્ત થવું જોઈએ તેવું ન થવું. એ ત્રણ કારણો જીવને જ્ઞાનીથી અજાણ્યો રાખે છે. જ્ઞાનીને વિષે પોતા સમાન કલ્પના રહ્યા કરે છે. પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જ્ઞાનીના વિચારનું, શાસ્ત્રનું તોલન કરવામાં આવે છે; થોડું પણ ગ્રંથ સંબંધી વાંચનાદિ જ્ઞાન મળવાથી ઘણા પ્રકારે તે દર્શાવવાની જીવને ઈચ્છા રહ્યા કરે છે, એ વગેરે જે દોષ તે ઉપર જણાવ્યા એવા જે ત્રણ દોષ તેને વિષે સમાય છે, અને એ ત્રણે દોષના ઉપાદાન કારણ

સ્વચ્છંદ ટાળવાનો

ઉપાય

એવો તો એક ‘સ્વચ્છંદ’ નામનો મહાદોષ છે; અને તેનું નિમિત્ત કારણ અસત્ સંગ છે. ” “ શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પ્રથમ ચાળીસ ગાથાઓ મુમુક્ષુ જીવને માર્ગ કેમ પ્રાપ્ત થાય તે વિષે ઉત્તમ શિખામણ રૂપ છે. તેમાં શ્રીમદ્ લખે છે:

“ રોકે જીવ સ્વચ્છંદ તો પામે અવશ્ય મોક્ષ;

પામ્યા એમ અનંત છે, ભાખ્યું જિન નિર્દોષ.

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુયોગથી સ્વછંદ તે રોકાય;
અન્ય ઉપાય કર્યા થકી પ્રાપ્તે બમણો થાય.
સ્વછંદ મતઆગ્રહ તજી, વર્તે સદ્ગુરુલક્ષ;
સમકિત તેને ભાખિયું, કારણ ગણી પ્રત્યક્ષ.
માનાદિક શત્રુ મહા, નિજછંદે ન મરાય;
જાતાં સદ્ગુરુશરણમાં, અદ્ય પ્રયાસે જાય.”

વળી તેઓ લખે છે:

“અનંતકાળ સુધી જીવ નિજ છંદે ચાલી પરિશ્રમ કરે, તોપણ પોતે પોતાથી જ્ઞાન પામે નહીં. પરંતુ જ્ઞાનીની આજ્ઞાનો આરાધક અનમુહૂર્તમાં પણ કેવળજ્ઞાન પામે.

“જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ્ઞાની પાસેથી થવી જોઈએ, એ સ્વાભાવિક સમજાય છે; છતાં લોકો લજ્જાદિ કારણોથી અજ્ઞાનીનો આશ્રય છોડતા નથી, એ જ અનંતાતુલ્ય કષાયનું મૂળ છે.

“શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાઓ પરાક્ષ છે, અને તે જીવને અધિકારી થવા માટે કહી છે. મોક્ષ થવા માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધવી જોઈએ.”

“પૂર્વે થઈ ગયેલા અનંત જ્ઞાનીઓ જો કે મહાજ્ઞાની થઈ ગયા છે, પણ તેથી કંઈ જીવનો દોષ જાય નહીં. એટલે કે અત્યારે જીવમાં માન હોય તે પૂર્વે થઈ ગયેલા જ્ઞાની કહેવા આવે નહીં; પરંતુ હાલમાં જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની બિરાજમાન હોય તે જ દોષને જણાવી કઢાવી શકે. જેમ દૂરના ક્ષીર સમુદ્રથી અત્રેના તૃષાતુરની તૃષા છીપે નહીં, પણ એક મીઠા પાણીનો કળશો અત્રે હોય તો તેથી તૃષા છીપે.

“જીવ પોતાની કલ્પનાથી કલ્પે કે ધ્યાનથી કલ્યાણ થાય કે સમાધિથી કે યોગથી કે આવા આવા પ્રકારથી, પણ તેથી કંઈ

કલ્યાણ થાય નહીં. જીવનું કલ્યાણ થવું તો જ્ઞાની પુરુષના લક્ષમાં હોય છે, અને તે પરમ સત્સંગે કદાગ્રહાદિ ટળ્યા વિના કલ્યાણ ન થાય કરી સમજી શકાય છે. માટે તેવા વિકલ્પ કરવા મૂકી દેવા. જીવે મુખ્યમાં મુખ્ય આ વાત વિશેષ ધ્યાન આપવા જેવી છે, કે સત્સંગ થયો હોય તો સત્સંગમાં સાંભળેલ શિક્ષાબોધ પરિણામ પામી, સહેજે જીવમાં ઉત્પન્ન થયેલ કદાગ્રહાદિ દોષો તો છૂટી જવા જોઈએ કે જેથી સત્સંગનું અવર્ણવાદ-પણું બોલવાનો પ્રસંગ ખીજી જીવોને આવે નહીં. આટલું છતાં જો જીવથી સત્સંગ થયા પછી કદાગ્રહ, મતમતાંતરાદિ દોષ ન મૂકી શકાતો હોય તો પછી તેણે કલ્યાણની આશા કરવી નહીં. જ્ઞાની પુરુષે કહેવું બાકી નથી રાખ્યું; પણ જીવે કરવું બાકી રાખ્યું છે. ”

“ ખીજું કંઈ શોધ મા-માત્ર એક સત્પુરુષને શોધીને તેનાં ચરણકમળમાં સર્વભાવ અર્પણ કરી દમ વર્ત્યો જ. પછી જો મોક્ષ ન મળે તો મારી પાસેથી લેજો. એક સત્પુરુષને મોક્ષમાર્ગદીપક રાજી કરવામાં તેની સર્વ ધચ્છાને પ્રશંસવામાં, તે જ સત્ય માનવામાં, આખી જિંદગી ગઈ તો ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ પંદર ભવે અવશ્ય મોક્ષે જઈશ. ”

“ ઝૂં ખેદ નહીં કરતાં શરવીરપણું ગ્રહીને જ્ઞાની માર્ગે ચાલતાં મોક્ષ-પાટણ સુલભ જ છે. વિષય કષાયાદિ વિશેષ વિકાર કરી જાય તે વખતે વિચારવાનને પોતાનું નિર્વીર્યપણું મુમુક્ષુઓએ મુખે કરી જોઈને ધણો જ ખેદ થાય છે, અને આત્માને હૃદયમાં રાખવા યોગ્ય વારંવાર નિંદે છે. ફરી ફરીને તિરસ્કારની વૃત્તિથી જોઈ, ફરી મહત્પુરુષનાં ચરિત્ર અને વાક્યનું અવલંબન ગ્રહણ કરી, આત્માને શૌર્ય ઉપજાવી તે વિષયાદિ સામે અતિ હઠ કરી તેને હઠાવે છે ત્યાં સુધી નીચે મને બેસતા નથી; તેમ એકલો ખેદ કરીને અટકી રહેતા નથી; એ જ વૃત્તિનું અવલંબન આત્માથી

જીવોએ લીધું છે અને તેથી જ અંતે જય પામ્યા છે. આ વાત સર્વ મુમુક્ષુઓએ મુખે કરી હૃદયમાં સ્થિર કરવા યોગ્ય છે.”

“ જ્ઞાની પુરુષની અવસ્થા બોલવી તથા તેવા પ્રકારના પ્રસંગમાં ઉજમાળ થવું, એ જીવનું અનંત સંસાર વધવાનું કારણ છે એમ અનંત સંસાર વધવાનું તીર્થંકર કહે છે; તે પુરુષના ગુણગ્રામ કરવા, કારણ અને અનંત તે પ્રસંગમાં ઉજમાળ થવું અને તેની આગામાં સંસાર નાશ કરનારું સરળ પરિણામે પરમ ઉપયોગ દષ્ટિએ વર્તવું, કારણ એ અનંત સંસારને નાશ કરનારું તીર્થંકર કહે છે; અને તે વાક્યો જિનાગમને વિષે છે. ધણા જીવો તે વાક્યો શ્રવણ કરતા હશે, તથાપિ પ્રથમ વાક્યને અફળ અને બીજા વાક્યને સફળ કર્યું હોય, એવા ભવો તો કવચિત જ જોવામાં આવે છે; પ્રથમ વાક્યને સફળ અને બીજા વાક્યને અફળ, એમ જીવે અનંતવાર કર્યું છે. તેવાં પરિણામમાં આવતાં તેને વખત લાગતો નથી, કારણ કે અનાદિ કાળથી મોહ નામનો મદિરા તેના આત્મામાં પરિણામ પામ્યો છે; માટે વારંવાર વિચારી તેવા તેવા પ્રસંગમાં યથાશક્તિ યથાબળ વીર્યે ઉપર દર્શિત કર્યા છે જે પ્રકાર, તે પ્રકારે વર્તવું યોગ્ય છે.”

“ સંસાર સ્પષ્ટ પ્રીતિથી કરવાની ઈચ્છા થતી હોય, તો તે પુરુષે જ્ઞાનીનાં વચન સાંભળ્યાં નથી, અથવા જ્ઞાની પુરુષનાં દર્શન પણ તેણે કર્યાં નથી, એમ તીર્થંકર કહે છે. માર્ગાનુસારી પુરુષને જેની કેડનો ભંગ થયો છે, તેનું પ્રાયે બધું બળ જ્ઞાની પુરુષોનો બોધ પરીક્ષીણપણાને ભજે છે. જેને જ્ઞાની પુરુષના વચન રૂપ લાકડીનો પ્રહાર થયો છે, તે પુરુષને વિષે તે પ્રકારે સંસાર સંબંધી બળ હોય છે, એમ તીર્થંકર કહે છે.

‘ જ્ઞાની પુરુષને જોયા પછી સ્ત્રીને જોઈ જો રાગ ઉત્પન્ન થતો હોય તો જ્ઞાની પુરુષને જોયા નથી એમ તમે જાણો. ’

‘ જ્ઞાની પુરુષનાં વચનો સાંભળ્યા પછી સ્ત્રીનું સજીવન શરીર અજીવનપણે ભાસ્યા વિના રહે નહીં. ’

‘ખરેખર, પૃથ્વીનો વિકાર, ધનાદિ સંપત્તિ ભાસ્યા વિના રહે નહીં.’

‘જ્ઞાની પુરુષ સિવાય તેનો આત્મા બીજો ક્યાંય પણ ક્ષણભર સ્થાયી થવાને વિષે ઇચ્છે નહીં.’ એ આદિ વચ્ચનો તે પૂર્વે જ્ઞાની પુરુષો માર્ગાનુસારી પુરુષને બોધતા હતા. એ જાણીને—સાંભળીને તે સરલ જીવો આત્માને વિષે અવધારતા હતા. પ્રાણત્યાગ જેવા પ્રસંગને વિષે પણ તે વચ્ચનોને અપ્રધાન ન કરવા યોગ્ય જાણતા હતા—વર્તતા હતા.”

“અહો ! સત્પુરુષનાં વચનામૃત, મુદ્રા અને સત્સમાગમ; સુષુપ્ત ચેતનને જાગ્રત કરનાર, પડતી વૃત્તિને સ્થિર રાખનાર, દર્શન માત્રથી પણ નિર્દોષ અપૂર્વ સ્વભાવને પ્રેરક, સ્વરૂપ સત્પુરુષનાં વચન, મુદ્રા પ્રતીતિ, અપ્રમત્ત સંયમ, અને પૂર્ણ વીતરાગ અને સત્સમાગમ નિર્વિકલ્પ સ્વભાવનાં કારણભૂત—છેલ્લે અયોગી મોક્ષનું કારણ સ્વભાવ પ્રગટ કરી અનંત અવ્યાબાધ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનાર, ત્રિકાળ જયવંત વર્તો.”

“શ્રી તીર્થંકરાદિએ ફરી ફરી જીવોને ઉપદેશ કર્યો છે. પણ જીવ દિશામૂઠ રહેવા ઇચ્છે, ત્યાં ઉપાય પ્રવર્તા શકે નહીં. ફરી ફરી ઠોકી ઠોકીને કહ્યું છે કે એક આ જીવ સમજે તો સહજ મોક્ષ છે. નહીં તો અનંત ઉપાયે પણ નથી. અને તે સમજવું પણ કંઈ વિકટ નથી; કેમકે જીવનું સહજ જે સ્વરૂપ છે, તે જ સંસારનું સ્વરૂપ અને માત્ર સમજવું છે. અને તે કંઈ બીજાના તેની નિવૃત્તિ સ્વરૂપની વાત નથી કે વખતે તે ગોપવે કે ન જાણવે તેથી સમજવી ન અને. પોતાથી પોતે ગુપ્ત રહેવાનું શી રીતે બનવા યોગ્ય છે ? પણ સ્વપ્ન દશામાં જેમ ન બનવા યોગ્ય એવું પોતાનું મૃત્યુ પણ જીવ જીએ છે, તેમ અજ્ઞાનદશા રૂપ સ્વપ્ન રૂપ થોગે આ જીવ પોતાને, પોતાનાં નહીં એવાં બીજાં દ્રવ્યને વિષે

સ્વપણે માને છે. અને એ જ માન્યતા તે સંસાર છે, તે જ અજ્ઞાન છે, નરકાદિ ગતિનો હેતુ તે જ છે; તે જ જન્મ છે, મરણ છે; અને તે જ દેહ છે, દેહના વિકાર છે; તે જ પુત્ર, તે જ પિતા, તે જ શત્રુ, તે જ મિત્રાદિ ભાવ કલ્પનાના હેતુ છે. અને તેની નિવૃત્તિ થઈ ત્યાં સહજ મોક્ષ છે. અને એ જ નિવૃત્તિને અર્થે સત્સંગ, સત્પુરુષાદિ સાધન કહ્યાં છે. અને તે સાધન પણ જીવ જો પોતાના પુરુષાર્થને તેમાં ગોપવ્યા સિવાય પ્રવર્તાવે તો જ સિદ્ધ છે. વધારે શું કહીએ ? આટલો જ સંક્ષેપ જીવમાં પરિણામ પામે તો તે સર્વ વ્રત, યમ, નિયમ, જપ, યાત્રા, ભક્તિ, જ્ઞાન આદિ કરી છૂટયો. એમાં કંઈ સંશય નથી.”

“બોધ એ પ્રકારથી જ્ઞાની પુરુષોએ કર્યો છે. એક તો સિદ્ધાંતબોધ અને બીજો તે સિદ્ધાંતબોધ થવાને કારણભૂત એવો ઉપદેશબોધ. જો ઉપદેશબોધ જીવને અંતઃકરણમાં સ્થિતિમાન ઉપદેશબોધ અને સિદ્ધાંતબોધ થયો ન હોય, તો સિદ્ધાંતબોધનું માત્ર તેને શ્રવણ થાય તે ભલે, પણ પરિણામ થઈ શકે નહીં. સિદ્ધાંતબોધ એટલે પદાર્થનું જે સિદ્ધ થયેલું સ્વરૂપ છે—જ્ઞાની પુરુષોએ નિષ્કર્ષ કરી જે પ્રકારે છેવટે પદાર્થ જાણ્યો છે, તે જે પ્રકારથી વાણીદ્વારાએ જણાવાય તેમ જણાવ્યો છે—એવો જે બોધ છે તે સિદ્ધાંતબોધ છે. પણ પદાર્થના નિર્ણયને પામવા જીવને અંતરાયરૂપ તેની અનાદિ વિપર્યાસ ભાવને પામેલી એવી યુદ્ધિ છે કે જે વ્યક્તપણે કે અવ્યક્તપણે વિપર્યાસપણે પદાર્થ સ્વરૂપને નિર્ધારી લે છે. તે વિપર્યાસ યુદ્ધિનું ળગ ઘટવા મથાવત્ વસ્તુસ્વરૂપ જાણવાને વિષે પ્રવેશ થવા જીવને વૈરાગ્ય અને ઉપશમ સાધન કહ્યાં છે; અને એવાં જે જે સાધનો જીવન સંસારભય દહ કરાવે છે તે તે સાધનો સંબંધી જે ઉપદેશ કહ્યો છે, તે ઉપદેશબોધ છે. ગૃહ કુટુંબાદિ ભાવને વિષે અનાસક્ત યુદ્ધિ થવી તે વૈરાગ્ય છે અને તેની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિ નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતો એવો જે કષાય (ક્રોધ, માન, માયા, લોભ) — ક્લેશ તેનું મંદ થવું તે

ઉપશમ છે. એટલે તે એ ગુણ વિપર્યાસ યુક્તિને પર્યાયાંતર કરી સદ્બુદ્ધિ કરે છે. અને તે સદ્બુદ્ધિ જીવાજીવાદિ પદાર્થની વ્યવસ્થા જેથી જાણાય છે એવા સિદ્ધાંતની વિચારણા કરવા યોગ્ય થાય છે કેમકે ચક્ષુને પટળાદિ અંતરાય ટળવાથી જેમ પદાર્થ યથાવત્ દેખાય છે, તેમ અહંતાદિ પટળનું મંદપણું થવાથી જીવને જ્ઞાની પુરુષે કહેલા એવા સિદ્ધાંતભાવ—આત્મભાવ વિચારચક્ષુએ દેખાય છે. જ્યાં વૈરાગ્ય અને ઉપશમ અળવાન છે ત્યાં વિવેક અળવાનપણે હોય છે. સહજ આત્મસ્વરૂપ છે એવું કેવળજ્ઞાન તે પણ પ્રથમ મોહનીય કર્મના ક્ષયાંતરે પ્રગટે છે, અને તે વાત ઉપરથી ઉપર જાણાવ્યો છે તે સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ સમજી શકાશે. વળી જ્ઞાની પુરુષોની વિશેષ શિખામણ વૈરાગ્ય ઉપશમ પ્રતિ ઓધતી જોવામાં આવે છે. ફરી ફરીને જ્ઞાની પુરુષોનાં વચન એ ઉપદેશનો જ નિશ્ચય કરવાની જીવને પ્રેરણા કરવા ઇચ્છે છે. તથાપિ અનાદિ અસત્સંગથી ઉત્પન્ન થયેલી એવી દુષ્ટ ઇચ્છાદિ ભાવમાં મૂઢ થયેલો જીવ પ્રતિયુક્તો (સમજતો) નથી; અને તે ભાવોની નિવૃત્તિ કર્યા વિના અથવા નિવૃત્તિનો પ્રયત્ન કર્યા વિના શ્રેય ઇચ્છે છે, કે જોનો સંભવ ક્યારે પણ થઇ શક્યો નથી, વર્તમાનમાં થતો નથી, અને ભવિષ્યમાં થશે નહીં. ”

“ કયા ઇચ્છત ખોવત સખે, હૈ ઇચ્છા દુઃખમૂલ;
દુઃખનું મૂળ જગ્ન ઇચ્છાકા નાશ તખ, મિટે અનાદિ ભૂલ. ”

*

“ દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય,
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદાય સુખજ્ય. ”

“ મુમુક્ષુતા તે છે કે સર્વ પ્રકારની મોહાસક્તિથી મુંઝાઇ એક
મુમુક્ષુતા મોક્ષને વિષે જ યત્ન કરવો. અને તીવ્ર મુમુક્ષુતા
એ છે કે અનન્ય પ્રેમે મોક્ષના માર્ગમાં ક્ષણે
ક્ષણે પ્રવર્તવું. તીવ્ર મુમુક્ષુતા વિષે અત્ર જણાવવું નથી પણ

મુમુક્ષુતા વિષે જણાવવું છે, કે તે ઉત્પન્ન થવાનું લક્ષણ પોતાના દોષ જોવામાં અપક્ષપાતતા એ છે. અને તેને લીધે સ્વછંદનો નાશ હોય છે.

“સ્વછંદ જ્યાં થોડી અથવા ઘણી હાનિ પામ્યો છે ત્યાં તેટલી જોગ્યભૂમિકા બીજી યોગ્ય થાય છે. સ્વછંદ જ્યાં પ્રાપ્તિ દબાયો છે ત્યાં પછી ‘માર્ગપ્રાપ્તિ’ને રોકનારાં ત્રણ કારણો મુખ્ય કરીને હોય છે, એમ અને જાણીએ છીએ.

“આ લોકની અદ્ય પણ સુખેચ્છા, પરમ દૈન્યતાની ઓછાઈ; અને પદાર્થનો અનિર્ણય: એ બધાં કારણો ટાળવાનું બીજ હવે પછી કહેશું—તે પહેલાં તે જ કારણોને અધિકતાથી કહીએ છીએ.

“આ લોકની અદ્ય પણ સુખેચ્છા એ ઘણું કરીને તીવ્ર મુમુક્ષુતાની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં હોય છે. તે હોવાનાં મુમુક્ષુતાને રોકનાર કારણો—નિઃશંકપણે ‘તે સત્’ છે, એવું દઢ ત્રણ કારણો થયું નથી અથવા તે પરમાનંદ રૂપ જ છે, એમ પણ નિશ્ચય નથી; અથવા તો મુમુક્ષુતામાં પણ કેટલોક આનંદ અનુભવાય છે, તેને લીધે બાહ્ય શાતાનાં કારણો પણ પ્રિય લાગે છે (!) અને તેથી આ લોકની અદ્ય પણ સુખેચ્છા રહ્યા કરે છે જેથી જીવની જોગ્યતા રોકાઈ જાય છે.

“સત્પુરુષમાં જ પરમેશ્વર યુદ્ધિ’ એને જ્ઞાનીઓએ પરમધર્મ કહ્યો છે. અને એ યુદ્ધિ પરમ દૈન્યતા સૂચવે છે; જેથી સર્વ પ્રાણી વિષે પોતાનું દાસત્વ મનાય છે અને પરમ જોગ્યતાની પ્રાપ્તિ હોય છે. એ પરમ દૈન્યત્વ જ્યાં સુધી આવરિત રહ્યું છે, ત્યાં સુધી જીવની જોગ્યતા પ્રતિબંધયુક્ત હોય છે.

“કદાપિ એ બંને થયાં હોય, તથાપિ વાસ્તવિક તત્ત્વ પામવાની કંઠ જોગ્યતાની ઓછાઈને લીધે પદાર્થ નિર્ણય ન થયો હોય તો ચિત્ત વ્યાકુળ રહે છે અને મિથ્યા સમતા આવે છે; કદિપત પદાર્થ વિષે

‘સત્’ની માન્યતા હોય છે; જેથી કાળે કરી અપૂર્વ પદાર્થને વિષે પરમ પ્રેમ આવતો નથી; અને એ જ પરમ જોગ્યતાની હાનિ છે.

“આ ત્રણે કારણો ધણું કરીને અમને મળેલા ધણાખરા મુમુક્ષુમાં અમે જોયાં છે. માત્ર બીજા કારણની કંઠકિ ન્યૂનતા કાઠ કાઠ વિષે જોઈ છે. અને જો તેઓમાં સર્વ પ્રકારે (પરમ દૈન્યતાની ખામીની) ન્યૂનતા થવાનું પ્રયત્ન હોય તો જોગ્ય થાય, એમ જાણીએ છીએ. પરમ દૈન્યપણું એ ત્રણેમાં બળવાન સાધન છે. અને એ ત્રણેનું બીજા મહાત્માને વિષે પરમ પ્રેમાર્પણ એ છે. અધિક શું કહિયે? અનંતકાળે એ જ માર્ગ છે.

“પહેલું અને ત્રીજું કારણ જવાને માટે બીજા કારણની હાનિ કરવી, અને મહાત્માના જોગે તેનાં અલૌકિક સ્વરૂપને ઓળખવું. (ઓળખવાની પરમ તીવ્રતા રાખવી, તો ઓળખાશે—મુમુક્ષુનાં નેત્રો મહાત્માને ઓળખી લે છે.)

“મહાત્મામાં જેનો દૃઢ નિશ્ચય થાય છે તેને મોહાસક્તિ મટી પદાર્થનો નિર્ણય હોય છે; તેથી વ્યાકુળતા મટે મહાત્માનું ઓળખાણ છે, તેથી નિઃશંકતા આવે છે; જેથી જીવ સર્વ અને તેનું ફળ પ્રકારનાં દુઃખથી નિર્ભય હોય છે; અને તેથી જ નિઃસંગતા ઉત્પન્ન હોય છે. અને એમ યોગ્ય છે. અમે આમાં ઘણો ગૂઢ શાસ્ત્રાર્થ પણ પ્રતિપાદન કર્યો છે. કળિયુગ છે માટે ક્ષણવાર પણ વસ્તુવિચાર વિના ન રહેવું એમ મહાત્માઓની શિક્ષા છે.”

“જીવને માર્ગ મળ્યો નથી, એનું શું કારણ? એ વારંવાર વિચારી યોગ્ય લાગે ત્યારે સાથેનું પત્ર વાંચજો. અમને લાગે છે કે માર્ગ સરળ છે; પણ પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે.”

“સત્સ્વરૂપને અભેદભાવે અને અનન્ય ભક્તિએ નમોનમઃ

“અપ્રતિબદ્ધતાથી નિરંતર વિચરે છે, એવા જ્ઞાની પુરુષોનાં

ચરણારવિંદ, તે પ્રત્યે અચળ પ્રેમ થયા વિના અને સમ્યક્ પ્રતીતિ આવ્યા વિના સત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી. સ્વરૂપપ્રાપ્તિનો માર્ગ અને આવ્યેથી અવશ્ય તે મુમુક્ષુ જેના ચરણારવિંદ તેણે સેવ્યાં છે, તેની દશાને પામે છે. આ માર્ગ સર્વ જ્ઞાનીઓએ સેવ્યો છે, સેવે છે અને સેવશે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એથી અમને થઇ હતી, વર્તમાને એ જ માર્ગથી થાય છે, અને અનાગત કાળે પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એ જ માર્ગ છે. સર્વ શાસ્ત્રોનો યોધલક્ષ જેવા જતાં એ જ છે. અને જે કોઇ પણ પ્રાણી છૂટવા ઇચ્છે છે તેણે અખંડ વૃત્તિથી એ જ માર્ગને આરાધવો. એ માર્ગની આરાધના વિના અનાદિ કાળથી જીવે પરિભ્રમણ કર્યું. જ્યાં સુધી જીવને સ્વછંદ રૂપી અંધત્વ છે ત્યાં સુધી એ માર્ગનું દર્શન થતું નથી; (અંધત્વ ટળવા માટે) જીવે એ માર્ગનો વિચાર કરવો, દૃઢ મોક્ષેચ્છા કરવી, એ વિચારમાં અપ્રમત્ત રહેવું; તો માર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ અંધત્વ ટળે છે, એ નિઃશંક માનજો. અનાદિ કાળથી જીવ અવળે માર્ગે ચાલ્યો છે. જો કે તેણે જપ, તપ, શાસ્ત્રાધ્યયન વગેરે અનંતવાર કર્યું છે. તથાપિ જે કંઈ પણ અવશ્ય કરવા યોગ્ય હતું તે તેણે કર્યું નથી, જે કે અમે પ્રથમ જ જણાવ્યું છે. ‘સૂચકાંગ’ સૂત્રમાં ઋષભદેવજી લગવાને જ્યાં અઠાણું પુત્રોને ઉપદેશ્યા છે, મોક્ષમાર્ગે ચઢાવ્યા છે, ત્યાં એ જ ઉપદેશ કર્યો છે: “હે! આયુષ્મંતો! આ જીવે સર્વે કર્યું છે. એક આ વિના, તે શું? તો કે નિશ્ચય કહીએ છીએ કે સત્પુરુષનું કહેલું વચન, તેના ઉપદેશને સાંભળ્યાં નથી: અથવા રૂંડે પ્રકારે કરી તે ઉઠાવ્યાં નથી. અને એને જ અમે મુનિઓનું સામાયિક (આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ) કહ્યું છે. સુધર્મા સ્વામી જંબુસ્વામીને ઉપદેશે છે કે જગત્ આખાનું જેણે દર્શન કર્યું છે એવા મહાવીર લગવાને તેણે આમ અમને કહ્યું છે. ‘ગુરુને આધીન થઈ વર્તતા એવા અનંત પુરુષો માર્ગ પામીને મોક્ષપ્રાપ્ત થયા.’ એક આ સ્થળે નહીં, પણ સર્વ સ્થળે અને સર્વ શાસ્ત્રમાં એ જ કહેવાનો લક્ષ છે.

‘ આજ્ઞાએ ધમ્મો આજ્ઞાએ તવો । ’

‘ આજ્ઞાનું આરાધન એ જ ધર્મ; આજ્ઞાનું આરાધન એ જ તપ. ’
(આચારાંગ સૂત્ર)

“ સર્વ સ્થળે એ જ મોટા પુરુષનો કહેવાનો લક્ષ છે; એ જીવને સમગ્રયો નથી. તેનાં કારણમાં સર્વથી પ્રધાન એવું કારણ સ્વછંદ છે; અને જેણે તે સ્વછંદને મંદ કર્યો છે, એવા પુરુષને પ્રતિબદ્ધતા લોકસંબંધી બંધન, સ્વજન કુટુંબ બંધન, દેહાભિમાન ૩૫ બંધન, સંકલ્પ વિકલ્પ ૩૫ બંધનો—એ બંધન ટળવાનો સર્વોત્તમ ઉપાય જે કંઠ છે તે આ ઉપરથી તમે વિચારો; અને એ વિચારતાં અમને જે કંઠ યોગ્ય લાગે તે પૂછજો; અને એ માર્ગે જો કંઠ યોગ્યતા લાવશે, તો ઉપશમ ગમે ત્યાંથી પણ મળશે. ઉપશમ મળે અને જેની આજ્ઞાનું આરાધન કરીએ, એવા પુરુષનો જોજ રાખજો, બાકી બીજાં બધાં સાધન પછી કરવાં યોગ્ય છે. આ સિવાય બીજો કોઈ મોક્ષમાર્ગ વિચારતા લાગશે નહીં, (વિકલ્પથી) લાગે તો જણાવશે કે જે કંઠ યોગ્ય હોય તે જણાવાય. ”

“ સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો અભિપ્રાય જેનો થયો હોય તે પુરુષે આત્માને ગવેષવો, આત્મા ગવેષવો હોય સત્સંગની ઉપાસના તે તેણે યમનિયમાદિક સર્વ સાધનનો આગ્રહ આત્માની ઉપાસના છે અપ્રધાન કરી સત્સંગને ગવેષવો, તેમજ ઉપાસવો; સત્સંગની ઉપાસના કરવી હોય તેણે સંસારને ઉપાસવાનો આત્મભાવ સર્વથી ત્યાગવો; પોતાના અભિપ્રાયનો ત્યાગ કરી, પોતાની સર્વ શક્તિએ તે સત્સંગની આજ્ઞાને ઉપાસવી. તીર્થંકર એમ કહે છે કે જે કોઈ તે આજ્ઞા ઉપાસે છે, તે અવશ્ય સત્સંગને ઉપાસે છે; એમ જે સત્સંગને ઉપાસે છે, તે અવશ્ય આત્માને ઉપાસે છે, અને આત્માને ઉપાસનાર સર્વ દુઃખથી મુક્ત થાય છે.
(દાદશાંગીનું સર્ગ સૂત્ર)

“ જિનાગમ છે તે ઉપશમ સ્વરૂપ છે. ઉપશમ સ્વરૂપ એવા પુરુષોએ ઉપશમને અર્થે તે પ્રરૂપ્યાં છે. તે ઉપશમ આત્માર્થે છે. અન્ય કોઈ પ્રયોજન અર્થે નથી. આત્માર્થમાં જો તેનું આરાધન કરવામાં ન આવ્યું, તો તે જિનાગમનું શ્રવણ-વાચન નિષ્કળ રૂપ છે; એ વાર્તા અમને તો નિઃસંદેહ યથાર્થ લાગે છે.

“ દુઃખની નિવૃત્તિને સર્વ જીવ ઇચ્છે છે. અને દુઃખની નિવૃત્તિ,—
 દુઃખ જેનાથી જન્મ પામે છે એવાં રાગ,
 આત્મવિચાર કર્તવ્ય દ્રેષ અને અજ્ઞાનાદિ દોષની નિવૃત્તિ થયા
 રૂપ ધર્મ. વિના,—થવી સંભવતી નથી. તે રાગાદિની
 નિવૃત્તિ, એક આત્મજ્ઞાન સિવાય ખીજ કોઈ
 પ્રકારે ભૂતકાળમાં થઈ નથી, વર્તમાન કાળમાં થતી નથી, ભવિષ્ય
 કાળમાં થઈ શકે તેમ નથી; એમ સર્વ જ્ઞાની પુરુષોને ભાસ્યું છે;
 માટે તે આત્મજ્ઞાન જીવને પ્રયોજન રૂપ છે. તેનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય
 સદ્ગુરુ વચનનાં શ્રવણનું કે સત્શાસ્ત્રનું વિચારવું એ છે. જે કોઈ
 જીવ દુઃખની નિવૃત્તિ ઇચ્છે તો હોય—સર્વથા દુઃખથી મુક્તપણું તેને
 પ્રાપ્ત કરવું હોય, તેણે એ જ એક માર્ગ આરાધ્યા સિવાય, અન્ય
 ખીજે કોઈ ઉપાય નથી. માટે જીવે સર્વ પ્રકારનાં મતમતાંતરનો,
 કુળધર્મનો, લોકસંજ્ઞારૂપ ધર્મનો, ઓધ સંજ્ઞારૂપ ધર્મનો ઉદાસભાવ
 ભજી એક આત્મવિચાર કર્તવ્ય રૂપ ધર્મ ભજવો યોગ્ય છે.

“ એક મોટી નિશ્ચયની વાર્તા તો મુમુક્ષુ જીવે એ જ કરવી યોગ્ય
 છે કે સત્સંગ જેવું કલ્યાણનું કોઈ બળવાન કારણ નથી. અને તે
 સત્સંગમાં નિરંતર સમય નિવાસ ઇચ્છવો—
 કલ્યાણનું કારણ અસત્સંગનું ક્ષણે ક્ષણે વિપરિણામ વિચારવું, એ
 શ્રેય રૂપ છે. બહુ બહુ કરીને આ વાર્તા અનુભવમાં આણવા જેવી છે.

“ યથા પ્રારબ્ધ સ્થિતિ છે. એટલે બળવાન ઉપાધિ યોગે વિષમતા
 આવતી નથી. કંટાળો અત્યંત આવી જતાં છતાં ઉપશમનું—સમાધિનું

યથા રૂપ રહેવું થાય છે. તથાપિ નિરંતર ચિત્તમાં સત્સંગની ભાવના વર્ત્યા કરે છે. સત્સંગનું અત્યંત માહાત્મ્ય પૂર્વભવે વેદન કર્યું છે; તે ફરી ફરી સ્મૃતિ રૂપ થાય છે; અને નિરંતર અભંગપણે તે ભાવના સ્ફુરિત રહ્યા કરે છે. ”

“વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ વધવાથી જીવને વિષે સહેજે અસંગદશાનો હેતુ ક્ષયોપશમનું નિર્મળપણું થાય છે; અને સહેજ સહેજમાં સિદ્ધાંતજ્ઞાન થવાનું કારણ થાય છે.

જે જીવમાં અસંગ દશા આવે તો આત્મસ્વરૂપ સમજવું સાવ સુલભ થાય છે, અને તે અસંગદશાનો હેતુ વૈરાગ્ય ને ઉપશમ છે; જે ફરી ફરી જિનાગમમાં તથા વેદાંતાદિ ધર્મ શાસ્ત્રોમાં કહેલ છે-વિસ્તારેલ છે. માટે નિઃસંશયપણે યોગવાસિષ્ઠાદિ વૈરાગ્ય ઉપશમના હેતુ એવા સદ્ગ્રંથો વિચારવા યોગ્ય છે.

“તમને અથવા શ્રી દેવકરણજીને અથવા કોઇ બીજા મુમુક્ષુને કોઇ પ્રકારની કંઈ પણ પરમાર્થની વાર્તા કરી હોય તેમાં માત્ર પરમાર્થ સિવાય બીજો કોઇ હેતુ નથી. વિષમ લોકમાર્ગનો પ્રતિકાર અને ભયંકર આ સંસારનું સ્વરૂપ જોઈ તેની નિવૃત્તિ વિષે અમને બોધ થયો; જે બોધ વડે જીવમાં શાંતિ આવી; સમાધિદશા થઇ, તે બોધ આ જગતમાં કોઇ અનંત પુણ્યના જોગે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ મહાત્મા પુરુષો ફરી ફરી કહી ગયા છે. આ દુષ્પત્ર કાળને વિષે અંધકાર પ્રગટી બોધના માર્ગને આવરણ પ્રાપ્ત થયા જેવું થયું છે, તે કાળમાં અમને દેહજોગ બન્યો, તે કોઈ રીતે ખેદ થાય છે. તથાપિ તે પરમાર્થથી તે ખેદ પણ સમાધાન રાખ્યા કર્યો છે. પણ તે દેહજોગમાં કોઈ કોઈ વખત કોઈ મુમુક્ષુ પ્રત્યે વખતે લોકમાર્ગનો પ્રતિકાર ફરી ફરી કહેવાનું થાય છે; જે જોગમાંનો જોગ તમારા અને શ્રી દેવકરણજી સંબંધમાં સહેજે બન્યો છે. પણ તેથી તમે અમારું કહેવું માન્ય કરો એવા આગ્રહ માટે કંઈ પણ

નથી કહેવાયું. અથવા માત્ર હિતકારી જાણી તે વાતનો આગ્રહ થયો હોય છે કે થાય છે, એટલો લક્ષ રહે તો સંગનું ફળ કોષ્ટ રીતે થવું સંભવે છે. જેમ અને તેમ જીવના પોતાના દોષ પ્રત્યે લક્ષ કરી, ખીજા જીવ પ્રત્યે નિર્દોષ દષ્ટિ રાખી વર્તવું અને વૈરાગ્ય ઉપશમનું જેમ આરાધન થાય તેમ કરવું એ પ્રથમ સ્મરણુવા યોગ્ય વાત છે.”

મહાત્મા ગાંધીજી પ્રત્યે ડરખાનના પત્રમાં શ્રીમદ્ લખે છે:

“ ‘આત્મા છે’, ‘આત્મા નિત્ય છે’, ‘આત્મા કર્મનો કર્તા છે’, ‘આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે’, ‘તેથી તે નિવૃત્ત થઈ શકે છે’, અને ‘નિવૃત્ત થઈ શકવાનાં સાધન છે’—એ વિવેકજ્ઞાન છ કારણો જેને વિચાર કરીને સિદ્ધ થાય, તેને

‘વિવેકજ્ઞાન’ અથવા ‘સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ’ ગણવી એમ શ્રી જિને નિરૂપણ કર્યું છે; જે નિરૂપણ મુમુક્ષુ જીવે વિશેષ કરી અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. પૂર્વના કોષ્ટ વિશેષ અભ્યાસબળથી એ છ કારણોનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા સત્સંગના આશ્રયથી તે વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો યોગ અને છે.

“ અનિત્ય પદાર્થ પ્રત્યે મોહ, યુદ્ધિ હોવાને લીધે આત્માનું ‘અસ્તિત્વ’, ‘નિત્યત્વ’ અને ‘અભ્યાસાધ સમાધિસુખ’ ભાનમાં આવતું નથી. તેની મોહયુદ્ધિમાં જીવને અનાદિથી એવું એકાગ્રપણું ચાલ્યું આવે છે કે તેનો વિવેક કરતાં જીવને સ્વરૂપ-આવિર્ભાવ મુંઝામને પાછું વળવું પડે છે, અને તે મોહ-

ગ્રંથિ છેદવાનો વખત આવવા પહેલાં તે વિવેક છોડી દેવાનો યોગ પૂર્વકાને ધણી વાર બન્યો છે, કેમકે જેનો અનાદિ કાળથી અભ્યાસ છે, તે અત્યંત પુરુષાર્થ વિના અદ્ય કાળમાં છોડી શકાય નહીં; મારે ફરી ફરી સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર અને પોતામાં સરળ વિચારદશા કરી તે વિષયમાં વિશેષ શ્રમ લેવો યોગ્ય છે, કે જેના પરિણામમાં ‘નિત્ય’,

‘શાશ્વત’, ‘સુખસ્વરૂપ’ એવું ‘આત્મજ્ઞાન’ થઈ સ્વરૂપ આવિર્ભાવ થાય છે. અધીરજથી અથવા આડી કલ્પના કરવાથી માત્ર જીવને પોતાના હિતનો ત્યાગ કરવાનો વખત આવે છે; અને અનિત્ય પદાર્થનો રાગ રહેવાથી તેના કારણે ફરી ફરી સંસાર પરિભ્રમણનો યોગ રહ્યા કરે છે.

“કંઈ પણ આત્મવિચાર કરવાની ઇચ્છા તમને વર્તે છે એમ જાણી, ઘણો સંતોષ થયો છે; તે સંતોષમાં મારો કંઈ સ્વાર્થ નથી. માત્ર તમે સમાધિને રસ્તે ચઢવા ઇચ્છો છો તેથી સંસારકલેશથી નિવૃત્તવાનો તમને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે એવા પ્રકારનો સંભવ દેખી સ્વભાવે સંતોષ થાય છે.”

શ્રી લલ્લુજી ઉપરના ‘છ પદ’ના પત્રમાં શ્રીમદ્ લખે છે:

“અનાદિ સ્વપ્રદશાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો એવો જીવનો અહંભાવ મમત્વભાવ તે નિવૃત્ત થવાને અર્થે આ ‘છ પદ’ની જ્ઞાની પુરુષોએ દેશના પ્રકાશી છે. તે સ્વપ્રદશાથી રહિત માત્ર પોતાનું સ્વરૂપ છે, એમ જો જીવ પરિણામ કરે તો તે સહજ માત્રમાં જગત્ત થઈ ‘સમ્યક્દર્શન’ને પ્રાપ્ત થાય; સમ્યક્દર્શનને પ્રાપ્ત થઈ સ્વસ્વભાવ રૂપ મોક્ષને પામે. કોઈ વિનાશી, અશુદ્ધ અને અન્ય એવા ભાવને વિષે તેને હર્ષ, શોક, સંયોગ ઉત્પન્ન ન થાય. તે વિચારે સ્વસ્વરૂપને વિષે જ શુદ્ધપણું સંપૂર્ણપણું અવિનાશીપણું અત્યંત આનંદપણું અંતરરહિત તેના અનુભવમાં આવે છે. સર્વ વિભાવ પર્યાયમાં માત્ર પોતાને અધ્યાસથી ઐક્યતા થઈ છે, તેથી કેવળ પોતાનું ભિન્નપણું જ છે, એમ સ્પષ્ટ, પ્રત્યક્ષ, અત્યંત પ્રત્યક્ષ, અપરોક્ષ તેને અનુભવ થાય છે. વિનાશી અથવા અન્ય પદાર્થના સંયોગને વિષે તેને ઇષ્ટ અનિષ્ટપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. જન્મ, જરા, મરણ, રોગાદિ બધા રહિત સંપૂર્ણ માહાત્મ્યનું ઠેકાણું એવું નિજ સ્વરૂપ જાણી, વેદી તે કૃતાર્થ થાય છે. જે જે પુરુષોને

એ છ પદ સપ્રમાણ એવાં પરમ પુરુષનાં વચને આત્માનો નિશ્ચય થયો છે તે તે પુરુષો સર્વ સ્વરૂપને પામ્યા છે; આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ સર્વ સંગથી રહિત થયા છે, થાય છે અને ભાવિકાળે પણ તેમજ થશે.

“ જે છ પદથી સિદ્ધ છે એવું આત્મસ્વરૂપ તે જેનાં વચનને અંગીકાર કર્યે સહજમાં પ્રગટે છે; જે આત્મસ્વરૂપ પ્રગટવાથી સર્વકાળ જીવ સંપૂર્ણ આનંદને પ્રાપ્ત થઈ નિર્ભય થાય છે, તે વચનના કહેનાર એવા સત્પુરુષના ગુણની વ્યાખ્યા કરવાને સત્પુરુષની નિષ્કારણ અશક્તિ છે; કેમકે જેનો પ્રત્યુપકાર ન થઈ શકે એવો પરમાત્મભાવ તે જેણે કંઈ પણ

ઈચ્છા વિના માત્ર નિષ્કારણ કરુણાશીલતાથી આપ્યો, એમ છતાં પણ જેણે અન્ય જીવને વિષે આ મારો શિષ્ય છે, અથવા ભક્તિનો કર્તા છે, માટે મારો છે, એમ કદી જોયું નથી, એવા જે સત્પુરુષ તેને અત્યંત ભક્તિએ ફરી ફરી નમસ્કાર હો.

“ જે સત્પુરુષોએ સદ્ગુરુની ભક્તિ નિરૂપણ કરી છે, તે ભક્તિ માત્ર શિષ્યના કલ્યાણને અર્થે કહી છે. જે સદ્ગુરુની ભક્તિથી ભક્તિને પ્રાપ્ત થવાથી સદ્ગુરુના આત્માની સહેજે આત્મબોધ થાય એટલાને વિષે વૃત્તિ રહે, અપૂર્વ ગુણ દષ્ટિગોચર થઈ અન્ય સ્વછંદ મટે, અને સહેજે આત્મબોધ થાય એમ જાણીને જે...ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે તે ભક્તિને અને તે સત્પુરુષોને ફરી ફરી ત્રિકાળ નમસ્કાર હો !

“ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં વિચાર મુખ્ય સાધન છે અને તે વિચારને વૈરાગ્ય (ભોગ પ્રત્યે અનાસક્તિ) તથા ઉપશમ (કષાયાદિનું ધણું જ મંદપણું, તે પ્રત્યે વિશેષ ખેદ) જે વિચારદશા પામવાનું મુખ્ય આધાર છે, એમ જાણી તેનો નિરંતર લક્ષ રાખી તેવી પરિણતિ કરવી ઘટે. સત્પુરુષના ઉત્કૃષ્ટ કારણ

વચનના યથાર્થ ગ્રહણ વિના વિચાર ધણું કરીને ઉદ્ભવ થતો નથી; અને સત્પુરુષના વચનનું યથાર્થ ગ્રહણ-સત્પુરુષની પ્રતીતિ-એ કલ્યાણ થવામાં સર્વોત્કૃષ્ટ નિમિત્ત હોવાથી તેમની અનન્ય આશ્રય-ભક્તિ પરિણામ પામ્યેથી થાય છે. ખરેખરો મુમુક્ષુ હોય તેને સત્પુરુષની આશ્રયભક્તિ અહંભાવાદિ છેદવાને માટે અને અલ્પકાળમાં વિચારદશા પરિણામ પામવાને માટે, ઉત્કૃષ્ટ કારણરૂપ થાય છે.”

“જેને કંઈ પ્રિય નથી, જેને કંઈ અપ્રિય નથી; જેને કોઈ શત્રુ નથી, જેને કોઈ મિત્ર નથી; જેને માન, અપમાન; લાભ, અલાભ; હર્ષ, શોક; જન્મ, મૃત્યુ આદિ દ્વંદ્વનો અભાવ થઈ જે શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપને વિષે રિચિતિ પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે, તેમનું અતિ ઉત્કૃષ્ટ પરાક્રમ સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે છે.

“દેહ પ્રત્યે જેવો વસ્ત્રનો સંબંધ છે, તેવો આત્મા પ્રત્યે જેણે દેહનો સંબંધ યથાતથ્ય દીઠો છે, મ્યાન પ્રત્યે મહત્પુરુષોની દશા અને નિર્ભયતા તરવારનો જેવો સંબંધ છે, તેવો દેહ પ્રત્યે જેણે આત્માનો સંબંધ દીઠો છે, અબદ્ધ-સ્પષ્ટ આત્મા જેણે અનુભવ્યો છે, તે મહત્પુરુષોને જીવન અને મરણ બન્ને સમાન છે.

“જે અચિંત્ય દ્રવ્યની શુદ્ધ ચિત્તિ સ્વરૂપ કાંતિ પરમ પ્રગટ થઈ અચિંત્ય કહે છે, તે અચિંત્ય દ્રવ્ય સહજ સ્વાભાવિક નિજ સ્વરૂપ છે એવો નિશ્ચય જે પરમ કૃપાળુ સત્પુરુષોએ પ્રકાશ્યો તેનો અપાર ઉપકાર છે.

“ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે. તેના કિરણની કાંતિની પ્રભાવથી સમસ્ત ભૂમિ શ્વેત થઈ જાય છે. પણ કંઈ ચંદ્ર ભૂમિરૂપ કોઈ કાળે તેમ થતો નથી. એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદાસર્વદા ચૈતન્ય સ્વરૂપ જ રહે છે. વિશ્વમાં જીવ અભેદતા માને છે એ જ બ્રાન્તિ છે.

“જેમ આકાશમાં વિશ્વનો પ્રવેશ નથી, સર્વ ભાવની વાસનાથી

આકાશ રહિત જ છે, તેમ સમ્યક્ દષ્ટિ પુરુષોએ પ્રત્યક્ષ સર્વદ્રવ્યથી ભિન્ન, સર્વ અન્ય પર્યાયથી રહિત જ આત્મા દીડો છે. જેની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ અન્ય દ્રવ્યથી થતી નથી તેવા આત્માનો નાશ પણ ક્યાંથી હોય ? અજ્ઞાનથી અને સ્વસ્વરૂપ પ્રત્યેના પ્રમાદથી આત્માને માત્ર મૃત્યુની બ્રાન્તિ છે, તે જ બ્રાન્તિ નિવૃત્ત કરી શુદ્ધ ચૈતન્ય નિજ અનુભવ પ્રમાણુ સ્વરૂપમાં પરમ જગત્ત થઈ જ્ઞાની સદાય નિર્ભય છે. એ જ સ્વરૂપના લક્ષથી સર્વ જીવ પ્રત્યે સામ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય છે; સર્વ પર દ્રવ્યથી વૃત્તિ વ્યાવૃત્ત કરી આત્મા અકલેશ સમાચિને પામે છે.”

“દુર્લભ એવો મનુષ્યદેહ પણ પૂર્વે અનંતવાર પ્રાપ્ત થયા છતાં કંઈ પણ સફળપણું થયું નહીં. પણ આ મનુષ્યદેહને કૃતાર્થતા છે કે જે મનુષ્યદેહે આ જીવે જ્ઞાની પુરુષને જ્ઞાની પુરુષના આશ્રયે ઓળખ્યા તથા તે મહાભાગ્યનો આશ્રય કર્યો. દેહ છૂટે એ સ્વરૂપ-જે પુરુષના આશ્રયે અનેક પ્રકારના મિથ્યા સ્થિતિનું કારણ આગ્રહાદિની મંદતા થઈ તે પુરુષને આશ્રયે આ દેહ છૂટે એ જ સાર્યક છે. જન્મ જરા મરણાદિને નાશ કરવા-વાળું આત્મજ્ઞાન જેમને વિષે વર્તે છે, તે પુરુષનો આશ્રય જ જીવને જન્મ જરા મરણાદિનો નાશ કરી શકે; કેમકે તે યથાસંભવ ઉપાય છે: સંયોગ સંયંધે આ દેહ પ્રત્યે આ જીવને જે પ્રારબ્ધ હશે તે વ્યતીત થયે તે દેહનો પ્રસંગ નિવૃત્ત થશે; તેનો ગમે ત્યારે વિયોગ નિશ્ચયે છે. પણ આશ્રયપૂર્વક દેહ છૂટે એ જ જન્મ સાર્યક છે, કે જે આશ્રયને પામીને જીવ તે ભવે અથવા ભાવિ એવા થોડા કાળે પણ સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે.

શ્રી સદ્ગુરુએ કહ્યો છે એવા નિર્ગ્રંથ માર્ગના સદાય આશ્રયે રાગદ્વેષનો ક્ષય રહ્યો. હું દેહાદિ સ્વરૂપ નથી અને દેહ, સ્ત્રી, થવાનો ઉપાય પુત્રાદિ ક્રોધ પણ મારાં નથી; શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ અવિનાશી એવો હું આત્મા છું; એમ આત્મભાવના કરતાં

રાગ-દ્વેષનો ક્ષય થાય.”

“દેહાદિ સંબંધી જે પુરુષો હર્ષ, વિષાદ કરતા નથી, તે પુરુષો પૂર્ણ દ્વાદશાંગને સંક્ષેપમાં સમજ્યા છે, એમ સમજો. એ જ દષ્ટિ કર્તવ્ય છે.

“‘હું ધર્મ પામ્યો નથી’ ‘હું ધર્મ કેમ પામીશ?’ એ આદિ ખેદ નહીં કરતાં વીતરાગ પુરુષોનો ધર્મ, જે દેહાદિ સંબંધથી હર્ષ વિષાદ વીતરાગ પુરુષોનો ધર્મ વૃત્તિ દૂર કરી આત્મા અસંગ, શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે એવી વૃત્તિનો નિશ્ચય અને આશ્રય ગ્રહણ કરી તે જ વૃત્તિનું બળ રાખવું, અને મંદ વૃત્તિ થાય ત્યાં વીતરાગ પુરુષોની દશાનું સ્મરણ કરવું; તે અહભુત ચરિત્ર પર દષ્ટિ ત્રેરીને વૃત્તિને અગ્રમત્ત કરવી, એ સુગમ અને સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપકારક તથા કલ્યાણ સ્વરૂપ છે.”

“વીતરાગનો કહેલો પરમ શાંત રસમય ધર્મ પૂર્ણ સત્ય છે એવો નિશ્ચય રાખવો. જીવના અનધિકારીપણાને લીધે તથા સત્પુરુષના યોગ વિના સમજાતું નથી; તો પણ તેના જેવું સંસારરોગનું ઔષધ જીવને સંસારરોગ મટાડવાને બીજું કોઈ હિતકારી ઔષધ નથી, એવું વારંવાર ચિંતવન કરવું. આ પરમતત્ત્વ છે એનો મને સદાય નિશ્ચય રહો, એ યથાર્થ સ્વરૂપ મારા હૃદયને વિશે પ્રકાશ કરો, અને જન્મ મરણાદિ બંધનથી અત્યંત નિવૃત્તિ થાઓ ! નિવૃત્તિ થાઓ !

“હે ! જીવ, આ કલેશ રૂપ સંસાર થકી વિરામ પામ, વિરામ પામ; કંઈક વિચાર, પ્રમાદ છોડી જાગ્રત થા ! જાગ્રત થા ! નહીં તો રત્નચિંતામણિ જેવો આ મનુષ્યદેહ નિષ્ફળ જશે. હે ! જીવ, હવે તારે સત્પુરુષની આરા નિશ્ચય ઉપાસવા યોગ્ય છે.”

“કેવળ અંતર્મુખ થવાનો સત્પુરુષોનો માર્ગ સર્વ દુઃખક્ષયનો ઉપાય છે, પણ તે કોઈક જીવને સમજાય છે. મહત્પુણ્યના યોગથી,

વિશુદ્ધ મતિથી, તીવ્ર વૈરાગ્યથી અને સત્પુરુષના સમાગમથી તે ઉપાય સર્વ દુઃખક્ષય કરવાનો સમજાવા યોગ્ય છે. તે સમજાવાનો અવસર ઉપાય એક માત્ર આ મનુષ્યદેહ છે; તે પણ અનિયત કાળના ભયથી ગ્રહિત છે; ત્યાં પ્રમાદ થાય છે એ ખેદ અને આશ્ચર્ય છે.”

“કોઇને અર્થે વિકલ્પ નહીં આણતાં અસંગપણું જ રાખશો. જેમ જેમ સત્પુરુષનાં વચન તેમને પ્રતીતિમાં આવશે, જેમ જેમ આજ્ઞાથી અસ્થિમિંજ રંગાશે તેમ તેમ તે તે કેવો ભવ સત્ય પામે ? જીવ આત્મકલ્યાણને સુગમપણે પામશે, એમ નિઃસંદેહ છે.

“જે કોઈ સાચા અંતઃકરણે સત્પુરુષનાં વચનને ગ્રહણ કરશે તે સત્યને પામશે એમાં કંઈ સંશય નથી.”

“કોઈ પણ જીવ પરમાર્થ પ્રત્યે માત્ર અંશપણે પણ પ્રાપ્ત થવાનાં કારણોને પ્રાપ્ત થાય એમ, નિષ્કારણ કરુણાશીલ એવા ઋષભાદિ તીર્થકરોએ પણ કયું છે, કારણ કે સત્પુરુષોનો સનાતન સત્પુરુષોની સનાતન એવી કરુણાવસ્થા હોય સંપ્રદાય છે કે, સમય માત્રના અનવકાશે આખો લોક આત્માવસ્થા પ્રત્યે હો, સ્વરૂપ પ્રત્યે હો, આત્મસમાધિ પ્રત્યે હો; અન્ય અવસ્થા પ્રત્યે ન હો, અન્ય સ્વરૂપ પ્રત્યે ન હો, અન્ય આધિ પ્રત્યે ન હો; જે જ્ઞાનથી સ્વાત્મસ્થ પરિણામ હોય છે, તે જ્ઞાન સર્વ જીવો પ્રત્યે પ્રગટ હો, અનવકાશપણે સર્વ જીવ તે જ્ઞાન પ્રત્યે રુચિ-પણે હો : એવો જ જેનો કરુણાશીલ સહજ સ્વભાવ છે, તે સંપ્રદાય સનાતન સત્પુરુષોનો છે.”

શ્રીમદ્નું ઉદાર નિષ્કારણ કરુણાશીલ હૃદય આ અવતરણો ઉપરથી વાયકને કે શ્રોતાને કંઈક અંશે સમજાશે; તેમજ જિજ્ઞાસુ જીવને સત્પુરુષોના સનાતન સંપ્રદાયની પ્રસાદી પ્રાપ્ત કરવાની, તે માર્ગે

મદદ કરે તેવા મહાપુરુષની શોધ કરી આત્મકલ્યાણ કરવાની, અનાદિ જૂલ ટાળવાની પ્રેરણા પણ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે.

કેટલીક પદ્યપ્રસાદીનાં અવતરણોથી વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ અને સદ્ભાવ સમજાશે એમ ગણી નીચે કેટલાંક લખ્યાં છે:

“ બીજાં સાધન બહુ કર્યાં, કરી કલ્પના આપ,

અથવા અસદ્ગુરુ થકી, ઉલટો વધ્યો ઉતાપ.

પૂર્વ પુણ્યના ઉદયથી, મળ્યો સદ્ગુરુયોગ,

વચન સુધા શ્રવણે જતાં, થયું હૃદય ગતશોભ.

સંતાપનું કારણ અને
તે ટળવાનો ઉપાય

નિશ્ચય એથી આવીયો, ટળશે અહીં ઉતાપ,
નિત્ય કર્યો સત્સંગ મેં, એક લક્ષ્યથી આપ.”

*

“ જ્યાં શંકા ત્યાં ગણ સંતાપ, જ્ઞાન તહાં શંકા નહીં સ્થાપ;

પ્રભુ ભક્તિ ત્યાં ઉત્તમ જ્ઞાન, પ્રભુ મેળવવા ગુરુ ભગવાન.

ગુરુ ઓળખવા ઘટ વૈરાગ્ય, તે ઉપજવાં પૂર્વિત ભાગ્ય;

તેમ નહીં તો કંઈ સત્સંગ, તેમ નહીં તો કંઈ દુઃખરંગ.”

*

સમ્યક્જ્ઞાન “ મૂળ મારગ સાંભળો જિનનોરે,

કરી વૃત્તિ અખંડ સન્મુખ; મૂળ મારગ

નોંધ પૂજાદિની જો કામનારે, નોંધ વહાણું અંતર ભવદુઃખ. મૂળ

કરી જોજો વચનની તુલનારે, જોજો શોધિને જિન સિદ્ધાંત; મૂળ

માત્ર કહેવું પરમારથ હેતુથીરે, કાઈ પામે મુમુક્ષુ વાત. મૂળ

છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મારે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ; મૂળ

એમ જાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથીરે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ. મૂળ ”

*

“ આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરુ હોય,

આકી કુળગુરુકલ્પના, આત્માર્થી નહીં જોય.

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુપ્રાપ્તિનો, ગણે પરમ ઉપકાર,
ત્રણે યોગ એકત્વથી, વર્તે આત્માધાર.
એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ,
પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત. ”

*

“ ગણમતની જે કલ્પના, તે નહીં સદ્વ્યવહાર,
ભાન નહીં નિજરૂપનું, તે નિશ્ચય નહીં સાર.
સર્વ જીવ છે સિદ્ધસમ, જે સમજે તે થાય,
સદ્ગુરુઆત્મા જિનદશા, નિમિત્ત કારણ માંય. ”

*

“ સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, સમજે જિનનું રૂપ,
તો તે પામે નિજદશા, જિન છે આત્મસ્વરૂપ. ”

*

“ જિન સોહી હૈ આત્મા, અન્ય હોય સો કર્મ;
કર્મ કટે સો જિન વચન, તત્ત્વજ્ઞાનીકો મર્મ.
વ્યવહારસે દેવ જિન, નિહયેસે હૈ આપ;
એહિ વચનસે સમજ લે, જિન પ્રવચનકી છાપ. ”

*

“ પર પ્રેમ પ્રવાહ બઢે પ્રભુસે, સખ આગમભેદસુ ઉર વસે;
વહ કેવલકો ખીજ ગ્યાનિ કહે, નિજકો અનુભવ અતલાય દીયે. ”

*

સાચો માર્ગ “ મારગ સાચા મિલ ગયા, છૂટ ગયે સંદેહ;
હોતા સોતો જલ ગયા, ભિન્ન ક્રિયા નિજ દેહ. ”

*

“ પ્રથમ દેહ દષ્ટિ હતી, તેથી ભારયો દેહ,
હવે દષ્ટિ થઈ આત્મમાં, ગયો દેહથી નેહ. ”

*

“ બિના નયન પાવે નહીં, બિના નયનકી આત;
 સેવે સદ્ગુરુકે ચરન, શો પાવે સાક્ષાત.
 બુઝી ચહત જો પ્યાસકો, હૈ બુઝનકી રીત;
 પાવે નહીં ગુરુમ બિના, એહી અનાદિ રીત.
 પાયાકી એ આત હૈ, નિજ છંદનકો છોડ,
 પિછે લાગ સત્પુરુષકે, તો સખ બંધન તોડ. ”

*

અપૂર્વ
 અવસરની
 ભાવના

“ અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?
 ક્યારે થઇશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો ?
 સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,
 વિચરશું કવ મહત્પુરુષને પંથ જો—અપૂર્વ
 દર્શનમોહ વ્યતીત થઇ ઉપજ્યો ભોધ જો,
 દેહ ભિન્ન કેવલ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો;
 તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ વિદોઢિયે,
 વર્તે એવું શુદ્ધસ્વરૂપનું ધ્યાન જો.—અપૂર્વ
 બહુ ઉપસર્ગકર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહીં,
 વદે ચક્રિ તથાપિ ન મજો માન જો;
 દેહ જાય પણ માયા થાય ન રોમમાં,
 લોભ નહીં છો પ્રબળ સિદ્ધિ નિદાન જો—અપૂર્વ
 શત્રુમિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા,
 માન અમાને વર્તે તેજ સ્વભાવ જો;
 જીવિત કે મરણે નહીં ન્યૂનાધિકતા,
 ભવ મોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સમભાવ જો—અપૂર્વ
 મોહ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર તરી કરી,
 સ્થિતિ ત્યાં જ્યાં ક્ષીણમોહગુણસ્થાન જો;

અંત સમય ત્યાં પૂર્ણ સ્વરૂપ વીતરાગ થઈ,
 પ્રગટાવું નિજ કેવળજ્ઞાન નિધાન જો-અપૂર્વં
 જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞ દીઠું જ્ઞાનમાં,
 કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
 તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે ?
 અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો-અપૂર્વં
 એહ પરમપદ પ્રાપ્તિનું કર્યું ધ્યાન મેં,
 ગળ વગરને હાલ મનોરથરૂપ જો;
 તોપણ નિશ્ચય રાજચંદ્ર મનને રહ્યો,
 પ્રભુઆત્માએ થાશું તેજ સ્વરૂપ જો-અપૂર્વં ”

શ્રીમદ્દનાં સ્મારકો

શ્રીમદ્દની હયાતીમાં મં. ૧૯૫૬ ના ભાદરવા માસમાં દુષ્કાળનો અંત આવ્યો અને નવો પાક થયો ત્યારે ‘પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ’ની યોજના સ્વહસ્તે થઈ હતી. ધર્મજીવન અને તત્ત્વવિચાર ક્ષેત્રમાં પણ દુષ્કાળ વર્તતો હતો, તેનો અંત આણુવા ધર્મમૂર્તિરૂપ પોતે જીવને દૃષ્ટાંત વડે અને અમૃત સમાન જીવંત જોધથી અનેક ભવ્ય આત્માઓના ઉદ્ધારનું નિમિત્ત બની આ દુષ્કાળ કાળનું પૂર પાછું વાળવા પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું. ‘પરમશ્રુત પ્રભાવક’ મંડળની યોજના પગભર કરી એક વર્ષનું બાળક થતા પહેલાં પિતાનો વિયોગ થાય તેમ તે કાર્ય અને આ ભવનો સંબંધ તેમણે આયુષ્યપૂર્ણ થતાં છોડી દીધો. પરંતુ તેમના પ્રશંસક વર્ગ અને અન્ય ધર્મપ્રેમી પુરુષોના પોષણથી કલ્પવૃક્ષ સમાન એ સંસ્થા દ્વારા અનેક અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો, શ્વેતાંબર, દ્વિગંબર આદિ સર્વ સંપ્રદાયના તત્ત્વવિચારકોને આ દુષ્કાળ વીતાવવામાં પરમ ઉપયોગી, અને અનન્ય આધાર રૂપ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં. સ્વ. રેવાશંકરભાઈ જગજીવનદાસના મંત્રીપણા નીચે તે સંસ્થાએ અનેક

ઉત્તમ પુસ્તકો દ્વારા જનસમાજમાં અલબ્ય પુસ્તકોના અભ્યાસની વૃદ્ધિ કરી છે અને તેવાં પુસ્તકો પ્રગટ કરનારી સંસ્થાઓ ઉત્તમ થવામાં પ્રેરણા રૂપ બની છે. બીજી તેવી સંસ્થાઓના ઉત્સાહ આગળ અને કાર્યકુશળ રેવાશંકરભાઈના સ્વર્ગવાસ પછી આ સંસ્થામાં જે મંદ પ્રગતિ હાલ જણાય છે તેમાં વિશેષ કાળજી રાખવાથી સ્વ-પર ઉપકારનું કાર્ય સુગમ થાય તેમ છે તે તરફ વર્તમાન કાર્યવાહકોને દષ્ટિ દેવા રૂપ વિનંતિ કરું છું.

પ્રથમ ‘પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ’ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ પુસ્તકના સંગ્રાહક સ્વ. શ્રી અંબાલાલભાઈએ ધણાખરા મુમુક્ષુઓ પાસેથી શ્રીમદ્દના પત્રો મંગાવી પુસ્તકાકારમાં તેને ઉતારી શ્રીમદ્દના સ્વહસ્તે ઘટતો ફેરફાર પણ કરાવી લીધો હતો. શ્રીમદ્દના નાના ભાઈ સ્વ. મનસુખભાઈ સ્વજીભાઈ તથા સ્વ. મનસુખભાઈ કિરતચંદ મહેતા આદિ વિદ્વાનમંડળની મદદથી તે પુસ્તકનું સંશોધન કાર્ય થયું હતું અને હાલ બીજી આવૃત્તિ રૂપે ‘પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ’ દ્વારા તે પ્રસિદ્ધ થયું છે; તે તો ચિરકાળ સુધી શ્રીમદ્દનો પરિચય કરાવી ધર્મભાવની ચર્ચા સદા વર્ષાવનાર મેઘમાળા જેવું ઉત્તમ સ્મારક છે.

શ્રી અંબાલાલભાઈ મુમુક્ષુ જનોને ઉપયોગી પુસ્તકો મંગાવી રાખી શ્રીમદ્દની સૂચના પ્રમાણે જે પુસ્તક જેને વાંચવા યોગ્ય હોય તેને મોકલી આપતા. ખરીદવાની ઇચ્છા હોય તે કિંમત આપી રાખી લેતા, નહિ તો અભ્યાસ કરી પાછું મોકલતા. આ પ્રમાણે નાના પાયા ઉપર પણ સહેજે ઉત્પન્ન થયેલી જરૂરિયાત પૂરી પાડનાર પુસ્તકાલયની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. તે સંસ્થાનું નામ ‘શ્રી સુખોદ પાઠશાળા’ રાખ્યું હતું. ત્યાં ખંભાત અને તેની આજુબાજુના મુમુક્ષુઓ આવી

સહગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતા, ભક્તિ કરતા તથા સત્સંગનો લાભ મેળવતા. હાલ તે સંસ્થા તે જ મુખ્ય હેતુને અનુસરીને કામ કરી રહી છે; પરંતુ પુસ્તકાલય અને ભક્તિસ્થાન તરીકે સત્સંગના ધામરૂપ તે બની રહી છે.

શ્રીમદ્ ખંભાત પાસે વડવામાં નિવૃત્તિ નિમિત્તે ઘણા વખત આવી રહેલા તે તીર્થસ્થળના સ્મરણાર્થે તથા સત્સંગ અર્થે એ એકાંત ઉત્તમ સ્થળ હોવાથી એક સુંદર મકાન તથા દેરાસરની અનુકૂળતા સહિત ‘નિઝબ્યાસ મંડપ’ નામ આપી સ્વ. પોપટલાલ મહોકમચંદ અને તેમના પરિચિત શ્રીમદ્ના પ્રશંસકોએ એક સંસ્થા સ્થાપેલી છે. તે પણ સત્સંગનું સુંદર સ્થાન છે.

પાછળનાં થોડાં વર્ષોમાં શ્રીમદ્ના પરિચયમાં આવેલા પણ સત્શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી રંગાયેલા અમદાવાદના સ્વ. પોપટલાલભાઈ શ્રીમદ્ના દેહોત્સર્ગ પછી મુનિશ્રી લલ્લુજી આદિના સમાગમમાં ઘણેક વખત ચરોતરમાં નડિયાદ, ખંભાત વગેરે સ્થળોમાં રહેતા. તેવામાં એક કચ્છના વતની બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મેલા સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં જૈનદીક્ષા પામેલા પણ સત્તની શોધમાં શ્વેતાંબરોનો, દિગંબરોનો, વૈષ્ણવોનો અને અનેક વિદ્વાનોનો સમાગમ કરી રહેલા રત્નરાજ સ્વામીએ શ્રીમદ્ની પ્રશંસા સાંભળી ત્યારે તેમને મળવા વિહાર કરી મારવાડથી ગુજરાતમાં આવ્યા. પરંતુ શ્રીમદ્ના અવસાનના સમાચાર સાંભળી ખેદ પામ્યા. શ્રીમદ્ના પરિચયમાં આવેલી વ્યક્તિઓની શોધ કરતાં શ્રીમદ્ લઘુરાજ (લલ્લુજી સ્વામી) તથા સ્વ. પોપટલાલનો સમાગમ તેમને થયો અને શ્રીમદ્નાં વચનોના અભ્યાસથી તથા બન્ને ભક્તાત્માઓના પરિચયથી તે પ્રજ્ઞાવંત સાધુના હૃદયને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ. તે શ્રીમદ્ લઘુરાજ સ્વામીના સંગમાં ઘણો વખત રહ્યા. પરંતુ શ્રીમદ્ના સ્મારક તરીકે આશ્રમ સ્થાપવાની આવશ્યકતા સમજતાં

તેમણે શ્રી સિદ્ધપુર પાસે રાજપુર ગામની નજીક ‘શ્રી રાજમંદિર આશ્રમ’ નામ રાખી એક સંસ્થા સ્થાપી છે. ભક્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાનચર્ચા તથા સત્સંગનું તીર્થક્ષેત્ર તે સંસ્થા પણ બની રહી છે.

શ્રીમદ્ લઘુરાજ સ્વામી દક્ષિણમાં ખાનદેશ, પશ્ચિમમાં કાઠિયાવાડ અને ઉત્તરમાં મારવાડ સુધી વિહાર કરી આવેલા; પરંતુ મુખ્યત્વે ચરેતરમાં તે વિચરતા અને તેમના પ્રસંગમાં આવેલા ગૃહસ્થ તથા સાગી વર્ગની કોઈ સ્થળમાં સ્થિરતા કરવાની સૂચના તેમજ આગ્રહ છતાં જ્યાં સુધી પગમાં શક્તિ હોય ત્યાં સુધી વિહારની પદ્ધતિ ચાલુ રાખવાની દૃઢતા તેમણે રાખેલી. પરંતુ ઢીંચણમાં વાનું દરદ તથા હરસ વગેરે વ્યાધિઓ વધી જતાં અગાસ પાસેના સંદેશર ગામમાં ઘણા ભક્તજનોનો સમૂહ ભક્તિ નિમિત્તે એકત્ર થયેલ તેમના આગ્રહથી તેમણે કોઈ સ્થળ શ્રીમદ્દના સ્મારક તરીકે અને ભક્તિધામ તરીકે પસંદ કરી મકાન અને તો ત્યાં ઘણો વખત રહેવાનું સ્વીકાર્યું. સંદેશરના સ્વ. જીજ્ઞાસા કરીને ઉદાર ગૃહસ્થે ત્રીસ વીધાં જમીન આપી અને એક સારી રકમની ટીપ ગૃહસ્થોએ કરી. એ પ્રકારે ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ’ની અગાસ રોશન પાસે સં. ૧૯૭૬ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫ મે સ્થાપના થઈ.

શ્રી લઘુરાજ સ્વામીનું ચોમાસા સિવાયના વખતમાં ઘણી વખત ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ’ માં રહેવાનું બનતું; તેથી ઘણા આત્માર્થી સંજ્ઞોને સત્સંગ-ભક્તિનો લાભ કાયમ મળવાનો સંભવ જણાયાથી, આશ્રમની જગામાં ધર્મશાળા રૂપે કેટલીક ઓરડીઓ પોતાના ખર્ચે તેઓ બંધાવવા લાગ્યા; કોઈ કોઈ શ્રીમંતે પોતાને રહેવા બંગલા બંધાવ્યા, અને એમ વધતાં વધતાં એક નાનું ગોકુળિયું ગામ હોય તેવું આ આશ્રમ બની ગયું છે. કાયમ પચાસ સો માણસો ત્યાં રહે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં વચનો અને તેમની પાસેથી શ્રવણ કરેલા બોધનું રહસ્ય શ્રી લઘુરાજ સ્વામીના સત્સંગે સાંભળી ઘણા ભવ્ય

જીવો તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્તિના પુરુષાર્થમાં પ્રવર્તે છે. કોઈ માસ એ માસ કે કોઈ કાયમ રહેનારા એવા અનેક ભક્તાત્માઓ ઉપરાંત આજીવ્યાજીવનાં ગામોમાંથી અનેક જિજ્ઞાસુ જીવો ત્યાં આવે છે અને સત્સંગ, સત્શાસ્ત્રના પરિચયથી જીવન-સાફલ્યનું નિમિત્ત પામતા રહે છે. આ આશ્રમમાં મધ્યસ્થ વાતાવરણ હોવાથી શ્વેતાંબર, દિગંબર, સ્થાનકવાસી, વૈષ્ણવાદિ અનેક કુળ સંપ્રદાયના પરંતુ આત્માને યોગબવાની ભાવના વાળા જિજ્ઞાસુ જીવો આવે છે અને રહે છે. શ્વેતાંબર તથા દિગંબર દેરાસરો પણ આશ્રમના યોગાનમાં છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની પાપાણુ તથા ધાતુની ભવ્ય પ્રતિમાઓ પણ છે. ધાર્મિક જીવનનો પરિચય કરાવે તેવું આ ઉત્તમ તીર્થ બન્યું છે.

સ્વ. પૂંજભાઈ હીરાચંદની ઉદાર સખાવતથી અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીજી દ્વારા ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડાર’ પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં સ્થાપવામાં આવ્યો હતો. હાલમાં પુરાતત્ત્વ મંદિર બંધ છે. પણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડાર ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ નિભાવે છે.

નાર, કાવિદા, અમદાવાદ, વઢવાણ, કલોલ, ધામણ (નવસારી પાસે) આદિ સ્થળોએ ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મંદિર’ રૂપે સત્સંગનાં ધામ છે. પણ તે તે સ્થળે રહેનાર મુમુક્ષુઓના જીવનને જ ઉપકારી હોવાથી માત્ર તેનાં નામ અહીં જણાવ્યાં છે. આજીવ્યાજીવનાં સ્થળોથી આવનાર જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થાય અને ધાર્મિક જીવનની જાગૃતિ પ્રાપ્ત થાય તેવાં ત્રણ સ્થળો ઉપર ગણાવ્યાં છે: ખંભાત, સિદ્ધપુર અને અગાસ.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર લખે છે:

“હું કોઈ ગચ્છમાં નથી, પણ આત્મામાં છું એ ભૂલશો નહીં.” એ લક્ષ રાખીને ઉપરના આશ્રમોના આત્માથી જીવો એ

મહાપુરુષે છએ દર્શનોનો અભ્યાસ કરી જે આત્મસ્વરૂપનો નિર્ણય કરી પોતાનું જીવન શુદ્ધ સહજાત્મ સ્વરૂપ બનાવ્યું હતું, તે નિષ્પક્ષપાતી તત્ત્વનો અનુભવ કરવા પ્રયત્નશીલ છે. સનાતન જૈન એવું નામ આપવામાં આવે છે ત્યાં પણ જૈન શબ્દનો વિશાળ અર્થ સર્વના લક્ષમાં હોય છે. જે મહાત્માઓ આત્મદર્શન પામ્યા છે અને આત્મહિતમાં વિધન કરનાર કારણોને જેમણે જીતી લીધાં છે તે જિન છે; શુદ્ધ આત્મા છે. અને આત્મધર્મ પ્રગટાવવા તે મહાપુરુષોના દર્શાવેલે માર્ગે ચાલે છે તે જૈન કે આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવો છે. તે આત્મધર્મ અનાદિ કાળથી પ્રવર્તતો આવ્યો હોવાથી મોક્ષને માર્ગે પ્રવર્તતા સર્વ લવ્ય જીવો સનાતન જૈન છે.

અંતિમ પ્રશસ્તિ

“દેહ છતાં જેની દશા વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં હો વંદન અગણીત.”

“જ્યાં મતિની ગતિ નથી ત્યાં વચનની ગતિ ક્યાંથી હોય?”
એ વાક્ય વિચારતાં સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે કે જેનું અર્થિત્ય માહાત્મ્ય
છે એવા મહાપુરુષોનું માપ શબ્દથી કદી થઈ શકે નહિ. સૂર્ય સામે
દષ્ટિ કરતાં આંખ અંગ્રાધ જાય છે; સર્વ વસ્તુઓને જોવામાં મદદ
કરનાર પરમ પ્રકાશવંત એ પદાર્થ હોવા છતાં, ત્યાં દષ્ટિ ટકતી
નથી, એટલો એનો પ્રભાવ છે; તેમ આત્મસ્વરૂપમાં લીન થયેલા
અલૌકિક પુરુષોનો અકથ્ય મહિમા કહેતાં ‘અપાર, અપાર,
અપાર; અનંત, અનંત, અનંત’ એવા શબ્દો વડે વિચક્ષણ પુરુષોએ
સમાપ્તિ કરી છે.

શ્રીમદે ‘અપૂર્વ અવસર’ માં ગાયું છે:

“જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો;

તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે ?
અનુભવ-ગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો.
અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?”

દેહ છતાં જેણે માન અપમાન સમાન માન્યાં હતાં, એટલું જ નહિ પણ કીર્તિને કલંકરૂપ માની, “અજ્ઞાની થઇને વાસ કરવાની ઇચ્છા બાંધી રાખી છે, તે એવી કે અપૂર્વ કાળે જ્ઞાન પ્રકાશતાં બાધ ન આવે.” આમ જે ગુપ્ત રહેવામાં આનંદ માનતા, તે મહાપુરુષનું તેત્રીસ વર્ષનું ટૂંકું આયુષ્ય વીત્યા પછી પણ તેત્રીસ વર્ષ થઈ ગયાં; તે મહાપુરુષની પ્રશંસા આદિ સાથે તેમને પોતાને કંઈ લેવા દેવા નથી; તેમ આ લેખકને પણ તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો લૌકિક લાભ કે સંબંધ નથી. માત્ર મહાપુરુષો જગતના આધાર રૂપ છે; પરમ ઉત્કૃષ્ટ સુખ પામ્યા છે; તે સુખની ઇચ્છાવાળા સજ્જનોના અવલંબન ભૂત છે: સર્વ સુખના દાતા છે; તે પરમ સત્ય તરફ દ્રષ્ટિ કરાવવા પૂરતો જ આ પ્રયાસ છે.

આત્મજ્ઞાની પુરુષોના પ્રત્યક્ષ સમાગમે માત્ર એક શબ્દથી જે જીવનપલટો થાય છે તે આવા અનેક ગ્રંથોથી પણ થવા સંભવ નથી એમ પ્રતીતિ છતાં, આટલા બધા શબ્દોની સંકલના કરવામાં એક માત્ર સત્પુરુષની ભક્તિ કરવાની ભાવના જ હેતુરૂપ છે. ભક્તકવિ શ્રી માનતુંગાચાર્ય ‘ભક્તામર’ માં કહે છે:

“અલ્પશ્રુતં શ્રુતવતાં પરિહાસધામ
ત્વદ્ભક્તિરેવ મુક્તરીકુરુતે બલાન્મામ્ ।
યત્કોકિલઃ કિલ મધૌ મધુરં વિરૌતિ
તત્ત્વારુચૂતકલિકાનિકરેકેહેતુઃ ॥”

ભાવાર્થ—અલ્પ શ્રુત જ્ઞાન હોવા છતાં, મહાશ્રુતજ્ઞાનીઓ જેને હસી કાઢે એવી પામર દશા છતાં, હે! પ્રભુ, માત્ર તારી ભક્તિ મને પરાણે વાચાળ બનાવે છે; કોયલ જે વસંત ઋતુમાં મનોહર

ટાકા કર્યા કરે છે તેનું કારણ ખરેખર આંખાના મોરનો સુંદર કળાઓનો સમૂહ જ છે.

અંતમાં, સંત કેવા હોય ? એનું દર્શક ચિત્ર રજુ કરતી—શ્રીમદ્જીના જીવનનો સંદોહ રજૂ કરતી—શ્રી. અભિતગતિ આચાર્યના ‘સુભાષિત રત્નસંદોહ’ માંની એક ગાથા ટાંકી આ ગ્રન્થ પૂરો કરું છું:

ચિત્તાહ્વાદિ વ્યસનવિમુક્ષઃ શોકતાપાપનોદિ

પ્રજ્ઞોત્પાદિ શ્રવણસુભગં ન્યાયમાર્ગાનુયાયિ ।

તથ્યં પથ્યં વ્યપગતમલં સાર્થકં મુક્તબાધમ્

યો નિર્દોષં રચયતિ વચસ્તં બુધાઃ સંતમાહુઃ ॥૪૬૧॥

ભાવાર્થઃ વ્યસનરહિત જે પુરુષ, ચિત્તને આનંદ આપનાર, શોકસંતાપને દૂર કરનાર, પ્રજ્ઞા પ્રગટાવનાર, કર્ણપ્રિય, ન્યાય માર્ગને અનુસરનાર, સત્ય, હિતકારી, પ્રસાદયુક્ત, અર્થગંભીર, વિરોધરહિત અને નિર્દોષ વચનોની રચના કરે છે તેને બુધજનો સંત કહે છે.

એવા સંતને આપણાં વંદન હો.

ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ।

પ્રસ્થાન પ્રવૃત્તિઓ

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી અન્યમાળા	૨-૦-૦
ટોલ્સ્ટોય અન્યાવલિ	૬-૦-૦
શ્રી રવીન્દ્ર અન્યાવલિ	૬-૦-૦
બૃહદ્ અન્યાવલિ	૬૮૬

*

છતર વિવિધ પ્રકાશનો

પ્રસ્થાન ઓલે પ્રગતિ